

2024-yil 4-son

TURON SCIENCES

ILMIY JURNAL

TURON
UNIVERSITY PRESS

Bosh muharrir:

Yoziyev Lutfullo Habibullayevich

Bosh muharrir o'rinbosari:

Xalilova Dilbar Jalilovna

Mas'ul kotib:

Toshtemirov Farhod Shodiyevich

Muharrirlar:

Tilovova Muyassar Yo'ldosh qizi
Nurmurotov Ilhom Bekmurod o'g'li

Texnik muharrir:

Qodirov Mirjalol Tolmasovich
Abdusalomov Behruz O'ktam o'g'li

Manzilimiz:

Qarshi shahri, Nasaf ko'chasi, 1/4-uy

e-mail: turon.science@gmail.com

Tel: +998(75) 220-00-25

**Jurnal 2024-yil 7-martda O'zbekiston
Respublikasi Prezidenti Adminstratsiyasi
huzuridagi Axborot va ommaviy
kommunikatsiyalar agentligi tomonidan
236670-sonli raqami bilan ro'yxatdan
o'tgan**

Tahrir hay'ati:

Baxriddinova Bashorat
Bobonazarov G'affor
Boysunov Bobir
Eshqorayeva Norxol
Hamrayeva Yorqinoy
Ismoilova Gulhayo
Jumayev Tursunali
Juraqobilova Hamida
Kamolov Luqmon
Mo'minova Saodat
Nuriddinov Shahobiddin
Nurillayeva Shahlo
Oripova Nodima
Ostonov Akmal
Pardayev Asror
Qayumova Nasiba
Qo'yliyev Bahrom
Qurbonov Pahlavon
Qurbonov Parada
Rahmatullayev Yorqin
Rajabov Qahramon
Raxmonov Faxriddin
Ro'ziyev Baxtiyor
Samatova Shohista
Soatov Asadulloh
To'xtayeva Ra'no
Tojiyeva Gulbahor
Xaitova Yulduz
Yaxshiyeva Zebo
Yoziyev G'olibjon
Yoziyeva Umida
Shaymanova Adiba
Shodmonov Nafas
Shoimqulov Bahodir
Choriyev Sanjar

MUNDARIJA

BIOLOGIYA

Arabova N., Buriyeva Kh. Antibacterial activity of extracts from species of the mint family.....	3
---	---

FILOLOGIYA

Shodmonov N. Alisher navoiy ijodida odamiyot talqinlari.....	6
Baxtiyorova M. Onimlarning leksik ma’nosi bilan bog’liq muammolar.....	18
Atamurodova F. The formative history of the novel.....	24
Amirqulova N. Frazeologik kompetensiyani rivojlantirishning pedagogik asoslari.....	27
Elchayev Z. Ingliz va o’zbek tilidagi xulq-atvor fe’llari tarjimasida adekvatlik.....	30
Usmonova M. Lingvomadaniyatshunoslikning fan sifatida rivojlanishi va shakllanishi.....	34
Raxmonova G. Tilshunoslikda so’z birikmasi nazariyasi.....	38
Ko’charova F. Ingliz va o’zbek tilidagi grammatik bo’shliqlar va ularning qiyosiy tahlili ...	44
Xushmanova Sh. Verbalization of the concept of greeting in english literature.....	49
Хужахонова М. Классификация русских имён прилагательных по семантике.....	52

PEGAGOGIKA

Ximmataliyev D. Oliy ta’lim muassasalarida bo’lajak menejerlarni tayyorlashning pedagogik mexanizmlari.....	59
Safarova M. Innovatsion ta’lim sharoitida bo’lajak boshlang’ich sinf o’qituvchilarning nutq madaniyatini shakllantirish yo’llari.....	67
Moyliyeva X. Rivojlantiruvchi ta’lim tizimida talabalarni o’zlashtirish mustaqilligini shakllantirish.....	74

PSIXOLOGIYA

Soatov A. Xotira turlari va ularni tadqiq qilish usullari.....	78
Urinova L. Talabalarda shakllangan o’quv motivlari va diqqat sifatleri bog’liqligining empirik tahlili.....	83
Erkinov M. Pedagogik nizolar turlari va ularning ijtimoiy-psixologik xususiyatlari.....	89
Normirzayev Y. Simmetriya hissi psixik hodisa sifatida.....	94
Sadatova N. Voyaga yetmaganlardagi agressiv xulq – jinoyatchilik va xuquqbuzurlikni keltirib chiqaruvchi asosiy omil sifatida.....	97
To’rayev O. Xulq og’ishini oldini olish bo’yicha psixoprofilaktik tadbirlarni tashkil etishning o’ziga xosligi.....	103

TARIX

- Suyarov N.** O'zbekistonda "Paxta ishi" qatag'oni kelib chiqishining tarixiy asoslari (Qashqadaryo viloyati ba'zi misollari orqali)..... **107**
- Xo'jayorov A.** IX – XII asrlarda nasaf vohasida yozma adabiyot namunalarining vujudga kelishi **115**
- Allayev M.** Mamlakatimizda tarixiy obyektlarni asrash va ularda turizm sohasini rivojlantirish imkoniyatlari **122**

TIBBIYOT

- Turayev Y.** Odam genomi loyihasi va uning tibbiyotga ta'siri: Odam genomi loyihasining natijalari va ularning tibbiyot sohasidagi qo'llanilishi..... **127**
- Jumayeva D.** Homila rivojlanish nuqsonlarida gestatsiyani II trimesrtida to'xtatish usullari samaradorligini baholash..... **132**

ANTIBACTERIAL ACTIVITY OF EXTRACTS FROM SPECIES OF THE MINT FAMILY

Arabova Nodira Ziyodovna,

Alfraganus University, associate professor

Burieva Khurshida Parda qizi

Turon University, associate professor

Annotation. *This article explores the antibacterial activity of ethanol extracts from medicinal plants belonging to the Lamiaceae family, specifically species found in Uzbekistan. The study focused on plants such as *Ajuga turkestanica*, *Origanum tythanthum*, *Salvia sclarea*, and several species of *Ziziphora* and *Scutellaria*. Using *Bacillus subtilis* as a test culture, the research demonstrated significant antibacterial effects of the plant extracts. The most potent activity was observed in *Scutellaria galericulata*, *Ziziphora pedicellata*, and *Ziziphora tenuior*, with antibacterial activity rates of 33,79%, 28,57%, and 24,30%, respectively. These results highlight the potential use of these species as raw materials for the development of new pharmaceutical products aimed at treating infectious diseases. The presence of biologically active compounds such as essential oils, phenolic compounds, and flavonoids is believed to contribute to the plants' therapeutic effects. The study concludes by recommending further exploration of these plants for use in modern medical practice.*

Key words: *Lamiaceae, Ziziphora, essential oil, antibacterial activity, ethanol extract.*

INTRODUCTION. Today, 40% of the world's pharmaceutical products are based on medicinal plant raw materials, creating a high demand for such materials [1]. In pharmacology and the pharmaceutical industry, biologically active substances extracted from medicinal plants are important as they do not have side effects [2, 3]. One of the promising families of medicinal plants in folk medicine and official pharmacy is the Lamiaceae family, which includes 33 genera and 76 types of potentially medicinal species. Particularly valuable as medicinal raw materials are species such as *Dracocephalum* L., *Leonurus* L., *Ziziphora* L., *Scutellaria* L., *Origanum* L., and *Marrubium* L. [4]. Research has shown that plants from the Lamiaceae family have anti-inflammatory, antispasmodic, sedative, and antibacterial properties [5-7]. It has been found that species from this family contain biologically active substances such as essential oils, glycosides, fatty acids, saponins, and phytoncides [4, 8]. The therapeutic effect of these plants depends on compounds such as camphor, menthol, thymol, eugenol, phenolic compounds, flavonoids, and organic alcohols [9, 10].

RESEARCH OBJECTIVE. The objective of this study is to analyze the antibacterial activity of alcohol extracts from medicinal plants of the mint family (Lamiaceae Lindl.) growing in Uzbekistan, including species like *Ajuga turkestanica*, *Origanum tythanthum*, *Salvia sclarea*, *Scutellaria galericulata*, *Marrubium alternidens*, *Ziziphora pedicellata*, *Ziziphora pamiralaica*, *Ziziphora tenuior*, and *Leonurus turkestanicus*.

MATERIALS AND METHODS. The study was based on a collection of several medicinal plant species from the Lamiaceae family growing in Uzbekistan. Cultivation was carried out on experimental plots using standard methods [4]. Seeds collected from different plant species were sown on 6 m² plots, with a row spacing of 50 cm and plant spacing of 40 cm. During the growing season, mechanical weeding and standard agronomic practices were carried out. The

plant raw materials were dried at a temperature of 20-24°C in a shaded area and then mechanically ground. The material was extracted with 70% ethanol. The antibacterial activity of the extracts was tested by growing the *Bacillus subtilis* test culture on agarized nutrient media at +35°C for 20 days.

RESULTS AND ANALYSIS. The alcohol extracts of the plants studied in this research showed significant antibacterial activity in the *Bacillus subtilis* test culture. Table 1 shows the antibacterial activity of the alcohol extracts of some medicinal plants from the mint family (Lamiaceae Lindl.) in the *Bacillus subtilis* test culture.

Table 1

Antibacterial activity of alcoholic extracts of some medicinal plants of the Lamiaceae Lindl. family in the test culture *Bacillus subtilis* (M±m)

t/r	Plant Species Extracts	Reduction in Growth Diameter of <i>Bacillus subtilis</i> (control/experiment, mm (%))
1.	<i>Ajuga turkestanica</i> (Rgl.) Briq.	11,2/10,8 (3,57)
2.	<i>Origanum tytthanthum</i>	10,5/9,7 (7,62)
3.	<i>Salvia sclarea</i>	14,7/13,1 (10,89)
4.	<i>Scutellaria galericulata</i> ,	14,5/9,6 (33,79)
5.	<i>Marrubium alternidens</i>	15,4/13,8 (10,39)
6.	<i>Ziziphora pedicellata</i>	14,7/10,5 (28,57)
7.	<i>Ziziphora pamiralaica</i>	13,4/10,2 (23,88)
8.	<i>Ziziphora tenuior</i>	12,6/9,5 (24,30)
9.	<i>Leonurus turkestanicus</i>	16,7/15,5 (7,19)

Studies have shown that the antimicrobial and bactericidal activity of plants from the Lamiaceae family is related to compounds such as terpenoids, phenolic compounds, menthol, linalool, pulegone, α - and β -pinene, thymol, cineole, and eugenol [4]. It was found that diterpene acids extracted from *Salvia officinalis* (Lamiaceae) have strong antibacterial activity [11]. The biologically active substances extracted from *Scutellaria galericulata* are effective in the treatment of tumors and liver diseases. In Uzbekistan, more than 100 chemical compounds, including flavonoids, phenylpropanoids, iridoids, and others, have been isolated and identified from these plants [12-14]. The plant *Z. tenuior* contains essential oils (main component — pulegone) with antibacterial and antifungal activity [15-17]. Research also highlights the potential of *Ziziphora L.* species for use in medical practice as an antibacterial and anti-inflammatory agent [18].

CONCLUSION. The analysis of the antibacterial activity of Lamiaceae species in the *Bacillus subtilis* test culture showed the following order of activity: *Scutellaria galericulata* > *Ziziphora pedicellata* > *Ziziphora tenuior* > *Ziziphora pamiralaica* > *Salvia sclarea* > *Marrubium alternidens* > *Origanum tytthanthum* > *Leonurus turkestanicus* > *Ajuga turkestanica* (Rgl.) Briq. Particularly high antibacterial activity was observed in *Scutellaria galericulata* (33,79%), *Ziziphora pedicellata* (28,57%), and *Ziziphora tenuior* (24,30%). Based on the results, these plants are recommended as raw materials for the creation of new generations of effective therapeutic drugs for the treatment of infectious diseases.

REFERENCES

1. Khishova, O.M. Modern Trends in the Creation of Medicines Based on Medicinal Plant Raw Materials // Pharmacy Bulletin. – 2004. – №2(24). – P.21-25.
2. Yunuskhodzhaev, A.N., Komilov, K.M. The Role of the Scientific Heritage of Ibn Sina in the Development of Modern Pharmaceutical Science // Collection of scientific papers of the Pharmaceutical Institute "Integration of Education, Science, and Production in Pharmacy". – Tashkent, 2014. – P.3.
3. Igamberdieva, P.K., Danilova, E.A., Osinskaya, N.S. Study of the Chemical Element Content in Medicinal Plants of Southern Ferghana and the Prospects for Their Use in the Treatment of Diseases // Trace Elements in Medicine. – 2016. – №17(3). – P.48-53.
4. Parshina, G.N., Aitkeldieva, S.A., Mukiyanova, U.S., Beisetbayeva, G.M. Content of Essential Oils and Their Antimicrobial Activity in Medicinal Plants of the Lamiaceae Family Cultivated in the Akmola Region // Proceedings of the National Academy of Sciences of the Republic of Kazakhstan. – 2014. – №2. – P.19-24.
5. Zhukov, I.M. Pharmacognostic Study of White Dead-nettle (*Lamium album*) // Dissertation abstract for a Candidate of Pharmaceutical Sciences degree. – Lviv, 1990. – P.3-19.
6. Kruglaya, A.A. Antibacterial Activity of Phenolic Compounds of Some Representatives of the Lamiaceae Family // Collection of Scientific Papers "Development, Research, and Marketing of New Pharmaceutical Products" (edited by M.V. Gavrilin). – Pyatigorsk (Pyatigorsk State Pharmaceutical Academy), 2012. – Issue 67. – P.339-340.
7. Bubenchikova, V.N., Starchak, Yu.A. Study of the Anti-inflammatory and Antibacterial Activity of Two-faced Thyme (*Thymus dimorphus* Klok. et Shost) // Traditional Medicine. – 2014. – №4. – P.17-19.
8. Kartashova, N.N. Some Data on the Morphology of Lamiaceae Flowers (Labiatae) // Botanical Journal. – 1960. – Vol.45. – №1. – P.109-114.
9. Delova, G.V. Antibacterial and Antifungal Properties of Essential Oils of Some Lamiaceae Species // Novosibirsk, 1994. – P.131-145.
10. Delova, G.V., Guskova, I.N. Antibacterial and Antifungal Properties of Essential Oils of Some Lamiaceae Species // Comprehensive Study of Useful Plants of Siberia. – Novosibirsk, 1974. – P.131-146.
11. Khaziev, R.Sh., Makarova, A.S., Musina, L.T. Obtaining Extracts from Sage Leaves (*Salvia officinalis*) Optimized for Diterpene Acid Content and Studying Their Antimicrobial Activity // Questions of Biological, Medical, and Pharmaceutical Chemistry. – 2013. – №2. – P.35-37.
12. Muradov, R., Abdullaev, Sh. Flavonoids of the Roots of *Scutellaria sguarrosa* // Chemistry of Natural Compounds. – 1990. – №4. – P.546-547.
13. Yuldashev, M.P., Botirov, E.Kh., Nigmatullaev, A., Malikov, V.M. Structure of Two New Flavonoids from *Scutellaria ramosissima* // Chemistry of Natural Compounds. – 1994. – №3. – P.355-359.
14. Malikov, V.M., Yuldashev, M.P. Phenolic Compounds of Plants of the Genus *Scutellaria* L.: Distribution, Structure, and Properties // Chemistry of Natural Compounds. – 2002. – №5. – P.385-407.
15. Sajadi, S.E., Dehkordi, N.G., Baluchi, M. Volatile Constituents of *Ziziphora clinopodioides* Lam. // Journal of Pajhoohesh va Sazandegi. – 2003. – Vol.58. – P.97-100.
16. Duru, M.E., Ozturk, M., Ceylan, O. The Constituents of Essential Oil and In Vitro Antimicrobial Activity of *Micromeria Cilicia* from Turkey // Journal of Ethnopharmacology. – 2003. – Vol.94. – P.43-48.
17. Gozed, E., Yavasoglu, N., Ulku, K., Ozturk, B. Antimicrobial Activity of Endemic *Ziziphora taurica* subsp. *Cleonioides* (Boiss.) P.H. Davis Essential Oil // Acta Pharmaceutica Scientia. – 2006. – Vol.48. – P.55-62.
18. Kalinkina, G.I., Berezovskaya, T.P., Dmitruk, S.E., Salnikova, E.N. Prospects for the Use of Essential Oil Plants from the Flora of Siberia in Medical Practice // Chemistry of Plant Raw Materials. – 2000. – №3. – P.5-12.

ALISHER NAVOIY IJODIDA ODAMIYOT TALQINLARI

Shodmonov Nafas Namozovich,
Turon universiteti professori,
filologiya fanlari doktori

Annotatsiya. Maqolada ulug' mutafakkir Alisher Navoiy asarlarida keng qo'llanilgan Odam Ato, Havvo va ularning farzandlari timsollari bir guruh rus shoirlari tomonidan XX asrning boshida tatbiq etilgan odamiyot (adamizm) ijodiy yo'nalishi asosida tadqiq qilingan. Sho'rolar davrida odamiyot yo'nalishi inkor etilgan va taqiqlangan bo'lsa-da, jahon adabiyoti va adabiyotshunosligida u rivojlantirilganiga diqqat qaratilgan. Yo'nalishning asosiy xususiyati insonning idealga qaytish potensialini tushunishga intilish va talqin etish ekani ko'rsatib berilgan.

Navoiy asarlarida komil inson g'oyasining ilgari surilishida Odam Ato timsolidan unumli foydalanilgani tahlilga tortilgan. Navoiy ijodida odamiyotning asosiy xususiyatlaridan biri Odam Ato qiyofasining o'ziga xoslik va poklik ramzi sifatida taqdim etilishi hamda poetik imkoniyatlarni kengaytirgani asoslangan. Shuningdek, Navoiy ijodi poetikaga doir har qanday nazariy qonuniyatlarni talabiga javob berishi isbotlangan.

Kalit so'zlar: Navoiy, Odam Ato, odamiyot, inson mohiyati, ijodiy yo'nalish, ideal, Xamsa, g'azal, doston, komil inson g'oyasi.

Annotation. The article examines the symbols of Adam, Eve, and their children, widely used in the works of the great thinker Alisher Navoi, based on the creative direction of adamism, implemented by a group of Russian poets at the beginning of the 20th century. Although the direction of adamism was denied and banned during the Soviet period, attention was paid to its development in world literature and literary studies. It shows that the main characteristic of the direction is the striving and interpretation of a person's potential to return to the ideal.

The image of Adam is analyzed as being effectively used in promoting the idea of a perfect human being in Navoi's works. It is justified that one of the main characteristics of adamism in Navoi's work is the representation of the image of Adam as a symbol of originality and purity, as well as the expansion of poetic possibilities. It is also been proven that Navoi's work meets the requirements of any theoretical laws of poetics.

Key words: Navoi, Adam, adamism, creative direction, ideal, Khamsa, ghazal, epic, concept of the perfect human.

KIRISH. Dunyo adabiyoti va adabiyotshunosligida akmeizm [1] bilan birga "adamizm" degan yo'nalish ham e'tirof etilganiga yuz yildan oshgan. Bu istilohni biz mumtoz adabiyotimiz tiliga moslashtirib odamiyot deb atashni ma'qul topdik. Odamiyot haqida dastlabki ma'lumotni Aflotun va Aristotel kabi qadimgi faylasuflarning asarlarida topish mumkin. Ular odamda azaliy mukammallik mavjudligini, uning yuksak ma'naviy dunyosini va u erishishi mumkin bo'lgan ideal holatni tasvirlab berishdi. Biroq qadimgi yunon falsafasida odamiyot badiiy ijod uchun asos emas, balki nazariy tushuncha edi. Odamiyotning badiiy ijodga ta'siri va undagi o'рни N. Gumilev va S. Gorodetskiy kabi ijodkorlar tomonidan asoslangan [2]. Jahon adabiyotining eng atoqli namoyandalari Dante Aligiyeri, Petrarka, Jan-Jak Russo, F. Gyote, T.Mann, A. Kamyu, A.S. Pushkin, L.N.Tolstoy, F.Dostoyevskiy, I.Turgenevlar ijodida bu yo'nalish ustuvor bo'lgani xususida ham fikrlar bildirilgan [3]. Adabiyotshunoslarning fikrlariga ko'ra odamiyotning mashhur

misollaridan biri bu Jon Miltonning (9.12.1608 – 8.11.1674) “Yo‘qotilgan Jannat” («Paradise Lost») epik she‘ri bo‘lib, u yerda Odam ato va Momo Havvoning jannatdagi hayoti va ularning jinoyat uchun surgun qilinishi tasvirlangan [4].

Yo‘nalishning asosiy xususiyati bu turli xil ijtimoiy, falsafiy va axloqiy qarashlarni o‘z ichiga olgani, insonni va uning qadriyatlarini markazga qo‘yuvchi dunyoqarash ekanida namoyon bo‘ladi. Unda, ko‘pincha, inson mavjudligi mohiyati, uning iroda erkinligi, burch va mas‘uliyati, imkoniyatlari chegarasi hamda ong tadriji orqali ijodkorlik fazilati shakllanishi ta‘kidlanadi. Shu bilan birga uning idealga qaytish potensialini tushunishga intilish ham nazarda tutiladi. Mualliflar tarixning qulay yo‘rig‘iga, yovuzlikni yengishga va har bir inson ideal Odam Atoga o‘xshashi orqali yaxshiroq dunyoni yaratishga ishonishlarini bildirdilar. Odamiyot insonga oid bo‘lgan bir qator jihatlarni Odam Ato, Momo Havvo va ularning farzandlari hayotiga doir umumbashariy muammolarni o‘rganishga diqqat qaratadi.

Shuningdek, odamiyot inson yolg‘izligi mavzusi bilan bog‘liq bo‘lib, boshqa adabiy yo‘nalishlardan farq qiladi. Unda diqqat qahramonning ichki dunyosiga qaratiladi. Mualliflar odam Atoning obrazidan foydalanib, odatda uning psixologik kechinmalari, fikr-o‘ylari va hayot mohiyatni izlashlarini o‘rganadilar. Ular inson idealligi va uyg‘unligini tiklash yo‘llarini topishga intilib, inson tabiatini o‘rganishda davom etishadi.

Odamiyotni o‘rganish uning ham o‘z yo‘nalishlari mavjudligini ko‘rsatadi. Ular, bizningcha, quyidagilardan iborat:

1. Odamiyot gumanizm bilan bog‘lanadi va insonni dunyoning markazida deb tushuntiradi. Bu yondashuvda insonning imkoniyatlari va axloqiy mas‘uliyatlari birlamchi hisoblanadi. Shundan kelib chiqib, bu gumanistik yo‘nalish deyilishi mumkin.

2. Odamiyot ba‘zan ekzistensializm yoki boshqa falsafiy oqimlar bilan ham bog‘liq bo‘lib, individual shaxsiyatning ahamiyatini ta‘kidlaydi. Bu, albatta, uning falsafiy yo‘nalishidir.

3. Diniy ma‘rifat kontekstida Odam Atoning yer yuzida Alloh taoloning xalifasi sifatida yaratilishi bilan bog‘liq holda imyon, e‘tiqod sofligi, shar‘iy hukmlar ustuvorligiga va axloqiy masalalarga ahamiyat qaratishni ifodalaydi.

4. Tasavvuf ta‘limoti va adabiyotida odamiyot Allohning olamlar va insonni yaratishida yuqori maqsad mujassam ekani, komil inson tarbiyasi, barcha ilohiy ism va sifatlarning mazhari va hokazolar talqin qilinadi.

Shulardan kelib chiqib, Alisher Navoiy ijodiga murojaat qilinsa, inson va uning manfaatlari har doim diqqat markazida turgan buyuk tafakkur mahsulining tahlili odamiyot talqinida ham muhim o‘rin tutishi aniqlashadi. Buni Odam Ato, Momo Havvo va ularning farzandlari, xususan, Qobil va Hobil obrazlari orqali bildirilgan fikrlar, vujudga keltirilgan badiiy tasvirlarda ko‘rish mumkin. Ularning boshi Odam Atoning yaratilishi bog‘liq. Bu yaratilish insonga o‘z aslini belgilab olishga yordam beradi. Ya‘ni Odam Ato obrazi va uning Alloh taoloning O‘z qo‘li bilan yaratilishi haqidagi tasvirlar insonda muqaddas hislar, eng oliy tuyg‘ularni tarbiyalash muhim ahamiyat kasb etadi.

Odam Atoning yaratilishi insoniyatga ilohiy kitoblar hisoblangan “Tavrot”, “Injil” va “Qur‘on” orqali singgan. Jumladan, “Tavrot”ning Ibtido qismida: ²⁶Yana Xudo: “Insonni O‘z suratimizga ko‘ra O‘zimizga o‘xshash odamni yarataylik...” dedi. ²⁷Shunday qilib, Xudo odamni O‘z suratida, ilohiy suratda yaratdi, deyiladi [5].

Ma‘lumki, shunga shaklan o‘xshash bo‘lgan, Imom Buxoriy va Muslim o‘z kitoblarida Rasululloh savdan Abu Hurayra rivoyat qilganiga ko‘ra keltirilgan hadisda Alloh Odamni o‘z

suratida yaratgani va uning bo'yi oltmish ziro' (40 m) bo'lgani (خَلَقَ اللَّهُ آدَمَ وَطَوَّلَهُ سِتُونَ ذِرَاعًا) [6] aytiladi. Bu borada musulmonlar orasida ko'p bahs va munozaralar mavjud. Bahs, asosan, "o'z surati" kalimalari ustida boradi. Ya'ni Odamni O'z suratida, o'ziga o'xshatib yaratdimi? Demak, inson Alloh suratida, Allohning zoti ma'lum, jismi bor, u insonga o'xshaydi, degan xulosaga kelish kerakmi? Aslo yo'q! Bu yerda "o'z"dan murod – "uning"dir. YA'ni Odamni uning (Odam Atoning o'zining!) suratida yaratdi, deb tushunish kerak. Bunga "Hayratu-l-abror" dostonidagi quyidagi misralar talqinidan ham javob topish mumkin:

Muncha g'aroyibki misol aylading,
Borchani mir'oti jamol aylading.

Ganjing aro naqd farovon edi,
Lek boridin g'araz inson edi.

Turfa kalomingg'a dog'i komil ul,
Sirri nihoningg'a dog'i homil ul [7].

Bundan oldingi va bu baytlardan shunday xulosa kelib chiqadi: Alloh O'z jamoli tamoshosi uchun olamlarni yaratdi, undagi barcha yaratilgan, jumladan inson ham Alloh jamoliga mir'ot, ko'zgu qilindi. U qanchalik ko'p narsa yaratmasin, hammasidan murod inson edi. Chunki turfa kalomingga komil ham, pinhon siringni avloddan-avlodga tashib yetkazuvchi ham insondir. Bu yerda, birinchidan, Odamning yaratilishi boshqa yaratilgan kabi ko'zgu bo'lishi uchunligi ma'lum bo'ladi. Ikkinchidan, moddiy olam intizomini ongli, idrokli moddiy kuch vositasida yuritish uchun O'z xalifasi sifatida Odam yaratilgani va, uchinchidan, Alloh insonni O'z "sirri nihoni"ga homil qilib qo'ydi, xolos. Zero, uning "Sirri nihon"i Zotidir. U Zotni So'fi Olloyor ta'biri bilan aytganda, farishtalar va nabiyalar ham fahm eta olmaydilar. Bas, mantiqan Odam vujudida U O'zini oshkor etishi mumkin emas edi. Boshqa bir oyatda Allohning hech bir jihatdan o'xshashi yo'q ekani ta'kidlanadi: (لَيْسَ كَمِثْلِهِ شَيْءٌ) [8]. Binobarin, inson tanasini Allohga o'xshatish mushabbiha qavmiga xoslik bo'lib qoladi. Bu esa shirkga, kufrga olib boradi.

NATIJALAR VA MUHOKAMA. Navoiyning odamiyotda talqinlari juda teran va chuqurki, ularni bir maqola hajmida tahlil qilish mushkul. Bu yerda biz ulardan ayrimlarini kuzatish bilan cheklanamiz:

Birinchidan, insonni sharif zotligini talqin talqin qilishda Odam Atoning yaratilishidan vosita sifatida foydalaniladi. Zotan, inson Qur'oni Karimning Al-isro surasida: "Odam bolalarini mukarram qilib yaratdik" (وَلَقَدْ كَرَّمْنَا بَنِي آدَمَ) [9] deyiladi.

Hazrat Navoiy "Mahbubu-l-qulub" asarida: "Odami sharifu-l-kavnayndur" [10] deydi, ya'ni: "Odamiy ikki dunyoning sharif yaratiqidir". "Saddi Iskandariy" dostonining LXI bobida esa qanday mohiyatga egaligi batafsil talqin bor. Uning birinchi bayti shunday boshlanadi:

Birov ahli ma'ni deyolur o'zin

Ki, Haq ochmish o'lg'ay basirat ko'zin [11].

Ya'ni, kishi o'zini ma'no ahlidan deb hisoblashi uchun Haq taolo uning basirat ko'zini ochgan, unga shunday ko'zni bergan bo'lishi kerak. Basirat ko'zi deyilganda, tasavvuf ta'limotiga ko'ra, Haq hidoyati bilan aql, tafakkur va hissiyotda mukammallik tushuniladi. Buni Sayyid Ja'far Sajjodiy shunday izohlaydi:

"Basirat quvvat sifatida dilning muqaddas nur bilan munavvar etib, uning vasilasida narsalarning haqiqatlarini va ularning botiniy mohiyatini mushohida, tafakkur qilmoqdir. U ko'z hukmi sifatida bo'lib, uning vasilasida narsalar suratlarining o'zini va ularning zohirini

ko'rmog'dir. Basirat yana shuki, hakimlar uni nazarning "quvai oqila"si (ko'rishdagi donolik quvvat) deb ham ataydilar va qayonki muqaddas nurdan ravshanlashsa, Haq taoloning hidoyati bilan hijob(parda)lar undan ko'tariladi". Ayniqsa, olim "Sharhi Manozili-s-soiriyn"dan keltirgan iqtibosda Navoiyning badiiy ifodasiga ham o'xshashlik bor: "Basirat aqliylikka mansub bo'lib, ilohiy nur yorishsa va Haq hidoyati ziyosi bilan surmalansa, ayon va mushohadada xato qilmaydilar, isbotda dalilga muhtoj bo'lmaydilar. Zero, uning mushohadasi Haq nuridadir va unda hech qanday hayrat va sargardonlik yo'qdir" [12].

Bobda shundan so'ng ma'no ahli mazkur basirat ko'zi bilan olam go'zalliklarini ko'rganda ularning mohiyatini, eng avvalo, ne suratni ko'rsa, uning yaratuvchi san'atkorini anglashi lozimligini ta'kidlaydi. Naqshni ko'rganda naqshband ijodiy mahoratini g'araz bilmagan kishining naqshdan bahra olishi mumkin emas. Hayot gulshani go'zal yaratilqlariga nazar soluvchi ahli binish – mohiyatni ko'ra oluvchi bo'lsa va har bir dilkusho chamanni ko'rsa, ularning bog'boni haqida fikr yuritadi. Basirat ko'zli ahli ma'ni qaysi bir gul-u xushbo'yini uchratsa, bu san'at asarining ichidagi sir haqida tafakkur qiladi. Umuman, cheksiz koinotdagi muallaqlik bo'ladimi, nozanin niholmi, yer yuzining ajoyibot va g'aroyibotlarga boy turli go'shalarimi, basirat ko'zli kishi hammasini ko'radi. Lekin u o'ziga yaxshi nazar qilsa, hammasidan o'z ma'naviy olamining g'oyat qiymatli ajoyibliklarga boyligini ham angelaydi.

Shundan so'ng shoir odamzotning timsolini sharh qilishga o'tadi. Avval inson vujudini daryo va dur, boriq bog'ining sarvi kabi talqin qiladi. Unda odamzotning Allohning xalifasi sifatida yaratilganini, yer mulkida shohlik, onga egalik, ko'zida aynu-l-yaqin nuri porlashi, sochida hablu-l-matin – bardoshli arqon tobi borligi, jamoli bilan olamga bezakligi, kalomida mo'jizaviylik zohirligi, Hakimi azal ana shunday nodir jism va tilsim sifatida yaratarilishi, buning ustiga, unda "aql" degan o'zga bir olamning ham joylanishi uning loyini Quadrat (Alloh) qo'li qoriganidan ekanini aytib sharif zot timsoli tavsifini zikr qiladi. So'ng insonning ma'naiy ahvoli tavifiga kirishiladi. Odam tilsimi to'lin oydek orasta edi. O'sha Hakim (Alloh) uni yaratar ekan, uning ichiga sirlar xazinasini joyladi. Bundan maqsad O'z sirlarini olam ahliidan pinhon tutish edi. kimkm bu sirni topsa, u shohlik darajasiga yetgan bo'ladi. Bu sirlar xazinasini avval yetti daryo (dengiz)ga, keyin to'qqiz osmonga mengzaladi. Oy va Quyoshni yaratgan Xoliq shugina bilan cheklanmay, butun suzib, aylanib yuruvchi koinotni ham bunyod etti. Har bir qatrada daryo (dengiz)ni yashirganidek, eng kichik yulduz (Suho) zimnida hadsiz koinotni nihon qildi. Buncha g'aroyibliklardan ortiq g'aroyibot yo'q. Lekin har kimki shunday g'aroyibot tamoshosini xohlar ekan, bu maqsad uchun o'zidagi yashirin holatlarga boqsin:

Ne ma'niki istar, o'zindin topar,

Jahonda kezarning ne ma'nisi bor? [13]

Alisher Navoiy talqiniga ko'ra, inson mukammal yaratilgan, uning ichida "sirlar xazinasini" yashirilgani bilan birga, unga cheksiz imkoniyatlar berilgan. Bu mukammallikning sababi, insonning Allohning O'zi tomonidan yaratilganidir. Bob mavzusida "Xammartu tiynata Odama biyadiy arbaina sabohan" [14] (Odam loyining xamirini qirq sabo (kecha-kunduz) qoridim) hadisi keltirilgani shu fikrni tasdiqlaydi. Shular sabab inson sharifdir.

Diqqat qilinsa, bu yerda gap faqt Odam Ato va insoniyat fazilatlarini, imkoniyatlarini haqida bormoqda. Dostonning komil inson g'oyasi shuni taqozo qiladi. Shuning uchun ham Odam Ato timsolidagi insoniyatning bu qadar ulug'lanishi, insonparvarlikning bunday oliy darajasi, hatto, Navoiyning boshqa asarlarida ham uchramaydi. Dialektikaning ikkinchi tomoni boshqa bir necha

o‘rinlarda keltirilgani kuzatiladi. Misol uchun, “Lisonu-t-tayr” dostonida keltirilgan kichik bir hikoyatni keltirish mumkin. U “Odam Safiy alayhissalom hikoyati” deb nomlangan:

Xayli insonning otasi – Bulbashar
Kim, oni xalq etti Hayyi dodgar.

Boshig‘a qo‘ydi hidoyat afsarin,
Tojig‘a tikti nubuvvat gavharin.

Qildilar topqoch bu yanglig‘ izzu joh,
Tufrog‘in xayli maloyik sajdagoh... [15]

Adolatli Hayy (Alloh) Abulbashar – bashariyat otasi (Odam Atoni)ni yaratib, uning boshiga hidoyat tojini kiygizdi, chin baxt yo‘lini hamroh qildi va tojiga payg‘ambarlik gavharini qadadi. Odam Atoning bunday martabada ko‘rgan farishtalar xayli unga sajda qildilar. Koinotning eng baland joylarida kezdi, jannat bog‘i unga jilvagoh edi. Bu oliy hasab pokiza yaratiqiga Haq Safiy (pok, benuqson) laqabini berdi. Lekin unga Hayyi Zuljalol shunday taqdir berdiki, u gunohga kirib qoldi. Sajda qilishga loyiq bo‘lgan yuksaklik undan ketti-yu, mardud hisoblandi. Ko‘ksiga rad panjasi yetib, jannat bog‘idan yuz qarolik bilan Hindiston yeriga haydaldi. Asrlar hijronda yosh to‘kib, o‘hu nolasini baland qilib, joni o‘rtandi. Tavba unga chorasoz bo‘ldi. Unga yana bog‘i rahmatdan nasimlar esib, ranju mehnatdan eminlik topti va hurmat haramiga loyiq ko‘rildi.

Demak, insonda xotoga yo‘l qo‘yish, gunohga qo‘l urish ham merosiy. U Odam Atodan meros. Lekin unga tavba qilish bilan o‘z asliy saodatini topish imkoni ham berilgan. Gunohdan ana shu yo‘l – tavba – pushaymonlik, kamtarlik va xokisorlik yo‘liga qaytib poklanish imkoniyatidan foydalanmaslik badbaxtlikdir! Iblisning la‘natlanishining sababi shu. Navoiy bu qabohatni Odam Ato va kibrga muhtalo iblis munosabatlari orqali talqin qiladi. Bu hol “Lisonu-t-tayr”ning SXIX bobida shunday ifodalangan: Tangri taolo Odamni yaratdi. Bunda u O‘zini oshiq va Odamni ma‘shuq sifatida namoyon qildi. Va U farishtalar barchasini insonlarning eng yaxshisi, xayrulbashar bo‘lgan Odamga sajda qilishga buyurdi. Iblisdan boshqa ularning hammalari aytilganidek sajda qildilar. Iblis kibr qildi. Vaholanki:

Ul necha ming yil ibodat aylagan,
Amr ila taqvoyu toat aylagan.

Chun g‘urur etti ishiga oshkor,
Xayl aro rad qildi oni kirdikor [16].

Rad qilingan shayton abadiy la‘natga giriftor bo‘ldi. U ham tavba qilsa, yana rahmatga erishsa bo‘lmasmidi? Yo‘q, chunki u ma‘nan pok qilib yaratilmagan. YA‘ni, aslida, uning taqdiri shunday edi. Rivoyat qilishlaricha, shayton bir kuni Muso alayhissalomga yo‘liqib qoladi. Kalimulloh undan nega Odamga sajda qilmaganini so‘raydilar. Shayton bu o‘zining taqdiri ekanini aytadi.

Inson taqdiri dunyoviy va uxrovij hayotining hamma masalasini hal qilsa, bu dunyoviy hayoti imtihonligining ma‘nosi nimada? Buning uchun taqdir va aqoid ulamolari ta‘kidlab ko‘rsatishgan iroda erkinligi masalasini to‘g‘ri anglash lozim. Ulardan shunday xulosaga kelish mumkinki, har bir insonga taqdir unga berilgan potensiyadir. Ong, aql, tafakkur, zakovat kabi xususiyatlar salohiyati, kuchi va, albatta, jismoniy imkoniyatlar taqdir qilib berilgandir. Ulardan qanday foydalanish esa bandasining ishi. Shuning uchun ham ulug‘ mutafakkir Alisher Navoiy

“Saddi Iskandariy” va “Lisonu-t-tayr” ning ko‘rib o‘tilgan boblarida talqin qilingan fikrlar ana shu nuqtai nazarlarga mos, deyish mumkin.

Ikkinchidan, Odam Ato timsoli orqali Muhammad alayhissalomni ulug‘lash juda ko‘p o‘rinlarda talqin qilinadi. Ma‘lumki, Islom aqidalariga ko‘ra, musulmon kishi Alloh taoloning birligi bilan birga Muhammad alayhissalom uning payg‘ambari ekaniga imyon keltirib shahodat berishi kerak. Shunga asosan, Navoiy asarlarida Odam Atoni Muhammad alayhissalomning o‘g‘li sifatida talqin qilinishi juda ko‘p uchraydi. Xususan, “Xamsa”ning hamma dostonlarida bu talqin bor. Bunga sabab, komil inson g‘oyasining izchil saqlanishidir. Odam Atoni Muhammad alayhissalomning o‘g‘li sifatida talqin qilinishini Islom tarixi va falsafasi bilan ozgina shug‘ullanganlar ham yaxshi tushunadi. Ularga ko‘ra, olam Muhammad alayhissalom bois yaratilgan. Bunga asos qilib, Allohu taolo hadisi qudsiyda Muhammad alayhissalom haqida “Sen bo‘lmaganingda koinotni yaratmasdim (لولاك لما خلقت الأفلاك), deb marhamat qilgani ta‘kidlanadi. Yoki boshqa bir hadisda “Hali Odam suv bilan loyning o‘rtasida ekanida men nabiy edim” (كنت نبيا (وأدم بين الماء والطين) deyiladi. Bu yaratilish Muhammad alayhissalomning nurlari yaratilishiga doir. Ungacha Haq taolodan boshqa hech narsa yo‘q edi, hatto, lavh ham, qalam ham, falaklar, koinot ham. “Hayrat ul-abror”dagi birinchi na‘t “Ul hazratning nuri qidamiyatidakim, zot bahrining avvalg‘i junbushida ul durri bebaho lam‘asi xafo rishtasin uzdi va ul gavhari yakto ash‘asi lam‘a ko‘rguzdi va durjdin durjg‘a intiqol etti to Safiyullohdin Abdullohg‘a yetti”, ya‘ni Muhammad (a) nurining qadimiyligi xususida, Zot dengizining dastlabki junbushi tufayli u bebaho dur yolqini maxfiylikka bandlikdan chiqdi, tengsiz gavhar nuri shu‘la ko‘rgizdi va u durj(qimmatbaho toshlar solinadigan quti)dan durjga o‘tkazilib Safiyulloh (Odam Ato)dan Abdulloh (Muhammad (a)ning otalari)gacha yetdi, degan sarlavha bilan boshlanadi. Binobarin, birinchi durj Odam Ato edi. Shu muqaddas nurni vujud libosiga kiritish va sinovlardan o‘tkazish uchun durj qilib Odam Ato yaratildi.

Topti azal subhi chu bazming charog‘,
Ne tong agar yorusa yuz ming charog‘.

Bo‘ldi sanga Odam sabqatnamo,
Avval o‘g‘ul, so‘ngra gar o‘lsa ato.

Naslida har kim anga payvand o‘lub,
Borchasi farzandingga farzand o‘lub.

Kimki munga da‘viyi hujjat etar,
“Kuntu nabiiyan” anga hujjat yetar [17].

Bu yerdagi “Kuntu nabiiyan” so‘zlari yuqorida keltirilgan “Hali Odam...” deb boshlanuvchi hadisga ishora. Bundan keyin Odam ismini tashkil qilgan harflar ishtirokida shoirona talqin keltiriladi:

O‘zga dalil istasa tab‘i saqim,
Basdurur Odamda «alif», «dolu», «mim».

Borchasi Ahmadda topib izzu shon,
O‘g‘lida uch harf atodin nishon [17].

Darhaqiqat, o‘g‘ilda otadagi hamma xususiyat emas, ba‘zilari namoyon bo‘ladi. “Ahmad”dagi “ho”dan boshqa harflar “Odam”da zuhr topgan. Shoir “ho”ni ham alohida baytda talqin qiladi:

“Ho”i muhabbat senga-o’qdur nasib
Kim, seni Haq dedi o’ziga habib [17].

“Muhabbat” so’zidagi “ho” harfi (Ahmad – Muhammad) sengagina nasib bo’ldi-yu, Haq taolo seni o’ziga habib qildi. Ya’ni bu “ho” harfi “Haq”da va “habib”da mavjud bo’lib, “Odam”da emas, “Ahmad”da qolishi Muhammadga Odam Atoga ham nasib bo’lmagan Haqqa muhabbat va do’stlikning saqlab qolgan alomatidir.

Navoiy yana deydi:
Ayladi chun Odami xokiy zuhur,
Soldi anga partavin ul pok nur.

Nur dema, boriqai sarmadiy,
Boriqa yo’q, sha’shai Ahmadiy.

Bo’ldi chu Odamda bu partav nihon,
Anda nihon, lek yuzida ayon.

Tuproq – loydan yaratilgan Odam Ato vujudiga Muhammad (a) pok nurini nihon joylagan bo’lsa-da, bu nur uning yuzida zohir edi. Shu nur Odam avlodlarining saralanganlarida o’ta-o’ta uning haqiqiy egasi Muhammad (a)gacha keldi. Dastlab u Momo Havvoga o’tganida uning yuzi shunday porlab ketgan ediki, hurlar yuzini Haq nuri yoritgandek porlar edi. Nur kinga o’tsa, uni bilish qiyin emas edi. Havvo Shisni dunyoga keltirdi:

Shisqa chun bo’ldi yana muntaqil,
Oyni qilur erdi yuzi munfail.

Navoiy talqinicha, shu nur bilan Muhammad (a)ga yetganida durga sadaf pardapo’sh bo’lgandek ko’rinadi. Parda ko’tarilgach (Rasululloh tug’ilgach), boshqa bir bunday oftob tug’ilmagani ma’lum bo’ladi. Va nihoyat, payg’ambarlik yetgach:

G’am tunini nursirisht ayladi,
Yer yuzini bog’i bihisht ayladi [17].

Navoiy nuqtai nazaridagi ideal Odam Ato bilan boshlanib Muhammad (a) bilan eng yuqori cho’qqiga ko’tariladi. Yer yuzini bog’i bihishtga aylantiruvchi zot shunday e’tiborga albatta loyiq.

“Layli va Majnun” dostonida ham, yuqorida ta’kidlanganidek, Odam Atoga Muhammad (a) ma’nan ota sifatida talqin qilinadi:

Odam shajaringg’a meva monand,
Farzandingga olam ahli farzand [18].

“Sab’ai sayyor” dostonida Muhammad (a) nurining Odam Atodangina emas, balki barcha olamlardan avval yaratilganiga, shu boisdan eng avval va eng oxirgi payg’ambar Muhammad (a) bo’lganiga urg’u beradi:

Balki Odam o’g’ullug’ingdin shod,
Valadingg’a jahon eli avlod.

Anga zohir taqaddumi oti,
Sanga lekin taqaddumi zoti.

Sen muqaddam demayki odamdin,
Qaysi odamki, borcha olamdin.

Anbiyo xaylikim, kelib mursal,
Ham sen oxir alarg’a, ham avval [19].

“Saddi Iskandariy” dostonida ham Muhammad (a) haqida soʻz borganda, albatta, Odam (a) haqida ham eslanadi. Masalan, dostonning XI bobida shunday satrlar bitilgan:

Ki, andinki Odam alayhissalom,
Xilofat saririda tutti maqom.

Anga tegrukim, shohi Makkiy laqab,
Ne Makkiy laqabkim, Rasuli arab

Muhammadki erdi rusul shohi ul,
Laduniy ulumning ogohi ul [20].

Demak, bu yerda ham Odam Ato Haq taologa xalifalik maqomini olishidan burun komil ideal, shohi Makkiy – ilohiy ilmlardan ogoh barcha rasullar shohi Muhammad (a) boʻlgani taʼkidlanadi. Bunday mazmundagi misollarni Navoiyning naʼt gʻazallarida ham uchratish mumkin. Masalan, “Gʻaroyibu-s-sigʻar” devonidan oʻrin olgan 114-gʻazalda shunday bayt bor:

Odamki, bashar nasli silkiga erur payvand,
Suvratda sanga volid, maʼnoda sanga farzand [21].

Uchinchidan, komil inson gʻoyasini ilgari surishda Odam Ato timsolidan unumli foydalaniladi. Umuman, adabiyotdagi odamiyotning asosiy xususiyatlaridan biri ham Odam Atoning qiyofasini oʻziga xoslik va poklik ramzi sifatida taqdim etishdir. U koʻpincha inson tabiati va aybsizligi, benuqsonligining timsoli sifatida tasvirlanadi. Bu mualliflarga hayotning paydo boʻlishi, tarixning boshlanishi yoki haqiqatni izlash kabi turli xil mavzular va gʻoyalarni yetkazish uchun uning tasviridan foydalanishga imkon beradi.

Maʼlumki, farishtalar gunohlardan pok yaratilgan sifatida talqin qilinadi. Odam Ato hali hech qanday gunohga yaqinlashmagan chogʻda unga maloik xayli sajda qildi. Bu ayni odamiyot talqinining oʻzagini tashkil qiladi. Gunohdan yiroq yurish boshqalarga faqat nafʼ berib, aziyat yetkazmasligi bilan belgilanishi mumkin. Shuning uchun ham kishining oʻzini gunohdan yiroq tutishi odamiylik hisoblanadi.

Odamiylik koʻrguzub qilding parivashlarni qul,
Odam uldurkim, maloyik ani masjud ayladi [22].

Bu yerda “parivashlar” deyilganda zohiriy maʼnodagina goʻzallarni tushunish mumkin. Bayt kontekstida mohiyatan farishtalar nazarda tutiladi. Haqiqat shuki, Odam Atoning pokligiga moslik kibr ahlidan boshqa hamma yaratilgan moyil, tobe, baytda keltirilganidek, qul qiladi.

Aziziddin Nasafiy bir oʻrinda komil insonni shunday taʼriflaydi: “Bilgilkim, komil inson deb shariat, tariqat va haqiqatni toʻliq egallagan odamni aytadilar. Agar bu iborani tushunmasang, boshqacha soʻz bilan aytay: bilgilki, komil inson shunday insonki, unda toʻrt sifat kamolga yetgan boʻlsin: ezgu soʻz, ezgu amal (feʼl), ezgu axloq va maorif [23]... Maorifdan maqsad toʻrt narsaning maʼrifatidir: dunyo maʼrifati, oxirat maʼrifati, oʻzlik maʼrifati va Parvardigor maʼrifati” [23]. Navoiyda komil inson bunday nazariy talqinlarda berilmaydi, faqat badiiy talqinlardan komil inson sifatlarini anglash mumkin boʻladi. “Lisonu-t-tayr”dagi mana bu baytda ham odamzodning oʻz zohir va botiniga munosabati orqali komillik belgisi ifodalanadi:

Odam oʻlgʻon zebi zohirdin demas,
Kimki ondin faxr etar odam emas [23].

Darhaqiqat, Nasafiy deydi: “Ey darvesh! Kimki donishmand odamning nazdida va suhbatida riyozat va mujohada tariqini ixtiyor etsa, zohir va botini rost boʻlur. Solikning zohir va botini rost boʻlgach, solikning ishi tugal boʻlur. YAʼnikim, solikning zohiri botini kabi pok boʻlsa, oʻshanda

ichki olami bilan tashqi qiyofasi bir xil bo'lar. Zohir pok bo'lmaguncha, botinda munavvar bo'lish qobiliyati bo'lmas" [24].

Komil insonning yana bir fazilati ifodalangan "Odamiy ersang demagil odamiy, Onikim, yo'q xalq g'amidin g'ami", degan baytni atoqli alloma Alibek Rustamov sharhlab, undagi o'n fazilatni qayd etadi [29]. Bularga shuni ham qo'shish mumkinki, Odam Ato va odamiy, ya'ni uning avlodi yer yuziga, yer yuzidagi barcha mulkka Haqning xalifasi qilib yaratilgan ekan, o'sha mulkning – barcha yaratilganlarning g'amini yeyishi, ularga g'amxo'r bo'lishi lozimligi baytda ta'kidlangan. Zotan, "xalq" so'zi faqat kishilar jamoati ma'nosini ifodalash bilan cheklanmaydi.

Navoiyning komillik haqidagi mashhur qit'asida ham poklikka urg'u berilishi bejiz emas:

Kamol et kasbkim, olam uyidin

Senga farz o'lmag'ay g'amnok chiqmoq.

Jahondin notamom o'tmak biaynih,

Erur hammomdin nopok chiqmoq [25].

"Notamom"lik – notugallik, nokomillikdir. Yana, nokomillik – gunoh va ma'siyat bilan kirlanganlikdir. Jurm-gunoh odamzodan farishtalarni uzoqlashtiradi. "Navodiru-sh-shabob"ning 60-g'azalida bu fikrning shunday mukammal ifodasini ko'rish mumkin:

Qo'yg'il o'zluqni gar odam esang, inak shayton

Kibr ila nayladi ko'r, oncha ibodot aylab [26].

Navoiy g'azallarida "o'zluq" so'zi nafs ma'nosida ham ishlatilishi ma'lum. Hamma gunohlarning manbasi bo'lgan nafs shaytonni kibrga boshlaydi va bu uning la'natlanishiga sabab bo'ladi. Shaytonning tarixi ma'lum, ilm, ibodat va taqvoda hamma farishtalarning peshvosi edi. Gunoh uni farishtalikdan chiqardi.

To'rtinchidan, Odam Ato obrazi orqali olam, hayot go'zalligi, odamiylik bilan faxrlanish va shu bilan birga, dunyoning o'tkinchiligini anglash hissi talqin qilinadi. "Hayratu-l-abror" dostonida shunday bayt bor:

Subhi azal qildi chu dehqoni sun',

Odami xokiyni gulistoni sun' [27].

Bu yerda Haq taolo dehqonga o'xshatilsa, xokiy Odam gulistonga mengzaladi. Zero, olamni guliston qiluvchi inson ekani ham baytda shu yo'sin ta'kidlanmoqda. Binobarin, olamning go'zalligi inson bilan mukammaldir.

Odamiyotshunoslar bu ijodiy yo'lda barcha janrlarda ijod qilinishi mumkinligini so'zlaydilar. Navoiyning "Omir" ismiga yozgan muammo janridagi bir she'rda ham olam go'zalligi mohiyati talqin qilinadi:

Jumlai ashyog'a bo'ldum oshiqu oshufta hol,

Olamu odam yuzin chun qildi mir'ot Ul Jamol [28].

Muammoning hallida "olamu odam" yuzi: "ayn" va "alif" harflari "mir'ot"ning "mir" qismi oldiga qo'shilib "Omir" bo'lishi nazarda tutilishidan tashqari, barcha ashyolar Haq taolo jamolini aks ettiruvchi mir'ot – ko'zgu sifatida talqin qilinarkan ekan, olam va odamning – hayotning go'zalligi to'g'risida so'zlanayotganini tushunish qiyin emas. Yaratilganlarning barchasi go'zalki, shoir "Jumlai ashyog'a bo'ldim oshiq-u oshiftahol", deydi.

Hayot go'zal, ne'matlar bilan to'la. Lekin u abadiy berilgan emas. Dunyoda neki bo'lsa, hammasi uchun intiho, hayotning tugashi haqiqat. Buni Navoiy Odam Ato, Havvo va uning farzandlari misolida ko'rsatadi. "Tarixi anbiyo va hukamo" asarida ularga uzoq umrlar

berilganini yozadi: “Va ani (Havvoni) Odam alayhissalom yonida dafn qildilar. Va yoshi to‘quz yuz o‘n ikki yilg‘a yetti”. Shoir bunga bir ruboiyni ilova qiladi:

Gar Shis va gar Qobil erur, gar Hobil,
Yoshlari agar yuz yil erur, gar ming yil,
Bir necha kun etsalar jahonda ta‘til,
Oxir borig‘a ajal buyurur ta‘jil [30].
Shu asarning o‘zida boshqa bir ruboiysida ta‘kidlaydi:
Odamniki, haq lutf ila mavjud etti,
Majmu‘i malak xaylig‘a masjud etti.
Oxir tanidin ruhni manqud etti,
Ul nav‘ki, nobud edi, nobud etti [30].

Bu ruboiy Odam Atoning o‘g‘li Hobil vafoti munosabati bilan marsiya aytgani zikr etilgandan keyin keltiriladi. Unda jonsiz tana aslida ham nobud – dunyo hayotida mavjud emas edi, unga ma‘lum muddatdagina hayot kechirish uchun ruh, jon berilgan edi, u olib qo‘yilgach, yana avvalgidek nobud bo‘lgani eslatiladi. O‘limning mavjudligi talqini hayotning ma‘lum inson uchun muvaqqat, g‘animat ekanini, uning yangilanib borishi qonuniyat ekani, berilgan imkoniyatlar abadiy emasligini, ulardan oqilona foydalanib qolish zarurligi uqtiriladi.

Beshinchidan, Alisher Navoiy ishq talqinida juda ko‘p holatda Odam Ato obrazi va tarixidan foydalanadi. Ishqning avvali borasida shoirning qarashi boshqacha, ya‘ni ruhning tanaga kirmagan paytidayoq uning mavjudligi fikrini bot-bot ta‘kidlasa-da, Odam Ato timsoli unga turli xil ohorli ifoda imkonini bergan. Masalan, “Hayratu-l-abror” dostonining to‘qqizinchi maqolatida ishq o‘ti ta‘rifida aytilgan bayt dastlabki fikrga dalil:

Odami xokiyni chu subhi alast
Ayladilar ruh mayi birla mast [31].

“Alast subhi” al-Misoq (alastu birabbikum)ga ishora. May esa ishq ramzi sifatida talqin qilinadi. “Layli va Majnun” dostonida esa, ma‘shuqa Layli husni ta‘rif etilar ekan, shoir shunday deydi:

Yuz ravzai xulddin nishona.
Xol anda fireb etarga dona.

Ul donag‘a sayd o‘lub bir Odam,
Bu donag‘a borcha ahli olam [32].

Bu baytlarda Navoiy talmeh san‘atidan foydalanib, Laylining yuzini jannat bog‘iga o‘xshtsa, xolini firib uchun ishlatiladigan donaga qiyoslaydi. Keyingi baytda Odam Ato qissalarida aytilgan jannat bog‘idan Havvo bilan quvilishlariga sabab bo‘lgan dona esga olinadi. Shayton Havvo vositasida firib ishlatib, Odam Atoga uni yedirgan, bug‘doy donasiga sayd bo‘lib, uni yeb osiylikka yo‘l qo‘ygan edi. “Bu dona” Laylining xoli, mubolag‘a bilan unga butun olam ahli sayd, asir bo‘lgani aytilmoqda.

“G‘aroyib”dagi ushbu baytda oshiq lirik qahramon o‘z holini shunday izhor qiladi:
Odam o‘lmishmenki, ishq ahli manga avlod erur,
Yo‘qsa yoshdin mencha kimning yuz sari atfoli bor [33].

“Men Odam Ato bo‘ldimki, ishq ahlining hammasi mening avlodimdir”, deydi shoir. Haqiqiy ishq ahlining hammasi lirik qahramonga o‘xshab hijron azobida o‘rtanadi, juda ko‘p ko‘z yosh qiladi. Yuzlarda oqqan marjon-marjon yoshlar yuzlab tiftl – bolalarga o‘xshatiladi. Bu “bolalar”ni

silsilaviy ravishda dunyoga kelishiga sababchi bo'lgan kishining Odam Atoga o'xshatish badiiy ifodaning go'zal namunasidir.

Boshqa bir g'azalda oshiq ma'shuqqa qarata "yuzing jannatidan ko'zlarim qorachiqularin ayirib, uni go'yo Odam Ato qilding-u, yoshlarini unga farzand qilding", deyiladi:

Qilding ul yuz jannatidin ayru bu ko'z mardumin
Odamu har sari yoshin anga farzand aylading [34].

Mazkur ikki baytda ham Odam Ato farzandlarining adadi hisobdan, sonidan ko'p ekani yoshning ham ko'pligiga dalolat qilingan. Oshiq ko'z yoshining ko'p ekani va uni Odam Ato timsoli orqali talqin qilinishi boshqa g'azallarda ham uchraydi. "Badoye'u-l-vasat"dagi ushbu bayt bunga misol:

Navoiyo, agar ikkinchi Odam ermasmen,
Nedin jahon yuzini tutti sar-basar yoshim [35]. (426)

Bu va bundan oldingi baytlar Odam Atoning yer yuziga tushganida oqizigan qancha ko'p ko'z yoshlari haqidagi hikoyalar ta'sirida bitilgan.

XULOSALAR. Buyuk mutafakkir Alisher Navoiyning Odam Ato timsoliga murojaatlari va uni odamiyot ijodiy yo'li kontekstida o'rganish yirik tadqiqotlarga asos bo'la oladi. Bunga, bir tomondan, shoirning har bir mavzuni balog'at va fasohatning yuqori darajada talqin eta olgani imkon bersa, ikkinchi tomondan odamiyotning bugungi kunda dolzarb falsafiy va adabiy tushuncha bo'lib qolayotgani zamin yaratadi. Bu ijodiy yo'nalish Inson tabiati va mavjudligi mohiyatini va uning idealga qaytish potensialini tushunishga imkon berishi bilan adabiy va falsafiy nuqtai nazardan asosiy mavzular sifatida maydonga chiqadi. Jamiyat va fan-texnologiyalar rivojlanishi ta'sirida bir qadar chetda qolayotgan samimiyat, poklik va vatanparvarlik g'oyalarini tarannum etish adabiyotning, undagi odamiyot yo'nalishining abadiy vazifalaridan bo'lib qoladi. Bu g'oyalar ustuvorligini ta'minlashda Alisher Navoiy asarlari eng yaxshi vosita bo'lib xizmat qiladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. 1910-йилларда рус шеърлятида пайдо бўлган иждодий йўналиш. Акмеистлар мавзу ва тасвирларнинг моддийлиги, объективлиги, сўзнинг аниқлигини эътироф қиладилар. Акмеизмнинг ўзига хослиги: 1) Алоҳида нарса ва ҳар бир ҳаётий ҳодисанинг ўз-ўзича қадрланиши; 2) санъатнинг мақсади инсон борлигини улуғлаш, деб билиш; 3) номукамал ҳаёт ҳодисалариники мукамал бадий тасвирига эришиш.
2. [АКМЕИЗМ, ИЛИ АДАМИЗМ - Литературная энциклопедия - Литература - Slovar.cc](#)
3. <https://mebelniyguru.ru/wiki/adamizm-v-literature-osobennosti-i-opredelenie>
4. [Писатель Джон Мильтон: биография и библиография.](#)
5. Инжил. Тавротдан "Ибтидо". Забур. – Стокгольм: Библияни таржима қилиш институти, 1993. – Б. 2.
6. [62-КИТОБ / 62 | Naadis.islom.uz | Нубувват марваридлари](#)
7. Навоий, Алишер. Тўла асарлар тўплами. X жилдлик. VI ж. – Тошкент: Фафур Ғулом номидаги НМИУ, 2011. – Б. 15.
8. "Шўро" сураси, 11-оят.
9. "Ал-Исроъ" сураси, 70-оят.
10. Навоий, Алишер. Тўла асарлар тўплами. X жилдлик. IX ж. – Тошкент: Фафур Ғулом номидаги НМИУ, 2011. – Б. 534.

11. Навоий, Алишер. Тўла асарлар тўплами. X жилдлик. VIII ж. – Тошкент: Ғафур Ғулом номидаги НМИУ, 2011. – Б. 391.
12. فرهنگ اصطلاحات و تعبيرات عرفانى. سيد جعفر سجادی. – تهران: طهورى. 1370. س. 196.
13. Навоий, Алишер. Тўла асарлар тўплами. X жилдлик. VIII ж. – Тошкент: Ғафур Ғулом номидаги НМИУ, 2011. – Б. 394.
14. <https://www.bing.com/search?pglt=41&q=Xammartu+tiynata+Odama+biyadiy&vid=6803c09c>
15. Навоий, Алишер. Тўла асарлар тўплами. X жилдлик. IX ж. – Тошкент: Ғафур Ғулом номидаги НМИУ, 2011. – Б. 142.
16. Навоий, Алишер. Тўла асарлар тўплами. X жилдлик. IX ж. – Тошкент: Ғафур Ғулом номидаги НМИУ, 2011. – Б. 173.
17. Навоий, Алишер. Тўла асарлар тўплами. X жилдлик. VI ж. – Тошкент: Ғафур Ғулом номидаги НМИУ, 2011. – Б. 26.
18. Навоий, Алишер. Тўла асарлар тўплами. X жилдлик. VII ж. – Тошкент: Ғафур Ғулом номидаги НМИУ, 2011. – Б. 15.
19. Навоий, Алишер. Тўла асарлар тўплами. X жилдлик. VII ж. – Тошкент: Ғафур Ғулом номидаги НМИУ, 2011. – Б. 288.
20. Навоий, Алишер. Тўла асарлар тўплами. X жилдлик. VIII ж. – Тошкент: Ғафур Ғулом номидаги НМИУ, 2011. – Б. 68.
21. Навоий, Алишер. Тўла асарлар тўплами. X жилдлик. I ж. – Тошкент: Ғафур Ғулом номидаги НМИУ, 2011. – Б. 135.
22. Навоий, Алишер. Тўла асарлар тўплами. X жилдлик. I ж. – Тошкент: Ғафур Ғулом номидаги НМИУ, 2011. – Б. 252.
23. Насафий, Азизиддин. Комил инсон китоби (О.Давлатов таржимаси). – Тошкент: Ғафур Ғулом номидаги НМИУ, 2021. – Б. 7.
24. Насафий, Азизиддин. Комил инсон китоби (О.Давлатов таржимаси). – Тошкент: Ғафур Ғулом номидаги НМИУ, 2021. – Б. 60.
25. Рустамов А. Навоийнинг бадиий маҳорати. – Тошкент: Ғафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1979. – Б. 3 – 5.

ONIMLARNING LEKSIK MA'NOSI BILAN BOG'LIQ MUAMMOLAR

Baxtiyorova M.B.*Iqtisodiyot va pedagogika universiteti
dotsenti, f.f.f.d., (PhD)*

Annotatsiya. Ushbu maqolada onomastik tushunchalar bilim tuzilmalarining tarkibiy qismlari, ya'ni kognitiv birlik sifatida tahlil qilinadi. Shuningdek, maqolada nomlarning kelib chiqishi haqida umumiy ma'lumotlar, antroponimlarning lisoniy verballashuvidagi o'ziga xos xususiyatlari, nomlarning ma'lum tashuvchilari va tildagi onimlar semantikasini aniqlash haqida fikr bildiriladi.

Kalit so'zlar: *konsept, lisoniy, verbal, konseptosfera, semiotika, onim, semantika, funksiya, ramz, antroposentrizm, nazariya, etnik belgi.*

Annotation. *In this article, onomastic concepts are analyzed as components of cognitive structures, i.e., cognitive units. The article also provides general information about the origin of proper names, the peculiarities of the linguistic verbalization of anthroponyms, the definition of known carriers of proper names and the semantics of onyms in the language.*

Key words: *concept, linguistic, verbal, conceptsphere, semiotics, onym, semantics, function, symbol, anthropocentrism, theory, ethnic character.*

KIRISH. Onimlar – bu shaxsiy ismlar (antroponimlar), joy nomlari (toponimlar) va boshqa unikal nomlardir. Ular tilda alohida o'rin tutib, asosan ob'ektlarni nomlash va ularni bir-biridan ajratish uchun xizmat qiladi. Kognitiv tilshunoslikka doir tadqiqotlarda olamning lisoniy va konseptual manzarasi tushunchalari farqlanadi va ularning bir-birlariga mos kelmaslik holatlari barcha tadqiqotlarda tan olinadi, ayni paytda, olamning konseptual manzarasida konseptning umumiyligi va keng qamrovligi ta'kidlanadi. Olamning konseptual manzarasi konseptlardan tashkil topgan muayyan obrazlar majmui sifatida olamning lisoniy manzarasidan kengroq va boyroq, chunki olam haqidagi ma'lumotlar inson ongida nafaqat verbal balki noverbal ravishda ham kodlanadi. Shu sabab olamning konseptual manzarasi olamning lisoniy manzarasiga nisbatan murakkabroq, chunki milliy til konseptosfera ichida “yashaydi” [8: 315].

Odamlarning o'ziga xos ismlar bilan o'zaro ta'sirining turli jihatlariga murojaat qilish ularni o'rganishga kognitiv-semiotik yondashuvni qabul qilishga asos beradi. Ushbu yondashuvga muvofiq, onimlar vosita sifatida tushuniladi. Onomastik tushunchalar bilim tuzilmalarining tarkibiy qismlari sifatida tushuniladi, ismlarning kelib chiqishi haqida eng umumiy ma'lumotlarni o'z ichiga olgan, ularning tilda ishlatilishining o'ziga xos xususiyatlari, nomlarning ma'lum tashuvchilari va tildagi onimlar semantikasini aniqlaydi.

Til birliklari sifatida onimlar quyidagi muhim funksiyalarni bajaradilar:

- ominativ;
- identifikatsiyalovchi;
- differentsiyalovchi.

Aytib o'tilgan asosiy funksilardan tashqari olimlar quyidagi ikkinchi darajali funksiyalarni ham ajratib ko'rsatadilar; ijtimoiy, hissiy, kumulyativ, “qatorga kiritish” funksiyasi, ekspressiv, estetik, stilistik. Material (moddiy) g'oya bo'lib, onim har doim ham izohlab bo'lmaydigan

va aniq mazmuniy o'qilishi mumkin bo'lmagan ichki mazmuniga ega. Atoqli otning ramziyligi va jumboqliligini, xalqda atoqli otning afsonaviy kuchiga, uning o'z sohibi taqdirini oldindan belgilab berish qobiliyatiga ishonch mavjudligi tadqiqotchilar tomonidan qayd etib o'tilgan. Bu bilan atoqli otga bo'lgan onomasika va onomasiologiyaning zamonaviy antropotsentrik yo'nalgan tilshunoslik (tilshunoslik) formatida nafaqat pasaya borayotgan, balki aksincha qayta kuch bilan qo'zg'algan qiziqish bilan izohlanadi, zero tilshunoslik rivojlanishining zamonaviy bosqichi uchun xos bo'lgan antropotsentrik yondashuv onimlarni o'rganish uchun yangi istiqbollarni ochib bermoqda.

ADABIYOTLAR TAHLILI. Tilda shaxsning paydo bo'lishini lingvistik tadqiqotning ustuvor yo'nalishi sifatida belgilash XX asrning 80-90-yillarida inson nazariyasining lingvistik birlik sifatida shakllanishiga olib keldi. Ushbu nazariya umumiy makonda yaratilgan va dunyo manzaralari, dunyoning lingvistik manzaralari, dunyoning lingvistik-mualliflik manzaralari tushunchalari bilan bog'liq bo'lgan matnlarda o'zini namoyon etadi. Rossiya olimlari Yu.S.Stepanov, V.I.Karasik, V.V.Krasnix, S.G.Ter-Minasova, V.V.Maslova, N.F.Alefirenko va o'zbek olimlari D.U.Ashurova, Sh.S.Safarov, N.M.Mahmudov, A.M.Mamatov, U.K.Yusupov, D.Xo'jaybergenova va boshqalar bu yo'nalishda tadqiqotlar olib borgan. Onim insoniyatning eng qadimiy sirlaridan birini ochib beradi, chunki shaxs nomlari sohasida til qonunlari alohida talqin qilinadi. Bundan tashqari, shaxs nomlari jamiyat manfaatlaridagi o'zgarishlarga javob bera oladigan va jamiyatda mavjud bo'lgan g'oya va qarashlarni to'g'ri aks ettirishi mumkin bo'lgan farqlanuvchi madaniy, vaqt, etnik ramz vazifasini bajaradi. Tildagi shaxs nomlari majmuasi jamiyatning muayyan tarixiy rivojlanish bosqichlarida turli xil bo'ladi, ularning vakillari o'z nomlarida olis masofalarda yoki turli vaqtlarda yashagan turli jamiyatlar yoki turli tillarda takrorlanishi mumkin. Masalan, Marat - Buyuk Fransuz inqilobi davridagi mashhur shaxsning nomi va qozoq odamining ismi, Barak - Amerika prezidentining ismi va qozoq sultonining ismi. Bunday o'xshashliklar (muvofiqliklar) turli sabablar bilan tushuntirilishi mumkin - tasodifiy muvofiqliklardan tortib, shaxs yoki voqea sharafiga nom berishgacha. Antroponimlarni o'rganish jarayonidagi asosiy muammolardan biri bu ularning leksik ma'nosidir. Bu kungacha qancha ko'p bahslar bo'lsa, shuncha ko'p fikrlar qolmoqda.

TADQIQOT METODOLOGIYASI. So'nggi o'n yilliklarda onim ma'nosi muammosiga bo'lgan bu qarash onim semantikasida komponentlar tahlili usullaridan foydalanish va umumiy va xususiy, abstrakt va aniq, ijtimoiy va shaxsiy nisbatlarni dialektik yondashuv asosida ishlab chiqilmoqda. Antroponimlarning diskursiv-pragmatik tabiati mavjud ma'nosiga asoslanadi. Biz antroponim semantikasi apellyativ ma'nodan kengroq deb hisoblaymiz. Shaxs nomlari lingvistik va ekstralingvistik komponentlardan iborat murakkab tuzilmaga ega. Bundan tashqari, lingvistik komponentga uslubiy qadriyat va til va nutqda qo'llanilishi xususiyatlari, shuningdek, boshqa elementlar kiradi. Ekstralingvistik komponent esa nomning murakkab assotsiatsiyalarini, nom egasining mashhurlik darajasini, nom va uning egasi haqidagi ensiklopedik ma'lumotlarni, nomning ideologik yo'nalishini va boshqalarni qamrab oladi.

TAHLILLAR VA NATIJALAR. Antroponimlarni o'rganish jarayonida yuzaga kelgan asosiy muammolardan biri - bu ularning leksik ma'nosi bilan bog'liq muammodir. Bugungi kunga qadar qancha bahslar bo'lsa, shuncha fikrlar saqlanib qolmoqda. Antroponimik birliklarning ma'nosi muammosi bo'yicha xorijiy tadqiqotchilar

tomonidan bildirilgan fikrlarni uchta asosiy guruhga – asemantiklik, ya’ni onimlarning ma’nosi yo‘q degan nuqtai nazar, semantiklik, ya’ni onimlar keng ma’noga ega degan nuqtai nazar va kkalasining ham xususiyatlarini birlashtirgan, go’yoki birinchi va ikkinchi nuqtai nazarlarni “yarashtiradigan” nuqtai nazarga ajratish mumkin. Birinchi konsepsiyaga ko‘ra, onimlar doimiy tushunchalar signifikatlarning ifodalanishi bilan hech qanaqa tarzda bog‘lanmaydi, onim hech narsani anglatmaydi, chunki atoqli otga ega bo‘lgan ob’ektning xususiyatlari to‘g‘risida hech narsa aytmaydi, faqat mos keladigan boshqa onimlar orasidan uni ajratadi. Onimlar doimiy tushunchalarni ifodalash bilan bog‘liq emas va anglatayotgan predmetlari haqida axborot tashishga qodir emas. Hozirgi kunda ushbu yondashuv tanqidiy baholanmoqda, masalan, D.I.Rudenko o‘z asarlaridan birida ta’kidlaydiki, “bema’ni otlar” deb nomlanadigan mantiqiy kategoriya tilda qo‘llanishi mumkin emas, chunki “bema’ni ot” tabiiy til maqomiga ega bo‘lmaydi [7: 56].

Ikkinchi yo‘nalish onim faqat nutqda, maxsus tanlangan nutq qurshovida va alohida nutq muhitida qo‘llangan paytdagina to‘liq ma’noga ega bo‘lishi mumkinligiga asoslanadi. Ayrim xorij tilshunoslarining fikricha, onomastik semantika – semantikaning batamom maxsus turi bo‘lib, subyektiv, ijtimoiy shartlangan omillar ham, referent so‘zlovchida paydo qiladigan hissiyotlar ham ism semantikasiga kiradi [5: 10].

Uchinchi yo‘nalish tarafdorlari tilda ham, nutqda ham ism ma’nosining mavjudligini da’vo qiladi (Kleiber. 1992; Ducrot. 1989; Damourette. 1970). Fransuz tilshunoslari P.Siblo va S.Lerua, atoqli otlardan yasalgan omlarni yoki neologizmlarni yaratish borasidagi empirik kuzatuvlar asosida, atoqli otlar nutqda hamda asosiy ma’nodan chetga chiqib qo‘llanganda ma’no hosil qilish qobiliyatiga ega degan xulosaga kelishadi: semantik maydon bo‘lmaganda, turg‘un semalar vositasida atoqli otning ifodalanishini tasvirlab bo‘lmaydi [14: 115]. V.V.Vorobyovning fikricha, atoqli otlar ma’noning denotativ, signifikativ va struktur komponentlaridan iborat bo‘lgan semantik tarkibga ega [1: 331].

So‘nggi bir necha o‘n yilliklarda, onimlar semantikasida komponent tahlil metodlaridan foydalanish hamda umumiy va xususiy, mavhum va aniq, ijtimoiy va individual nisbatlarga dialektik yondashuvdan foydalanish tufayli onim ma’nosi muammosiga oid ushbu nuqtai nazar rivojlanib bormoqda.

Semantik noaniqlik:

- Asosiy bahs onimlar leksik ma’noga egami yoki ular shunchaki ma’lumotsiz belgilar, degan savol atrofida aylanadi.

- Uchta asosiy nuqtai nazar:

- Assemantiklik: Onimlar ma’noga ega emas, ular faqat identifikatsiya uchun ishlatiladi.

- Semantiklik: Onimlar ma’noga ega, ularning ma’nosi ko‘pincha madaniy, ijtimoiy yoki tarixiy omillarga bog‘liq.

- Qo‘shma qarash: Onimlarning cheklangan ma’nosi bor bo‘lib, bu faqat ma’lum bir kontekstda namoyon bo‘ladi.

Antroponimlarning diskursiv-pragmatik tabiatini yoritish jarayoni, tabiiyki, antroponimlarda ma’noning mavjudligiga asoslanadi. Antroponim semantikasi apellyativ manosiga nisbatan kengroq deb hisoblaymiz. Atoqli ot lingvistik va ekstralingvistik komponentlardan tashkil topgan murakkab tuzilishga ega. Shu bilan birga, lingvistik komponent stilistik qiymatni ham, til va nutqda qo‘llanish xususiyatlarini ham va boshqa elementlarni ham o‘z ichiga oladi. Ekstralingvistik komponent tarkibiga ismning

murakkab assotsiatsiyalari, ism egasining mashhurlik darajasi, ism va uning egasi haqida ensiklopedik ma'lumot, ismning mafkuraviy yo'nalishi va boshqalar kiradi. Antroponim semantikasida uchta asosiy qismni ajratamiz: denotativ – denotat, ya'ni nomlashning tabiatini belgilaydigan predmet tur bilan o'zaro bog'lanadi; signifikativ – sinifikat, ya'ni bilvosita antroponimda mujassamlashgan tushuncha bilan o'zaro bog'lanadi; pragmatik – denotat haqidagi ob'ektiv axborot asosida vujudga keladigan cheksiz ko'p sub'ektiv qo'shimcha ma'nolar va assotsiatsiyalardan tashkil topadi. Masalan, *Alfred* ismi: semantikaning denotativ komponenti - sub'ekt, erkak; signifikativ komponenti – tirik mavjudot, odam; pragmatik komponent – *Alfred Johnson*, yoki faqat adresantga ma'lum bo'lgan har qanday shaxs va u haqidagi barcha bilishi mumkin bo'lgan ma'lumotlar.

U yoki bu til ismlar kontinuumining bu kabi gorizontal kesimi u yoki bu davrning madaniy, etnik til bog'lanishi ob'ektiv ko'rsatgichi bilan tan olinishi mumkin. Vertikal kesimda olinganda u yoki bu til onomastikasi uning rivojlanish tarixini, shuningdek, bu til yaratuvchisi bo'lgan xalq tarixini aks ettiradi. Vaqt o'tgan sari eskirgan ismlar qayta yuzaga kelish holatlari ham kuzatiladi.

Onimlarning vazifalari

Asosiy vazifalar:

- Nominativ: Ob'ektga nom berish.
- Identifikatsiyalovchi: Ob'ektni boshqalardan ajratish.
- Differentsiatsiyalovchi: Guruh ichida ob'ektning o'ziga xosligini ko'rsatish.

Ikkinchi darajali vazifalar:

- Ijtimoiy: Madaniy yoki ijtimoiy me'yorlarni aks ettirish.
- Hissiy: His-tuyg'ular va assotsiatsiyalarni uyg'otish.
- Ekspressiv: Tilda stilistik yoki estetik qiymatni oshirish.
- Tarixiy: Tarixiy yoki afsonaviy aloqalarni ko'rsatish

Onimlar shunchaki nom emas, balki madaniy, tarixiy va ijtimoiy omillar bilan o'zaro ta'sirda bo'lgan til birliklaridir. Ularning leksik ma'nosi atrofidagi bahslar evolyusiya qilib bormoqda va zamonaviy tilshunoslikda insonga yo'naltirilgan yondashuv doirasida yangi istiqbollarni ochmoqda.

XULOSA. Shunday qilib, u yoki bu tilning onomastik muhiti birinchidan, bu tilda so'zlashuvchi invidlarning muloqot vositasi sifatida til bilan; ikkinchidan uni yaratgan xalq madaniyati va tarixi, uning boshqalar bilan aloqalariga uzviy bog'liq. Bundan kelib chiqadiki, atoqli otda, birinchidan, lingvistik tarkibni, ikkinchidan etnomadaniy tarkibni, uchinchidan, o'zida ezgu yangrash belgisini qamrab oluvchi estetik tarkibiy qismdan iborat.

Ularning barachasi o'zaro uzviy bog'liq bo'lib, aniq bir onimning o'ziga xos sub'ekt nomi sifatida harakat qilib, boshqalarda u yoki bu assotsiatsiyani yuzaga keltiruvchi o'ziga xos xususiyatini namoyon etadi. Aynan shu assotsiatsiya (biror tushuncha bilan bog'lash) bola tug'ilayotganda, firma, mahsulot nomi va boshqalar tanlanayotganda nom tanlashga ta'sir qiladi. Bu ayniqsa badiiy qahramonlar, tarixiy shaxslar, jamoat arboblari va shartli ravishda "mashhur shaxs" deb nomlash mumkin bo'lgan boshqa shaxslarga, ya'ni shaxsi keng doiralarga ma'lum bo'lgan shaxslarga nom tanlashda muhim ahamiyat kasb etadi. Ushbu munosabat natijasida yaratilgan tushuncha tilshunoslikka "pretsedent ism" atamasi orqali kiritilgan.

Til birligi sifatida atoqli ot birinchi navbatda ikki tomonlama xususiyatga ega belgi hisoblanadi: anglatuvchi va anglanuvchi, so'nggi belgining leksik ma'nodagi onimlarda

mavjudligi va qanday xususiyatga ega ekanligi borasida munozaralar bugungi kunga qadar davom etmoqda. Ma'lumki, atoqli otlar nazariyasida onimlarda ma'noning borligi yoki yo'qligi eng birlamchi murakkab masalalardan biri bo'lib, oqibatda ularning ichida atoqli otlar ma'nosini chiqarib tashlovchi konsepsiyalar ham mavjud. Ulardan biriga ko'ra atoqli otlar o'z mustaqil ma'nosidan mahrum etilgan, O.F.Espersen, A.V.Superanskaya, A.A.Ufimseva kabi olimlar shu yondashuv tarafdorlaridir [4; 9; 12]. Mazkur an'anani davom ettirgan holda A.V.Suslova quyidagilarni qayd etgan: "ular semantik (ma'noviy) cheklangan bo'lib, o'zining xususiy ma'nosiga ega emas va tushuncha ifodalamaydi"; boshqa qarashga ko'ra - onimlar ma'nosi tugal emas, yoki boshqa axborot doirasida yotuvchi sifatida baholanadi, uchinchisiga ko'ra - ularning mazmuniy ma'nosi turdosh otlarga qaraganda yanada ko'proq. Bizning fikrimizcha, atoqli otlar leksik ma'noga ega bo'lib, umumiy doirada esa, identifikatsiya qiluvchi funksiyani bajaradi, ya'ni ism egasini atrof muhitda mavjud u yoki bu ob'ektlar guruhiga bog'liqligini ko'rsatadi va ayni vaqtda uni ushbu qatoorda ajratib ko'rsatadi (yuqorida qayd etilganidek differentsiyalovchi funksiya).

Ko'rib turganimizdek, atoqli ot til birligi sifatida olamning milliy manzarasini belgilovchi muayyan bir fragmentlarni:

1. Madaniy-tarixiy, aksiologik, diniy va boshqalarni anglatadi;
2. Ayni vaqtda lingvomadaniy ma'lumot hajmi har bir alohida onim uchun dunyoqarash kengligi, qabul qilayotgan shaxsning til tayyorgarlik darajasi, unda "tilni sezish" qanchalik rivojlangani bilan aniqlanadi;
3. Onimning barcha xususiyatlari juda muhim bo'lib badiiy nomlash sohasida dolzarblashib bormoqda;
4. Badiiy kommunikatsiyaning o'ziga xos xususiyati shundaki, bunda har bir so'z alohida, kontekstga bog'liq bo'lgan ma'noga ega bo'ladi;
5. Antroponimning badiiy matndagi funksional yuki oshib bormoqda, boisi u badiiy obraz yaratishning eng muhim vositalaridan biri hisoblanadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Воробьёв В.В. Лингвокультурология: теория и методы. – Москва: Изд-во Рос. ун-та дружбы народов. 1997. – 331с.
2. Гришаева Л.И., Цурикова Л.В. Введение в теорию межкультурную коммуникацию. – Москва: Академия, 2007. – 336 с.
3. Даниева М.Дж. Лингвистик ўзгаришлар жараёнидаги концептуал тузилмаларнинг ўзаро таъсири. Хорижий филология. Самарқанд: СамДЧТИ, 2024.-№ 4.(3). - Б 24-28.
4. Есперсен О. Философия грамматики. – Москва: Изд-во иностранной литературы, 1958. – 404 с.
5. Маматов А. Э. Лингвомаданиятшунослик: лингвокультурема ва логоэпистема // Хорижий филология. – Самарқанд: СамДЧТИ, 2015. – №1. 9-16 б.
6. Махмудов Н.М. Тилнинг мукамал тадқиқи йўллари излаб//Ўзбек тили ва адабиёти. – Тошкент: 2012. № 5. 50-55 б.
7. Руденко Д. И. Собственные имена в контексте современных теорий референции // Вопросы языкознания. – Москва, 1988. - №3. - С. 55–68.
8. Сафаров Ш. Лингвистика дискурса. – Челябинск, 2018. – 315 с.

9. Суперанская А В. Общая теория имени собственного. - Москва: Логос, 2004. - С. 141.
10. Суперанская А. В. Общая теория имени собственного / отв. ред. А.А. Реформатский. - Москва: Книжный дом «ЛИБРОКОМ», 2009. –365 с.
11. Топоров В.Н. Миф. Ритуал. Символ. Образ: Исслед. в области мифопоэтического. - Москва: Прогресс, 1995. 624 с.
12. Уфимцева А.А. Лексическая номинатсия (Первичная номинатсия) // Языковая номинация. Виды наименований. – Москва. 1977. – 359 с.
13. Юсупов У.Қ. Теоретические основы сопоставительной лингвистики. – Ташкент: Фан, 2007. – 125с.
14. Wilmet, M. Nom propre et ambiguïté /M.Wilmet //Langue française. – 1991. -№ 92. – P. 113-127;

THE FORMATIVE HISTORY OF THE NOVEL

Atamurodova F.T.

*Iqtisodiyot va pedagogika universiteti
dotsenti, f.f.f.d, (PhD)*

Abstract. *This article delves into the intricate evolution of the novel, tracing its origins from ancient oral traditions to its contemporary forms in today's literary landscape. Through meticulous research and insightful analysis, the author navigates through key historical periods and pivotal moments, illuminating the influences that have shaped the development of the novel as a literary form.*

Key words: *novel, history, genre, period, development, research, literary form, origin.*

INTRODUCTION. A novel is a type of literature, usually written in prose, that tells the story in great detail of the life and character development of one or more heroes during a difficult time, during a unique stage in their lives, or during a period of significant social and historical change.

Novels are literary works of vast length, typically composed of prose. The novel's subject is the detailed and all-encompassing representation of people's lives within a specific historical period. Many characters' destinies are covered by the plot, which gives the story a multilinear structure and contributes significantly to its volume[1. 12.]. The work portrays the hero's life in all its complexity, including ideas, challenges, sentiments, paradoxes, and ambitions towards the ideal. The novel's protagonists are shown as evolving individuals, and their story is told against the backdrop of a public life picture that both the heroes and the public experience and impact in different ways; the hero's personal destiny turns into a "mirror of the world"[2. 35.].

MATERIALS. The Renaissance is when the narrative starts to take shape. He was the one who, in the words of scholar M. M. Bakhtin, "led the process of development of all literature of the New Age." This indicates that the novel's most popular genre is realism.

The novel's history dates back to antiquity, the heyday of the "chivalrous romance" (Parzival Wolfram von Eschenbach, 1198–1210, Arthur Thomas Malory, 1469), and the Middle Ages, when the so-called "ancient romance" (Daphnis and Chloe Longa, Petronius's Satyricon, Metamorphoses, or the golden Ass of Apuleius) emerged. The term "novel" has its roots in the Middle Ages and is derived from the language used to write the work. Latin, the literary language of the ancient Romans, was most frequently used in writing from the Middle Ages in Western Europe. During the 12th and 13th century. AD Plays, stories, and stories written in Latin, which were mostly read by the affluent classes of society, started to give way to novels and stories written in Romance languages, which were mostly requested by members of the democratic social classes who were not familiar with Latin. The term "conte roman" was first used to describe these works; it later took on a definition of its own. This is the origin of the unique moniker "narrative works." A novel is now referred to be a work in any language that possesses a lot of volume, specific topic elements, compositional structure, plot progression, etc. The book rose to prominence as a major genre in modern times, particularly in the 18th and 19th centuries.

METHODS. The novel emerged as a distinct genre towards the close of the 16th and early 17th century. Because of its relatively late arrival, it was able to fully assimilate the defining characteristics of the early modern era: middle class ideology, the drive to find moral and religious answers, interest in science and philosophy, and a fervor for diverse forms of inquiry and discovery. The book began in the fixed, stable realms of religious literature, chivalric romance, and epic, but soon found that a linear narrative was better suited for the unpredictable world of streets and highways than the journey of the soul or the voyage of a knight seeking the Holy Grail. Beginning in the middle of the 16th century, tales of the adventures that different kinds of outlaws and wanderers had to go through started to surface. Unlike tales of military bravery, these tales were connected to adventure in and of itself, and social knowledge about the world piqued curiosity rather than being a means of reaching a lofty spiritual ideal. Because of its profound psychology, Cervantes' *Don Quixote* was well above the purview of such rudimentary adventure and clumsily constructed storylines. Even still, the reader continued to find it appealing because he was eager to learn about stories about far-off castles, enigmatic inns, roaming actors, covert villains, and experiences with brutal reality that were far different from his own. All of the genre's capabilities are present in *Don Quixote*. Ever since this masterpiece first appeared, the novel has aimed to accomplish the goal that Cervantes assigned it: to go beneath the surface of appearances and uncover the real situation.

Not much progress was made in the field of the book throughout the 17th century. The explanation for this was probably because play continued to carry the social and psychological signals of the time, while narrative poetry was embodied by such formidable poets as Milton and J. Dryden. Furthermore, a lot of people still thought the new outfit was tacky and uncool. It did not appear to need for a great deal of talent, and its subject matter was obviously far from the ideal of the court. *The Princess of Cleves* (1678), an exquisite book on court life by M. M. de Lafayette that closely investigates the moral choices and emotional states of the protagonists, was an exception. The book, which was distinguished by astute social observation and nuanced psychological analysis, foresaw for many years how the psychological novel would emerge in England, across the English Channel.

Defoe was the first significant figure in the history of the English novel. He was a journalist who, in *Moll Flanders* (1722), the story of a prostitute in London, skillfully emphasized the signs of city life, and in *Robinson Crusoe* (1719), which satisfies the public's thirst for the exotic by telling the story of a man who is more concerned with practical survival than with adventures. Although both novels are written fairly carelessly, they are also early examples of the peculiar fusion of adherence to fiction and reality, which is the novel's fundamental idea.

Richardson, who is often regarded as the novel's father, gained his title mainly due to his curiosity for psychology during a time when such matters were not given much thought. The arrival of *Clarissa* (1747–1748) and *Pamela* (1740) in the book signals the novel's concern in emotional experiences. The subtleties of feelings are described in thousands of pages. Richardson originally intended *Pamela* to be a practical writer for girls, but she eventually turned into a study of the human mind—a genre that would later be important to Joyce, Dostoevsky, James, and Proust.

The upcoming 19th century was for novels what the 17th century was for science: a period of brilliant minds and great discoveries. The novel has come to be seen as a whole literary and cultural experience, a historical resource, a study of social mores and morality, an analysis of

contemporary political and ethical theories, a study of wealth and poverty, wellbeing and crime, or, to put it another way, a comprehensive picture of every facet of human activity.

The 19th century novel attempted to express historical events, societal developments, and national character through an abundance of details and the portrayal of magnificent panoramic scenes, before notable changes within the genre. With his social canvases drawn from the histories of Scotland, England, and medieval France, Scott was at the forefront of this genre of novel writing. Dickens' first published work, *The Pickwick Papers* (1837), was another example of a "high road novel." He was able to create characters that are unforgettable by profoundly penetrating the social life of modern Victorian society. Thackeray looked to the field of sociohistorics for inspiration as well.

RESULTS. As we continue into the future, the history of forming a novel serves as both a foundation and a springboard for new generations of writers to build upon. By honoring the rich legacy of those who have come before and embracing the boundless possibilities of the written word, authors can continue to push the boundaries of storytelling, creating works that resonate deeply with readers and stand the test of time. In doing so, they ensure that the history of forming a novel remains a vibrant and enduring testament to the power of human imagination.

CONCLUSION. In conclusion, the history of forming a novel is a rich tapestry woven with the threads of human creativity, innovation, and storytelling prowess. From its humble origins in ancient oral traditions and early written narratives to its evolution into the diverse and vibrant literary landscape of today, the novel has captivated readers across cultures and generations. Throughout history, authors have continually pushed the boundaries of the form, experimenting with narrative structures, themes, and styles to reflect the complexities of human experience.

Moreover, the history of the novel is also a testament to the power of storytelling to inspire empathy, provoke thought, and foster understanding across diverse perspectives. Through the pages of novels, readers can journey to distant lands, inhabit the minds of characters from different backgrounds, and gain insights into the complexities of the world around them.

REFERENCES:

1. Daniyeva M.Dj. Lug'aviy birliklar o'rtasida semantik moslashuv masalalari. – Xorazm ma'mun Akademiyasi Axborotnomasi. № 3/4. (99). Xiva, 2023. – B. 163-166.
2. Бахтин М.М. Вопросы литературы и эстетики. М., 1975.
3. Гаспаров М. ЛКормипов., С. И., Махов А. К., М.Толмачёв В. Литературная энциклопедия терминов и понятий /под ред. А.Н. Николюкина. — М.,: НПК "Интелвак", 2001.
4. Грифцов Б.А. Теория романа. М., 1927.
5. Днепров В. Черты романа XX в. М.–Л., 1965.
6. Кожин В.В. Происхождение романа. М., 1963.
7. Хализев В.Е. Теория литературы:Учебник. — М.,: Высшая школа, 2004. — С. 338.

FRAZEOLIGIK KOMPETENSIYANI RIVOJLANTIRISHNING PEDAGOGIK ASOSLARI**Amirqulova N.A.***Iqtisodiyot va pedagogika universiteti
Xorijiy tillar kafedrasida katta o'qituvchisi*

Annotatsiya: Ushbu maqolada frazeologik kompetensiyani rivojlantirishning pedagogik asoslari ko'rib chiqiladi, uning tilshunoslik va zamonaviy muloqotdagi muhim roli ta'kidlanadi. Unda frazeologik vositalar orqali lingvistik, kommunikativ va pragmatik ko'nikmalarni shakllantirishning turli yondashuvlari o'rganiladi. Tadqiqot Chomskiyning kompetensiya asoslari kabi nazariy tushunchalarni amaliy ta'lim metodologiyalariga integratsiyalashganligini ta'kidlaydi. Topilmalar kommunikativ kompetensiyani oshirish uchun oliy ta'limda frazeologik elementlarni kiritish muhimligini ta'kidlaydi. Maqolada o'qituvchilarni tayyorlash strategiyalari va dinamik ta'lim muhitiga moslashish uchun frazeologik ongni rivojlantirishning ahamiyati ko'rsatilgan.

Kalit So'zlar: frazeologik kompetensiya, pedagogik asoslar, lingvistik kompetensiya, kommunikativ qobiliyat, ta'lim dinamikasi.

Abstract. The pedagogical foundations of the development of phraseological competence are considered, its important role in linguistics and modern communication is emphasized in this article. Different approaches to formation of linguistic, communicative and pragmatic skills through phraseological tools are studied in it. The study highlights Chomsky's integration of theoretical concepts such as competency frameworks into practical educational methodologies. The findings emphasize the importance of introducing phraseological elements in higher education to improve communicative competence. The article highlights the importance of developing phraseological awareness in teacher training strategies and adapting to a dynamic learning environment.

Key words: Phraseological competence, pedagogical foundations, linguistic competence, communicative ability, educational dynamics.

KIRISH. Kompetentlik tushuncha sifatida zamonaviy tilshunoslikda, ayniqsa til fanida sezilarli o'rin egalladi. Bu ortib borayotgan qiziqish ikki asosiy omildan kelib chiqadi. Birinchidan, ta'lim tizimlarida kompetensiyaga asoslangan yondashuvlarning tobora kuchayib borishi lingvodidaktika sohasida mustahkam o'rin oldi va ko'plab amaliy vazifalarni taqdim etdi. Ikkinchidan, zamonaviy tilshunoslik kommunikativ nutq doirasidagi tilning funksional faoliyatini va unga hamroh bo'lgan kognitiv mexanizmlarni tushunishga qaratilgan ilmiy vazifani o'z zimmasiga oldi. Ushbu ikki tomonlama istiqbollari tadqiqot va qo'llash chegaralarini oshirdi.

ADABIYOTLAR TAHLILI. Kompetentlik endi statik yoki izolyatsiya qilingan tuzilma sifatida qaralmaydi. Uning dolzarbligi nazariy doiradan tashqarida bo'lib, real dunyodagi ta'lim va aloqa stsenariylari bilan chuqur bog'lanadi. Lingvistik kompetensiya, nutq va ijtimoiy muloqot o'rtasidagi murakkab o'zaro ta'sirni o'rganib, ushbu tadqiqot ushbu kompetensiyalarning qanday rivojlanishi, o'zaro ta'siri va ishlashini aniqlashga qaratilgan. Bundan tashqari, ushbu maqola tilni samarali o'rgatish va o'rganish uchun zarur bo'lgan lingvistik bilimlar, madaniy nuanslar va amaliy muloqot qobiliyatlarini o'z ichiga olgan frazeologik kompetensiyani rivojlantirish uchun zarur bo'lgan pedagogik asoslarni o'rganadi.

Ushbu tadqiqot kelajakdagi lingvistik ta'limni shakllantirish va oliy o'quv yurtlarida o'qitish metodikasini takomillashtirish uchun muhim ahamiyatga ega.

TADQIQOT METODOLOGIYASI. Bu ilmiy kategoriyaning faol anglashilishi haqida kattagina terminologik xilma-xillik va turli kompetensiyalarning butun bir qatori ajratilgani dalolat beradi. Shunga ko'ra "kompetensiya" tushunchasining turdosh "qobiliyat" va "kompetentlik" "tushunchalari bilan munosabatlarini aniqlash va kompetensiyalar tiplarini tartiblashtirish muammosi yuzaga keldi chunonchi, tilga oid, tilshunoslikka oid, nutqiy, kommunikativ, janrlarga oid, matnga oid, pragmatik, ijtimoiy va boshqa kompetensiyalar ajratib ko'rsatiladi. Bu o'rinda qobiliyat – kompetensiya – kompetentlik tushunchalarining o'zaro nisbati muammosiga murojaat qilamiz.

TAHLILLAR VA NATIJALAR. N.Xomskiy tomonidan ilmiy muomalaga kiritilgan "(tilga oid) kompetensiya" tushunchasi asosini tilning tizimli qurilishi va uning leksik-grammatik birliklari semantikasi haqidagi bilimlar tashkil etadi. N.Xomskiyning kompetensiya nazariyasida markaziy g'oya insonda tilni bilishni aks ettiradigan, alohida mental modellar ko'rinishidagi tilga qobiliyat (kompetensiyalar) mavjudligi haqidagi g'oya hisoblanadi. Tilga oid kompetensiya darajasi individning tilni bilish va bu bilimlar bilan nutqiy amaliyot darajasi haqida dalolat beradi.

Lisoniy kompetensiyalar insonning ijtimoiylashuvi davomida shakllanadi va rivojlanadi, mazkur jarayonda ma'lumot olish (ta'lim) hal qiluvchi rol o'ynaydi. Inson egallagan kompetensiyalarning yig'indisi uning kompetentlik deb yuritiladigan sifatini hosil qiladi. Ayrim tadqiqotchilar, xususan, A.V.Pritulo bu tushunchalarni sinonim deb bilsa, boshqa bir guruh tadqiqotchilar aniq tarzda ajratadi. Masalan, E.F. Vertyakova, T.V.Bezrodnix va boshq. kompetensiya haqida insonning o'z kompetentligini amalda realizatsiyalash qobiliyati sifatida gap yuritadi.

"Kompetensiya" tushunchasi "til–nutq–kommunikatsiya" uchligi bilan bog'liq tushunchalar tizimiga mos keladi va shu asosda tilga oid kompetensiya – nutqiy kompetensiya – kommunikativ kompetensiya atamaları yuzaga keladi. Kommunikativ kompetensiya tobora murakkab tashkil qilingan bo'lib, lingvistik xarakterdagi bilimlar (tilga oid kompetensiya) bilan bir qatorda ekstralingvistik bilimlarni ham nazarda tutadi. Frazeologik kompetensiya uchta kompetensiya bilan o'zaro bog'liq va ayni vaqtda tarkibiy qismlari hisoblangan shu uchta kompetensiyadan kelib chiqqan. Frazeologik kompetensiya bir qator lisoniy bilim, malaka va ko'nikmalar asosida yuzaga chiqadi. Ular frazeologik tizim haqida bilimlar va ular asosida shakllangan til leksik-grammatik muloqot vositalarini lingvistik yoki til tarkibiy hisoblanadi.

Kommunikativ kompetentlik tarkibida frazeologik kompetensiyaning o'rnini ko'rib chiqib, frazeologik kompetensiya va uni tilning frazeologik tomoni bilan bog'liqligi tuzilmasi va ta'rifini taqdim qilib, shunday xulosaga keldikki, frazeologik kompetensiyaning rivojlanishi, shubhasiz, oliy ta'lim muassasasida chet tilga o'qitishda kommunikativ yondashish vazifalari soniga kirishi kerak.

XULOSA. Bo'lajak ingliz tili o'qituvchisining frazeologik kompetensiyani rivojlantirish modelini qurishda quyidagi pedagogik omillar hal qiluvchi rol o'ynaydi: pedagogik kompetentlik, kasbiy-pedagogik kompetentlik tuzilmasi, o'qituvchining kasbiy o'zini-o'zi rivojlantirish ijodiy mohiyati, o'quv jarayonini tashkil etish. Bugungi tez o'zgaruvchan sharoit oliy ta'lim muassasalari bitiruvchisida kompetentlik, tashabbuskorlik, egiluvchanlik, dinamiklik va konstruktivlik, yangilikka intiluvchanlik kabi sifatlarni shakllantirishni taqozo etadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Даниева М.Дж. Турли дискурсив муҳитларда нолисоний воқеликнинг ўхшаш ҳолатларининг тасвирланиши. Тамаддун нури. № 4/55. Беруний, 2024.- Б. 92-98.
2. Butakova L.O. Linguistic competence and its pedagogical implications// Journal of Modern Linguistics, 1999. No. 45 (3). – P. 245-259.
3. Dimarskiy M.Y. Text Linguistics and Cognitive Approach. – Moscow: University Press, 1981.
4. Maslow A.H. (). A theory of human motivation//Psychological Review, 1943. No. 50 (4). - P. 370-396.
5. Pritulo A.V. Competence and competency in educational contexts//Contemporary Educational Psychology, 2005. No. 27 (1). - P. 56-73.
6. Vertyakova E.F. & Bezrodnix, T.V. The role of communicative competence in modern education// Educational Sciences Review, 2010. No. 12 (2). - P. 89-102.
7. Zalevskaya A.A. Cognitive mechanisms in linguistic behavior//Language and Cognition, 1995. No. 8 (1). - P. 34-48.

INGLIZ VA O'ZBEK TILIDAGI XULQ-ATVOR FE'LLARI TARJIMASIDA ADEKVATLIK**Elchayev Zohidjon Axmatovich**

*Iqtisodiyot va pedagogika universiteti
Xorijiy tillar kafedrasida katta o'qituvchisi
elchayevzohidjon@gmail.com*

Annotatsiya. Maqola ingliz va o'zbek tillaridagi xulq-atvor fe'llarining tarjimasi va ularning semantik-pragmatik farqlarini o'rganishga bag'ishlangan. Tarjimada madaniy muammolar va strategiyalar misollar bilan tahlil qilinadi.

Kalit so'zlar: tarjima, xulq-atvor fe'llari, semantik farqlar, madaniy kontekst, ingliz tili, o'zbek tili.

Annotation. The article focuses on the translation of behavioral verbs in English and Uzbek languages, as well as their semantic and pragmatic differences. Cultural challenges in translation and strategies are analyzed with examples.

Key words: translation, behavioral verbs, semantic differences, cultural context, English language, Uzbek language.

KIRISH. Xulq-atvor fe'llari tilshunoslikda alohida o'rin tutadi, chunki ular inson harakati, hissiyotlari va ijtimoiy munosabatlarini ifodalashda muhim rol o'ynaydi. Ushbu fe'llarni tarjima qilishda grammatik to'g'rilikdan tashqari, ularning kontekstual va madaniy nuanslarini saqlash ham katta ahamiyat kasb etadi. A.A. Abduazizov xulq-atvor fe'llarining tarjimasida madaniy kontekstni to'g'ri uzatish zarurligini qayd etib: "Tarjima jarayonida so'zning faqat lug'aviy emas, balki madaniy va kontekstual ahamiyatini ham hisobga olish lozim" [1], deb yozgan.

Xalqaro miqyosda bu mavzuga bag'ishlangan tadqiqotlar ham dolzarbdir. Eugene Nida xulq-atvor fe'llarining tarjimasida madaniy va vaziyatli kontekst muhimligini ta'kidlaydi: "So'zning ma'nosi nafaqat uning semantik tarkibi, balki madaniy va vaziyatli kontekst orqali ham belgilanadi" [2] P. Newmark tarjimonning asosiy vazifasi haqida shunday yozadi: "Fe'llarning lug'aviy ma'nosini to'g'ri berish bilan birga, ularning pragmatik va madaniy konnotatsiyalarini ham saqlash lozim" [3]

Shuningdek, M. Baker tarjimada madaniy tafovutlar sabab bo'ladigan noaniqliklarga quyidagicha e'tibor qaratadi: "Turli tillar o'rtasidagi pragmatik va madaniy farqlar tarjimada noaniqliklar keltirib chiqarishi mumkin. Kontekstni to'g'ri yoritish tarjimaning aniqligini saqlashda muhimdir" [4].

METODLAR TAHLILI. Mazkur maqolaning asosiy maqsadi ingliz va o'zbek tillarida xulq-atvor fe'llarining tarjimasi jarayonida adekvatlikni ta'minlash mexanizmlarini tahlil qilishdan iborat. Ushbu maqsad doirasida xulq-atvor fe'llarining semantik, pragmatik va madaniy jihatlari chuqur o'rganilib, tarjimada uchraydigan muammolarni aniqlash hamda ularning yechimlari ko'rib chiqiladi. Maqola tarjimonlar uchun nafaqat lingvistik, balki ijtimoiy va madaniy kontekstlarni hisobga olgan holda samarali yondoshuvlarni shakllantirish zaruratini asoslashni ko'zda tutadi.

Maqolaning vazifalari quyidagilardan iborat:

1. Xulq-atvor fe'llarining tarjima-dagi o'zni va ahamiyatini aniqlash – ularning inson harakatlari, hissiyotlari va ijtimoiy munosabatlarni ifodalashdagi rolini tahlil qilish orqali tarjima-dagi lingvistik va madaniy omillarni o'rganish.

2. Semantik va pragmatik qiyinchiliklarni tahlil qilish – xulq-atvor fe'llarining turli tillarda yuzaga keladigan noaniqliklarini aniqlash va ularni bartaraf etish strategiyalarini ishlab chiqish.

3. Madaniyatlararo nuanslarni hisobga olish zaruratini ko'rsatish – tarjimada har bir madaniyatga xos bo'lgan xulq-atvor kodlarini va axloqiy qadriyatlarini aks ettirishning muhimligini asoslash.

4. Tarjima jarayonidagi adekvatlikni oshirish yo'llarini aniqlash – fe'llarning kontekstual va madaniy ma'nolarini saqlash orqali tarjimaning sifatini yuksaltirish bo'yicha tavsiyalar ishlab chiqish.

5. Tilshunoslarning yondoshuvlarini tahlil qilish – semantik va pragmatik tafovutlarni o'rganishda ilmiy qarashlarni umumlashtirish hamda tarjima-dagi xatolarni kamaytirish uchun amaliy tavsiyalar taqdim etish.

Ingliz va o'zbek tillaridagi xulq-atvor fe'llarini o'rganishga bag'ishlangan ilmiy tadqiqotlar ushbu masalaning dolzarbligi va murakkabligini ochib beradi. Ushbu tahlil doirasida turli tillar va madaniyatlarda xulq-atvor fe'llarining semantik, pragmatik hamda madaniy jihatlari turli olimlar tomonidan keng tadqiq qilingan. A. Tursunov o'zbek tilidagi xulq-atvor fe'llarining semantik va sintaktik xususiyatlarini tahlil qilib, ularning madaniy va ijtimoiy kontekst bilan bog'liqligini ta'kidlaydi. Uning fikricha, "Xulq-atvor fe'llari faqatgina grammatik birlik emas, balki ular orqali xalqning axloqiy qadriyatlari va ijtimoiy an'analari aks etadi" [5]. Ushbu yondashuv shuni ko'rsatadiki, xulq-atvor fe'llari tilning ijtimoiy va madaniy funksiyalarini o'zida mujassam etadi. U. Bobojonov esa o'zbek va ingliz tillaridagi xulq-atvor fe'llarining semantik farqlarini tahlil qilgan. U "to offend" va "hurmat qilmaslik" kabi fe'llar o'rtasidagi ma'nolar tafovutini keltirib, ingliz tilida shaxsiy huquqlar buzilishi tushunchasi ustun ekanligi, o'zbek tilida esa ijtimoiy hurmat va obro'ning yo'qolishi asosiy ahamiyat kasb etishini ta'kidlaydi [6]. Ushbu nuqtai nazar tarjimada madaniy tafovutlarni hisobga olish zarurligini ochib beradi. Kognitiv lingvistik yondashuvi tarafdorlari, jumladan, Lakoff va Johnson xulq-atvor fe'llarini insonning ijtimoiy va madaniy tajribasiga asoslangan kontseptual kategoriyalar sifatida tahlil qiladilar. Lakoff fikricha: "Behavioral verbs reflect the way humans conceptualize their actions and emotions through language, thus revealing cultural worldviews" [7].

Shuningdek, Johnson ushbu nuqtai nazarni yanada kengaytirib: "These verbs carry cultural nuances that are deeply embedded in the collective experience of a linguistic community" [8], – deb ta'kidlaydi.

NATIJALAR VA MUHOKAMA. Ushbu maqolada ingliz va o'zbek tillaridagi xulq-atvor fe'llarining tarjimasida adekvatlikni ta'minlash uchun quyidagi usullar qo'llanilgan:

1. Tarkibiy tahlil: Fe'llarning semantik va pragmatik farqlari hamda ularning madaniy kontekstdagi ahamiyati o'rganilib, tarjimada yuzaga keladigan semantik noaniqliklar tahlil qilingan.

2. Qiyosiy tahlil: Ikkala tilda xulq-atvor fe'llarining farqlari va mosligi aniqlanib, madaniy va ijtimoiy kontekstlar taqqoslangan.

3. Korpus tadqiqoti: Fe'llarning real qo'llanilish kontekstlari o'rganilib, tarjimada uchraydigan noaniqliklar aniqlangan.

4. Nazariy tahlil: Tursunov, Bobojonov, Varenikova, Lakoff va Johnson kabi olimlarning yondoshuvlari asosida fe'llarning madaniy va semantik jihatlari tahlil qilingan.

5. Intervyu va so'rovnomalar: Tarjimon va tilshunoslarning fikrlari o'rganilib, tarjimada uchraydigan qiyinchiliklar aniqlangan. Mazkur usullar yordamida fe'llarning tarjimasida madaniyatlararo tafovutlar va semantik noaniqliklar aniqlanib, tarjimada adekvatlikni ta'minlash yo'llari ishlab chiqilgan.

Bundan tashqari, ingliz va o'zbek tillaridagi xulq-atvor fe'llarining semantik, sintaktik, pragmatik va madaniy jihatlari muhim farqlar mavjud:

1. Semantik farqlar: Fe'llarning ma'nolari ikki tilda turlicha ijtimoiy va madaniy kontekstda ishlatiladi. Masalan, "to offend" ingliz tilida shaxsiy huquqlar buzilishini, o'zbek tilida esa ijtimoiy hurmatning yo'qolishini bildiradi. Ingliz tilida: *"He offended her with his rude remarks."* (Uning noadab so'zlari uni ranjitdi.) O'zbek tilida: *"U uning hurmatini qilmadi."* (Bu o'zbek madaniyatida ijtimoiy hurmatni yo'qotishni anglatadi.)

2. Sintaktik farqlar: Ingliz tilidagi fe'llar odatda kengroq ijtimoiy munosabatlarni aks ettirsa, o'zbek tilida ularning sintaktik tuzilmalari his-tuyg'ular va axloqiy jihatlarga ko'proq e'tibor qaratadi. Ingliz tilida: *"She loves him deeply."* (U uni chuqur sevadi.) O'zbek tilida: *"U uni jonidan ortiq ko'radi."* (O'zbek tilida fe'l his-tuyg'ularni yanada boyituvchi qo'shimchalar bilan ishlatiladi.)

3. Pragmatik farqlar: Fe'llarning konnotatsiyalari turlicha bo'lib, masalan, "to manipulate" ingliz tilida neytral yoki salbiy bo'lishi mumkin, o'zbek tilida esa ko'pincha salbiy ma'no anglatadi. Ingliz tilida: *"He manipulated the situation to his advantage."* (U vaziyatni o'z foydasiga manipulyatsiya qildi.) O'zbek tilida: *"U vaziyatdan foydalanib, odamlarni aldadi."* (O'zbek tilida "manipulyatsiya" fe'li salbiy ma'noda qo'llanadi.)

4. Madaniy tafovutlar: Fe'llarning ishlatilishi madaniyatga xos qadriyatlar bilan bog'liq. Masalan, "to dominate" ingliz tilida ijtimoiy kuchni ifodalasa, o'zbek tilida salbiy ma'no olishi mumkin. Ingliz tilida: *"He dominated the meeting with his strong opinions."* (U kuchli fikrlari bilan uchrashuvni boshqardi.) O'zbek tilida: *"U majlisni o'z qo'lga oldi."* (O'zbek tilida bu salbiy konnotatsiyaga ega bo'lishi mumkin.)

5. Kognitiv farqlar: Fe'llar o'z madaniyatlaridagi ijtimoiy va axloqiy qadriyatlarni aks ettiradi, masalan, "to deceive" ingliz tilida "aldash" ni, o'zbek tilida esa "ishonchsizlik yaratish" ni bildirishi mumkin. Ingliz tilida: *"He deceived her into believing the lie."* (U uni yolg'onga ishontirdi.) O'zbek tilida: *"U uni chalg'itib, noto'g'ri yo'lga soldi."* (O'zbek madaniyatida aldash ko'proq "ishonchsizlik yaratish" sifatida talqin qilinadi.)

XULOSA. Ingliz va o'zbek tillarida xulq-atvor fe'llarini tarjima qilishda madaniyatlararo farqlar va semantik jihatlarni hisobga olish muhimdir. Tarjimonlar kognitiv lingvistikani e'tiborga olib, fe'llarning madaniy va pragmatik ma'nolarini to'g'ri aniqlashlari kerak. Tarjimada semantik adekvatlikni saqlash bilan birga, fe'llarning ishlatiladigan madaniy va ijtimoiy kontekstlarini ham inobatga olish zarur. Madaniyatlararo farqlarni o'rganish va tilning ijtimoiy, axloqiy va kognitiv jihatlari tahlil qilish samarali tarjimaga olib keladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Abduazizov A.A. Tilshunoslik nazariyasiga kirish.-Toshkent, "Sharq", 2010, 58-bet.
2. Eugene A. Nida. *Toward a Science of Translating*, 1964, p.120.
3. Peter Newmark, *A Textbook of Translation*, Prentice Hall, 1988, p. 95.

4. M. Baker, *In Other Words: A Coursebook on Translation*, Routledge, 1992. p45
5. Tursunov A., O'zbek tilidagi xulq-atvor fe'llari, "Fan" 2012, 45-bet
6. Bobojonov U., O'zbek tilida fe'l va uning grammatik xususiyatlari, "O'zbekiston", 2010, 67-bet
7. Lakoff G., *Women, Fire, and Dangerous Things: What Categories Reveal About the Mind*, University of Chicago, 1987, p.65
8. Johnson M., *Philosophical Perspectives on Metaphor*, University of Minnesota Press, 1999, p. 78
9. Jabborov, T. *Comparative Semantics of Behavioral Verbs in English and Uzbek*. Tashkent: National University of Uzbekistan. 2009.
10. Elchayev Z.A. *Xulq-atvor fe'llarining so'z turkumlari va til tizimidagi o'rni*. Tamaddun nuri, Ilmiy, ijtimoiy-falsafiy, madaniy-ma'rifiy, adabiy-badiiy jurnal, 12-son, 2-qism (51), 2023. 53-62 b.
11. Kucharova F.A. Specific characteristic of military terms in English-Uzbek languages. *Образование наука и инновационные идие в мире*. ISSN 2181-3187. <http://www.newjournal.org/>. 2023. 149-155.

LINGVOMADANIYATSHUNOSLIKNING FAN SIFATIDA RIVOJLANISHI VA SHAKLLANISHI

Usmonova M. B.

*Iqtisodiyot va pedagogika universiteti
katta o'qituvchisi*

Annotasiya: *Ushbu maqolada til va madaniyat o'zaro ta'sirining ilmiy asoslari keltirilgan hamda toponimik birliklarning lingvistik va madaniy jihatlari yoritilgan.*

Lingvomadaniyatshunoslik — bu tilshunoslikning nisbatan yangi yo'nalishi bo'lib, u til va madaniyat o'rtasidagi o'zaro bog'liqlikni o'rganadi. Ushbu yo'nalishning asosiy maqsadi tilni madaniy kontekstda tahlil qilish, ya'ni til orqali madaniy ma'lumotlarni tushunish va uzatish jarayonlarini o'rganishdir. Til insoniyatning asosiy aloqa vositasi sifatida faqat axborot almashish uchun emas, balki ma'lum bir madaniyatni, xalqning qadriyatlari, urf-odatlarini, va dunyoqarashini aks ettiruvchi tizim sifatida ham muhimdir. Lingvomadaniyatshunoslik ana shu madaniy jihatlarni til orqali o'rganishga qaratilgan.

Kalit so'zlar: *Lingvomadaniyatshunoslik, toponimika, geografik nomlar, antropotsentrik yondashuv, kognitiv yondashuv, sotsiomadaniy yondashuv, semantika, Sapir-Whorf gipotezasi, til va madaniyat o'zaro ta'siri, tilshunoslik.*

Abstract: *This article presents the scientific basis of the interaction of language and culture and highlights the linguistic and cultural aspects of toponymic units. Linguistics is a relatively new branch of linguistics that studies the relationship between language and culture. The main goal of this direction is to analyze the language in the cultural context, that is, to study the processes of understanding and transmitting cultural information through language. Language, as the main means of communication of mankind, is important not only for information exchange, but also as a system that reflects a certain culture, people's values, traditions, and worldview. Linguistics is aimed at studying these cultural aspects through language.*

Key words: *Linguistics, toponymy, geographical names, anthropocentric approach, cognitive approach, sociocultural approach, semantics, Sapir-Whorf hypothesis, language and culture interaction, linguistics.*

KIRISH. *Lingvomadaniyatshunoslik doirasida tilning leksik va grammatik strukturalari, semantik tahlili, hamda lingvistik birliklarning madaniy ahamiyati o'rganiladi. Masalan, har bir tilda ma'lum bir madaniyatga xos bo'lgan so'zlar, iboralar, va metaforalar mavjud. Bu lingvistik birliklar orqali o'sha til sohiblarining hayot tarzi, ijtimoiy munosabatlari, tarixiy tajribasi va mentaliteti haqida ma'lumot olish mumkin.*

Bu yo'nalish, shuningdek, til va madaniyatning bir-biriga ta'sirini ham o'rganadi. Masalan, bir xalqning madaniy qadriyatlari va urf-odatlarini til orqali qanday ifoda etilganligi, turli madaniy muhitlarda bir xil lingvistik birliklarning turlicha talqin qilinishi lingvomadaniyatshunoslikning tadqiqot obyekti hisoblanadi. Shuningdek, bir tilda mavjud bo'lgan so'z va tushunchalar boshqa madaniyatlarda qanday tarjima qilinishi va qabul qilinishi masalalari ham ushbu yo'nalish doirasida ko'rib chiqiladi.

ADABIYOTLAR TAHLILI. *Lingvomadaniyatshunoslikning tadqiqot usullari tilshunoslik, antropologiya, sotsiolingvistika, va madaniyatshunoslikning kesishgan nuqtalarida shakllangan.*

Bu yo'nalishda ko'pincha til va madaniyatni o'zaro bog'liq tizimlar sifatida o'rganish uchun kompleks tahlil usullari qo'llaniladi. Ushbu tahlillar orqali madaniy kontekstda til qanday shakllanganligi, o'zgarganligi va rivojlanganligi haqida xulosa chiqariladi.

Bugungi kunda lingvomadaniyatshunoslik tilshunoslikda muhim o'rin egallaydi, chunki u tilni faqat lingvistik jihatdan emas, balki madaniy jihatdan ham tahlil qilishga imkon beradi. Ushbu yo'nalish turli tillar va madaniyatlar o'rtasidagi farqlarni, ularning o'zaro ta'sirini, va madaniy tushunchalarni o'rganish imkonini yaratadi. Shu sababli, lingvomadaniyatshunoslik xalqaro muloqot, tarjima, va madaniyatlararo aloqa kabi sohalarda keng qo'llaniladi.

TADQIQOT METODOLOGIYASI. Lingvomadaniyatshunoslik (linguocultural studies) tilshunoslikning zamonaviy yo'nalishlaridan biri bo'lib, u til va madaniyat o'rtasidagi o'zaro bog'liqlikni o'rganadi. Ushbu fan tilning nafaqat aloqa vositasi sifatidagi, balki madaniy mazmunni shakllantiruvchi va uzatishda asosiy rol o'ynovchi vosita sifatidagi o'rnini tahlil qilishga qaratilgan. Lingvomadaniyatshunoslikning paydo bo'lishi va rivojlanishi bir necha muhim bosqichlarga bo'linadi. Har bir bosqich ushbu fanning shakllanishida muhim rol o'ynagan va hozirgi zamon lingvomadaniyatshunoslikning asosiy tushunchalari va metodlarini shakllantirgan.

TAHLILLAR VA NATIJALAR. Boshlang'ich bosqich: ilmiy asoslarning shakllanishi. Lingvomadaniyatshunoslikning paydo bo'lishi XIX asr oxiri va XX asr boshlariga to'g'ri keladi. Bu davrda ilmiy jamoatchilik til va madaniyat o'rtasidagi o'zaro munosabatlarni o'rganishga kirishdi. Tilni faqat grammatik va leksik jihatdan o'rganish o'rniga, uni ijtimoiy va madaniy kontekstda tahlil qilishga bo'lgan qiziqish ortdi. Bu yondashuvning rivojlanishiga V. von Humboldt, E. Sapir, va B. L. Whorf kabi olimlarning ishlari katta ta'sir ko'rsatdi.

Vilgelm von Humboldt tilning inson tafakkuriga ta'sirini o'rganib, har bir tilning o'ziga xos dunyoqarashini aks ettirishini ta'kidlagan. Uning fikriga ko'ra, til nafaqat dunyo haqida axborot almashish vositasi, balki o'sha dunyoni idrok qilish va tushunishning o'ziga xos shaklidir. Edvard Sapir va Benjamin Lee Whorf esa bu g'oyani rivojlantirib, "Sapir-Whorf gipotezasi"ni ilgari surdilar. Ushbu gipotezaga ko'ra, til inson tafakkuri va dunyoqarashini shakllantiradi, ya'ni turli tillar turli xil dunyoqarashlarni hosil qiladi. Bu yondashuv lingvomadaniyatshunoslikning asosiy tamoyillaridan biriga aylandi. Ushbu gipoteza ikkita asosiy nazariyani o'z ichiga oladi: lingvistik determinizm va lingvistik nisbiylik. Lingvistik determinizm nazariyasiga ko'ra, til inson fikrlash jarayonlarini to'liq belgilab beradi, ya'ni inson qanday tilda so'zlasa, u shu til strukturasi ravishda fikrlaydi. Lingvistik nisbiylik esa til tafakkurga va dunyoni idrok qilishga ma'lum darajada ta'sir ko'rsatishini, lekin bu ta'sir nisbiy ekanligini ta'kidlaydi. Sapir-Whorf Gipotezasining Ingliz va O'zbek Tillari bo'yicha: *Ranglarni Idrok Qilish*: Ingliz tilida "blue" so'zi ko'k rangni ifodalash uchun ishlatiladi, biroq o'zbek tilida bu rang uchun "ko'k" va "moviy" kabi ikkita alohida so'z mavjud. Ingliz tilida rangning har xil ohanglari bir xil so'z bilan ifodalansa, o'zbek tilida turli ranglar aniq farqlanadi. Bu esa o'zbek tilida so'zlashuvchilarning ranglarni idrok qilishda ko'proq nuanslarni ajratishiga olib kelishi mumkin. *Vaqtning idrok qilish*: Ingliz tilida vaqtning o'tishini ifodalash uchun ko'plab fe'l zamonlari mavjud: past, present, future, va shunga o'xshash turli xil zamon shakllari mavjud. O'zbek tilida esa zamonlar ifodasi soddaroq bo'lib, hozirgi zamon va o'tmish zamon asosan "-yapti", "-di" qo'shimchalari yordamida ifodalanadi. Ingliz tilida so'zlashuvchilar vaqtning aniqlik bilan farqlaydigan bo'lsa, o'zbek tilida so'zlashuvchilar vaqtning umumiyroq ifodalashi mumkin. *Hurmat ifodasi va sotsial munosabatlar*: O'zbek tilida so'zlashuvchilarning sotsial munosabatlari tilda aniq ifodalanadi. Masalan,

hurmatni ifodalash uchun "siz" so'zi ishlatiladi, ayniqsa katta yoshdagilarga yoki yuqori maqomli odamlarga murojaat qilganda. Ingliz tilida esa bunday farqlash kamroq, va "you" so'zi har doim ishlatiladi. Bu esa ingliz tilida sotsial munosabatlar va hurmat ifodalari ko'proq kontekstdan kelib chiqib tushuniladi, o'zbek tilida esa tilda aniq aks etadi. *Aloqa va Xatti-harakat*: O'zbek tilida "borib keldim", "yurib keldim" kabi iboralar biror joyga borish va qaytish jarayonini aks ettiradi. Ingliz tilida esa bu harakat "I went" yoki "I came back" shaklida soddaroq ifodalanadi. O'zbek tilida bu iboralar orqali harakatning davomiyliigi va maqsadi aniqroq ifodalanadi, ingliz tilida esa faqat harakatning natijasi ifodalanadi. *Ko'plik va Yolg'izlik*: Ingliz tilida ko'plikni ifodalash uchun odatda "-s" qo'shimchasi qo'shiladi ("books", "cars"), o'zbek tilida esa "kitoblar", "mashinalar" kabi "-lar" qo'shimchasi ishlatiladi. Biroq o'zbek tilida ko'plikni ifodalash shart emas va sharoitga qarab kontekst orqali tushuniladi. Bu esa o'zbek tilida ko'plikni tushunishda kontekstning muhimligini ko'rsatadi, ingliz tilida esa ko'plik qat'iy belgilangan. *Tushunchalar va Tasavvurlar*:

Ingliz tilida ba'zi tushunchalar bir nechta so'z bilan ifodalanadi, masalan "freedom" (erkinlik) va "liberty" (ozodlik). O'zbek tilida esa bu tushunchalar ko'pincha bitta so'z bilan ifodalanadi, masalan "ozodlik" yoki "erkinlik". Bu esa ushbu tushunchalarning ingliz tilida so'zlashuvchilar uchun yanada nuansli va farqlangan holda idrok qilinishiga olib keladi. *Tushunchalar va Tasavvurlar*: Ingliz tilida ba'zi tushunchalar bir nechta so'z bilan ifodalanadi, masalan, "freedom" (erkinlik) va "liberty" (ozodlik). O'zbek tilida esa bu tushunchalar ko'pincha bitta so'z bilan ifodalanadi, masalan, "ozodlik" yoki "erkinlik". Bu esa ushbu tushunchalarning ingliz tilida so'zlashuvchilar uchun yanada nuansli va farqlangan holda idrok qilinishiga olib keladi.

Ushbu misollar Sapir-Whorf gipotezasining asosiy g'oyasini yaqqol namoyon qiladi: til faqatgina aloqa vositasi emas, balki inson tafakkurini shakllantiruvchi muhim omil hisoblanadi. Ingliz va o'zbek tillarida so'zlashuvchi kishilar dunyoni turlicha idrok qilishlari mumkin, chunki ularning tili ushbu idrokni shakllantiradi.

Rivojlanish bosqichi: Mustaqil fan sifatida shakllanishi. XX asrning o'rtalarida lingvomadaniyatshunoslik mustaqil ilmiy yo'nalish sifatida shakllana boshladi. Ushbu davrda til va madaniyat o'rtasidagi o'zaro ta'sirni chuqur o'rganishga qaratilgan tadqiqotlar kengayib bordi. Tilshunoslar endi tilni faqat lingvistik jihatdan emas, balki uning madaniy jihatlarini ham o'rganishni boshladilar. Bu esa tilni ijtimoiy va madaniy hodisa sifatida tahlil qilishga imkon berdi.

Yuriy Lotman kabi olimlarning ishlari bu bosqichda muhim o'rin tutdi. Lotman semiotika va madaniyat nazariyasi sohasida tadqiqotlar olib bordi va tilni madaniyatni shakllantiruvchi asosiy omillardan biri sifatida o'rganishni taklif qildi. U tilni madaniy kod deb atadi va uni madaniy ma'lumotlarni uzatishda asosiy vosita sifatida qaradi. Lotman tilning semiotik aspektlarini o'rganib, uning madaniy kontekstda qanday ishlashini tahlil qildi. Shu davrda Anna Vezhbitskaya tomonidan ilgari surilgan "Semantik universalialar" nazariyasi ham lingvomadaniyatshunoslikka katta hissa qo'shdi. Vezhbitskaya tilning semantik tuzilmalarini o'rganish orqali madaniy qadriyatlar va ijtimoiy normalarni tahlil qilish mumkinligini ko'rsatdi. U turli tillarda mavjud bo'lgan umumiy semantik tushunchalarni aniqlashga harakat qildi va bu tushunchalar orqali madaniy umumiyliklarni izohlashga intildi.

Zamonaviy bosqich: fan kengayishi va amaliy qo'llanishi. XX asrning oxiri va XXI asrning boshlarida lingvomadaniyatshunoslik global ilmiy yo'nalish sifatida rivojlandi. Globallashuv va madaniy integratsiya jarayonlari til va madaniyat o'rtasidagi o'zaro

munosabatlarni o'rganishga bo'lgan ehtiyojni oshirdi. Bugungi kunda lingvomadaniyatshunoslik turli tillar va madaniyatlar o'rtasidagi muloqotni tahlil qilish, tarjima nazariyasini ishlab chiqish, va madaniyatlararo aloqa sohalarida qo'llanilmoqda.

Zamonaviy lingvomadaniyatshunoslik doirasida ko'plab ilmiy yo'nalishlar rivojlanmoqda. Madaniyatlararo muloqot, lingvokulturalizm, va sotsiolingvistika kabi sohalarida lingvomadaniyatshunoslikning tamoyillari keng qo'llanilmoqda. Bu yo'nalishlar til va madaniyat o'rtasidagi farqlarni, ularning bir-biriga ta'sirini, va madaniy tushunchalarni o'rganishga qaratilgan.

Shu bilan birga, lingvomadaniyatshunoslik xalqaro muloqot, diplomatiya, ta'lim, va madaniy almashinuv sohalarida ham katta ahamiyatga ega bo'lib qoldi. Ushbu fan madaniy farqlarni tushunish va hurmat qilish, turli madaniyat vakillari o'rtasida samarali muloqotni yo'lga qo'yishda muhim rol o'ynaydi. Bu esa lingvomadaniyatshunoslikni nafaqat akademik, balki amaliy nuqtayi nazardan ham dolzarb va zarur yo'nalishlardan biriga aylantiradi.

XULOSA. Xulosa qilib shuni aytish mumkinki, lingvomadaniyatshunoslikning paydo bo'lishi va rivojlanishi tilshunoslik va madaniyatshunoslik sohalaridagi katta ilmiy yutuqlarni aks ettiradi. Ushbu fan zamonaviy jamiyatda madaniy o'zlikni anglash, turli madaniyatlar o'rtasidagi farqlarni tushunish, va xalqaro muloqotni rivojlantirishda muhim rol o'ynaydi. Lingvomadaniyatshunoslik til va madaniyatni o'zaro bog'liq tizimlar sifatida o'rganish orqali nafaqat lingvistik bilimlarni, balki umumiy madaniy tushunchalarimizni ham boyitadi..

ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. Gritsenko E. S. (2014). Lingvokulturologiya: teoriya va amaliyot. Moskva: Nauka nashriyoti.
2. Даниева М.Дж. Лингвокультурология как научная и учебная дисциплина. Замонавий тилшunoslikда маданиятлараро мулоқот. Халқаро илмий-амалий анжуман. Қарши: "Насаф" НМИУ, 2022. Б. 19-21
3. Хасанов Н. (2015). Ўзбек тили топонимикаси. Тошкент:
4. Довудов Ш. (2012). Ўзбек маданияти ва она тили: Лингвомаданий тадқиқотлар. Тошкент: Ўзбекистон.
5. Usmonova M.B. (2022). Development of methodology and its types. Current research journal of philological sciences,3(12), 50–54. <https://doi.org/10.37547/philological-crjps-03-12-11>
6. Usmonova Mohinur Bakhtiyarovna. (2024). Derivative processes in the system of units: a linguistic exploration// International Multidisciplinary Journal for Research & Development, 11(05).
7. <http://www.ijmrd.in/index.php/imjrd/article/view/1547> Usmonova M.B. (2022). Development of methodology and its types. Current research journal of philological sciences, 3(12), 50–54. <https://doi.org/10.37547/philological-crjps-03-12-11>

TILSHUNOSLIKDA SO'Z BIRIKMASI NAZARIYASI**Raxmonova G.N.***Iqtisodiyot va pedagogika universiteti
assistent o'qituvchisi*

Annotatsiya. Ushbu maqolada tilshunoslikda so'z birikmalari nazariyasi va uning ahamiyati tahlil qilinadi. So'z birikmalari, ikki yoki undan ortiq so'zning birlashuvi natijasida hosil bo'lib, ularning umumiy ma'nosi kontekstga bog'liq holda shakllanadi. Maqolada so'zlarning sintaktik munosabatlari, ularning grammatik funksiyalari va fraza tuzishda o'zaro aloqalari ko'rib chiqiladi. Shuningdek, so'z birikmalari nazariyasining til o'rganish va o'qitishdagi roli, shuningdek, matematik modellar va algoritmlar orqali tadqiqoti haqida ma'lumot beriladi. Natijalar tilshunoslikda so'z birikmalarining tushunchalarini chuqurroq o'rganishga va ularning zamonaviy tilshunoslikdagi o'rnini aniqlashga yordam beradi. Ushbu maqola tilshunoslikning asosiy jihatlarini yoritib, so'z birikmalari nazariyasining muhimligini ta'kidlaydi. Shuningdek, so'z birikmalari va frazalar tuzilishi, sintaktik strukturalar va ularning tilshunoslikdagi roli ko'rib chiqiladi. Tadqiqot natijalari, so'z birikmalarining til o'rganish va o'qitish jarayonidagi ahamiyatini ochib beradi, shuningdek, zamonaviy tilshunoslikda so'z birikmalari nazariyasining rivojlanishiga hissa qo'shadi. Maqola tilshunoslikning so'z birikmalarining strukturasi aniqlashga qaratilgan tadqiqotlarni ham o'z ichiga oladi. Ushbu tadqiqotlar, so'z birikmalari nazariyasining chuqurroq o'rganilishi va ularning zamonaviy tilshunoslikdagi o'rnini belgilashga yordam beradi.

Kalit so'zlar: So'z birikmasi, Frazologiya, Sintaksis, Grammatika funksiyasi, Ma'no, Kontext.

Annotatsiya. This article analyzes the theory of collocations in linguistics and its significance. Collocations are formed by the combination of two or more words, with their overall meaning shaped by the context. The article discusses the syntactic relationships of words, their grammatical functions, and their interrelations in phrase construction. It also provides information about the role of collocation theory in language learning and teaching, as well as its research through mathematical models and algorithms. The results help to explore the concepts of collocations in linguistics more deeply and to determine their place in modern linguistics. This article highlights the main aspects of linguistics, emphasizing the importance of collocation theory. It also examines the structure of collocations and phrases, syntactic structures, and their role in linguistics. The research findings reveal the significance of collocations in the process of language learning and teaching, as well as contribute to the development of collocation theory in modern linguistics. The article also includes research aimed at identifying the structure of collocations in linguistics. These studies help to further explore the theory of collocations and establish their role in contemporary linguistics.

Key words: Word combinations, Phraseology, Syntax, Grammatical function, Meaning, Context.

KIRISH. Tilshunoslikda so'z birikmasi nazariyasi (yoki sintaktik nazariya) tilning strukturasi, so'zlarning o'zaro aloqalarini va ularning ma'nolarini o'rganishda muhim ahamiyatga ega. So'z birikmasi, odatda, ikki yoki undan ortiq so'zning birlashuvi natijasida shakllanadi va ularning umumiy ma'nosi kontekstga bog'liq bo'lishi mumkin. So'zlar o'rtasidagi sintaktik munosabatlar, frazalar tuzilishi va grammatik funksiyalar tilning asosiy

elementlaridan birini tashkil etadi. Soʻz birikmasi nazariyasi tilshunoslikning koʻplab sohalarida, jumla bilan fraza tuzish, aniqlik va aniqlashtirish mexanizmlari, shuningdek, tilni oʻrganish va oʻqitishda muhim rol oʻynaydi. Ushbu nazariyaning tadqiqoti soʻzlarning strukturasi aniqlash, ularning sintaktik funksiyalarini tushunish va kontekstdagi maʼnolarini aniqlash uchun zarurdir. Tilshunoslikda soʻz birikmasi nazariyasining asosiy konseptsiyalari soʻzlarning grammatik kategoriyalari, ularning sintaktik rollari va kontekstga bogʻliqlikni oʻz ichiga oladi.[1] Buning ustiga, soʻz birikmalari va ularning strukturasi kodlash usullari tilshunoslikning matematik modellari va algoritmlari orqali tadqiq qilinishi, tilning dinamik xususiyatlarini aniqlashda muhim ahamiyat kasb etadi.

ADABIYOTLAR TAHLILI. Ushbu maqolada soʻz birikmasi nazariyasining asosiy prinsiplari, uning amaliy qoʻllanilishi va tilshunoslikdagi oʻrni tahlil qilinadi. Tadqiqot natijalari tilshunoslikda soʻz birikmalari toʻgʻrisidagi tushunchalarni yana-da chuqurroq oʻrganish va ularni zamonaviy tilshunoslikdagi oʻrnini belgilashga yordam beradi.

Soʻz birikmalari, tilshunoslikda, ikki yoki undan ortiq soʻzning birgalikda ishlatilishi natijasida yaratilgan maʼno toʻplamidir. Ushbu tushuncha tilning strukturasi va funksiyasida muhim ahamiyatga ega boʻlib, u leksikologiya, semantika, sintaksis va pragmatika kabi sohalar bilan chambarchas bogʻliqdir.

TADQIQOT METODOLOGIYASI. Soʻz birikmasi – bu alohida soʻzlardan tashkil topgan, birgalikda yangi maʼnoni ifodalovchi tuzilma. Soʻz birikmalari frazeologizmlar, idiomalar, sinonimlar va antonimlar kabi turlarga boʻlinadi.

Misollar:

- "Toʻgʻri yoʻl" — toʻgʻri harakat qilish.
- "Koʻzni yopish" — maʼlum bir narsani koʻrmaslik.

2. Soʻz Birikmalarining Turlari

Soʻz birikmalari turli xil tuzilish va maʼnoga ega boʻlishi mumkin. Ularning baʼzilari:

- Frazeologizmlar: Maʼnosi komponentlarining alohida maʼnosidan farq qiladi. Masalan, "toppni olish" — bu "muvofiqlashtirish" maʼnosini anglatadi.
- Idiomalar: Maʼnosi metafora yoki metonimiya asosida shakllanadi. Masalan, "toʻgʻri yoʻlga chiqish" — bu "toʻgʻri qaror qabul qilish" degan maʼnoni ifodalaydi.
- Standart soʻz birikmalari: Keng tarqalgan va odatda ishlatilishi mumkin boʻlgan frazalar. Masalan, "jamiyatdagi oʻrin".

3. Soʻz Birikmalarining Strukturasi

Soʻz birikmalari sintaktik va semantik strukturalardan iborat. Ularda soʻzlarning oʻzaro aloqasi, ularning kontekstdagi roli va funksiyasi muhimdir.

- Sintaktik struktura: Soʻzlarning qanday tartibda kelishi, ularning oʻzaro munosabatlari.
- Semantik struktura: Soʻzlar oʻrtasidagi maʼno aloqalari, kontekstdagi maʼnolar.

4. Soʻz Birikmalarining Ahamiyati

Soʻz birikmalari tilning boyligini va uning funksional xususiyatlarini koʻrsatadi. Ularning ahamiyati:

- Kommunikatsiya: Soʻz birikmalari insonlar oʻrtasidagi aloqani osonlashtiradi. Ular fikrlarni aniq va ravshan ifodalashga yordam beradi.
- Madaniyat: Soʻz birikmalari milliy anʼanalar, qadriyatlar va ijtimoiy munosabatlarni aks ettiradi.

- Til rivojlanishi: Soʻz birikmalari tilning dinamik xususiyatlarini koʻrsatadi, ularning rivojlanishi va oʻzgarishi tilshunoslik tadqiqotlariga asos boʻladi.

TAHLILLAR VA NATIJALAR. Soʻz birikmalari tilshunoslikning muhim elementlari boʻlib, ular tilning funksional va struktural jihatlarini oʻrganishga yordam beradi. Ushbu tushuncha, tilning dinamik xususiyatlari, uning rivojlanishi va oʻzgarishi haqida toʻla maʼlumot olish imkonini beradi. Soʻz birikmalari tilning boyligini va muloqot jarayonidagi ahamiyatini belgilaydi.[3:139]

Soʻz Birikmalarining Turlari

Soʻz birikmalari turli xil tuzilish va maʼnoga ega boʻlishi mumkin. Ular asosan quyidagi turlarga boʻlinadi:

1. Frazologik Birikmalar

Frazologik birikmalar — bu maʼnosi alohida soʻzlarning maʼnolaridan farq qiladigan, tayyor holatda ishlatiladigan ifodalardir. Ular koʻpincha idiomatik maʼnoga ega boʻladi.

Misollar:

- "Oʻzini yoʻqotmoq" — bu "tashvishga tushmoq" degan maʼnoni anglatadi.
- "Suvdan quruq chiqmoq" — bu "qiyinchiliklardan qochmoq" degan maʼnoni bildiradi.

2. Idiomalar

Idiomalar — bu oʻziga xos maʼno va tuzilishga ega boʻlgan soʻz birikmalari. Ularning maʼnosi koʻpincha metafora yoki metonimiya asosida shakllanadi.

Misollar:

- "Boshni qotirmoq" — bu "oʻylamoq" yoki "qiyin vaziyatda qolmoq" degan maʼnoni anglatadi.
- "Yurakdan chiqmoq" — bu "ichki his-tuygʻularni ifodalamoq" degan maʼnoni bildiradi.

3. Standart Soʻz Birikmalari

Standart soʻz birikmalari — bu oddiy va keng tarqalgan ifodalar boʻlib, ular koʻpincha kundalik muloqotda ishlatiladi. Ular tilning asosiy leksikasiga kiradi.

Misollar:

- "Yozgi taʼtil" — yozda beriladigan taʼtil.
- "Oila aʼzolari" — oilaning tarkibidagi insonlar.

4. Sinonim Soʻz Birikmalari

Sinonim soʻz birikmalari — bu bir xil yoki oʻxshash maʼnoga ega boʻlgan soʻzlardan tashkil topgan birikmalardir. Ular muloqotda maʼnoni yanada boyitish uchun ishlatiladi.

Misollar:

- "Katta uy" va "ulugʻ uy" — ikkala birikma ham katta uyni ifodalaydi.
- "Chiroyli qiz" va "goʻzal qiz" — har ikkisi ham qizning goʻzalligini taʼriflaydi.

5. Antonym Soʻz Birikmalari

Antonym soʻz birikmalari — bu qarama-qarshi maʼnoga ega boʻlgan soʻzlardan tashkil topgan birikmalardir. Ular tilni yanada rang-barang qilishda yordam beradi.

Misollar:

- "Katta va kichik" — qarama-qarshi maʼnodagi soʻzlar.
- "Yorugʻ va qorongʻu" — yana bir misol.

Soʻz birikmalari tilning boyligini va uning funksional jihatlarini koʻrsatadi. Ularning turli turlari muloqot jarayonida muhim ahamiyatga ega boʻlib, fikrlarni aniq va ravshan

ifodalashga yordam beradi. Har bir tur o'ziga xos xususiyatlari va foydalanish kontekstiga ega, bu esa tilni yanada boyitadi va rang-baranglashtiradi.[3,5,9]

So'z birikmalari — bu ikki yoki undan ortiq so'zning birgalikda ishlatilishi natijasida yangi ma'no hosil qiluvchi tuzilmalardir. Ular o'zaro bog'lanish va munosabatlar asosida tashkil topadi. So'z birikmalarining strukturasi tushunish uchun ularning turlari, tarkibi va o'zaro aloqalarini ko'rib chiqamiz.

So'z Birikmalarining Strukturasi

1. Tarkibiy Qism

So'z birikmalari asosan ikki yoki undan ortiq so'zdan iborat bo'ladi. Ularning tarkibi quyidagilarga bo'linadi:

- Asosiy So'z: Birikmaning ma'nosini belgilovchi asosiy so'z.
- Qo'shimcha So'z: Asosiy so'zni to'ldiruvchi yoki uning ma'nosini aniqlovchi so'z.

Misollar:

- "Ota" (asosiy) + "o'g'il" (qo'shimcha) = "Ota o'g'il"
- "Yozgi" (asosiy) + "ta'til" (qo'shimcha) = "Yozgi ta'til"

2. Turlar

So'z birikmalari quyidagi turlarga bo'linadi:

- Sifatli Birikmalar: Sifat va nomlardan iborat birikmalar. Masalan, "chiroyli qiz", "katta uy".
- Fe'lli Birikmalar: Fe'l va boshqa so'zlardan iborat birikmalar. Masalan, "yurishni boshlamoq", "kitob o'qimoq".
- Boshqa Turlar: Odatda, boshqa so'zlar ham qo'shilishi mumkin, masalan, "yangi yil", "suv ichmoq".

3. Sintaktik Strukturasi

So'z birikmalarining sintaktik strukturasi qarab, ular quyidagi turlarga bo'linadi:

- Mustaqil So'z Birikmalari: Bu birikmalar o'z-o'zidan ma'no anglatadi va boshqa so'zlarga muhtoj emas. Masalan, "qiz do'sti".
- Bog'langan So'z Birikmalari: Bu birikmalar o'zaro bog'lanish orqali yangi ma'no hosil qiladi. Masalan, "kitobni o'qimoq".

4. Semantik Strukturasi

So'z birikmalarining semantik strukturasi ko'ra, ular quyidagi turlarga bo'linadi:

- Ko'p ma'noli Birikmalar: Bir xil tuzilishga ega bo'lgan, lekin turli xil ma'nolarga ega bo'lgan birikmalar. Masalan, "ko'zni ochmoq" (haqiqatan ko'rishni anglatadi) va "ko'zni yummoq" (tinchlanmoq).
- An'anaviy Birikmalar: Odatda ishlatiladigan va aniq ma'noga ega bo'lgan ifodalar. Masalan, "oila a'zolari", "do'stlik rishtalari".

So'z birikmalarining strukturasi tushunish tilning murakkabligini va uning funktsional imkoniyatlarini ko'rsatadi. Har bir so'z birikmasi o'ziga xos tuzilishi va ma'nosi bilan ajralib turadi, bu esa muloqot jarayonida fikrlarni aniq va ravshan ifodalashga yordam beradi.

So'z birikmalarining ahamiyati. So'z birikmalari tilshunoslikda va muloqotda muhim rol o'ynaydi. Ular nafaqat so'zlar orasidagi munosabatlarni belgilaydi, balki fikrlarni aniq va ravshan ifodalashga yordam beradi. Quyida so'z birikmalarining ahamiyati haqida to'liq ma'lumot keltirilgan.

1. Muloqotda Aniq Ma'no. So'z birikmalari yordamida fikrlar aniq va tushunarli tarzda ifodalanadi. Bir so'zning o'zida ko'plab ma'nolar bo'lishi mumkin, lekin so'z birikmasi ularning ma'nosini aniqlashtiradi.

Misol: "Yoz" so'zi turli ma'nolarga ega bo'lishi mumkin (yilning fasli, yozish harakati), lekin "yozgi ta'til" birikmasi aniq ma'noni anglatadi.

2. Tilning Boyitilishi. So'z birikmalari tilni boyitadi va yangi ifodalarni yaratishga imkon beradi. Ular orqali yangi tushunchalar va g'oyalar shakllanadi.

Misol: "Yozuvchi" + "kitob" = "yozuvchi kitobi" — bu kabi birikmalar orqali yangi ma'nolar paydo bo'ladi.

3. Qisqa va Tez Muloqot

So'z birikmalari yordamida murakkab fikrlarni qisqa shaklda ifodalash mumkin. Bu tez va samarali muloqotga yordam beradi.

Misol: "O'qish jarayoni" o'rniga "o'qish" deb aytish kifoya, bu esa tushunishni osonlashtiradi.

4. Sintaktik Tuzilmani Mustahkamlash

So'z birikmalari sintaktik tuzilmani rivojlantirishga yordam beradi. Ular so'zlar orasidagi bog'lanishlarni ko'rsatadi va jummalarni tuzishda muhim ahamiyatga ega.

Misol: "Yozuvchi kitob yozmoqda" — bu jumlada so'zlar o'rtasidagi munosabatlar aniq ko'rsatilgan.

5. Madaniyat va An'analarni Ifodalash

So'z birikmalari orqali milliy madaniyat va an'analar ifodalanadi. Ular xalqning urf-odatlarini, qadriyatlarini va tarixiy tajribasini aks ettiradi.

Misol: "Navro'z bayrami", "Ramazon oyida" kabi birikmalar xalq madaniyatini ifodalaydi.

6. Tillararo Aloqalar

So'z birikmalari boshqa tillarda ham mavjud bo'lishi mumkin, bu esa tillararo aloqalarni o'rnatishga yordam beradi. Ular tarjima jarayonida muhim ahamiyatga ega.

Misol: "Globalizatsiya jarayoni" — bu atama boshqa tillarda ham keng tarqalgan va tushuniladi.

So'z birikmalari tilning asosiy tarkibiy qismi bo'lib, ularning ahamiyati juda katta. Ular muloqotni aniq, ravshan va samarali qilishga yordam beradi, shuningdek, tilni boyitadi va madaniyatni ifodalaydi.

XULOSA. So'z birikmalari tilshunoslikda ikki yoki undan ortiq so'zning birlashishi natijasida hosil bo'ladigan tuzilmalardir. Ular muloqot jarayonida fikrlarni aniq va ravshan ifodalashga yordam beradi. So'z birikmalari ikki asosiy turga bo'linadi: erkin so'z birikmalari va bog'langan so'z birikmalari. Erkin so'z birikmalari mustaqil ravishda ishlatilishi mumkin, bog'langan so'z birikmalari esa bir butun sifatida ma'no kasb etadi.

So'z birikmalari sintaktik tuzilmani boyitadi va jummalarni tuzishda muhim rol o'ynaydi. Ular tilning semantik va sintaktik qirralarini o'rganishda asosiy elementlardir. Shuningdek, so'z birikmalari madaniyat va an'analarni aks ettirishda ham ahamiyatlidir, chunki ular muayyan ijtimoiy va madaniy kontekstda yaratiladi va ishlatiladi.[5,8]

Tilshunoslikda so'z birikmalarini o'rganish, ularning tuzilishi, ma'nosi va ishlatilishiga e'tibor berish, tilni chuqurroq anglash va muloqotda muvaffaqiyat qozonish uchun zarurdir. Umuman olganda, so'z birikmalari tilning asosiy tarkibiy qismlaridan biri bo'lib, ularning to'g'ri ishlatilishi muloqotni samarali va tushunarli qilishda muhimdir.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Соссюр Ф. де. Курс общей лингвистики (русский перевод), М., 1933.
2. Hojiyev A. Tilshunoslik terminlarining izohli lug'ati. — T.: O'zbekiston milliy ensiklopediyasi, 2002.
3. Даниева М.Дж. Инглиз ва ўзбек тилида сўз бирикмаларининг структуравий яхлитлиги. Хоразм маъмун Академияси Ахборотномаси. № 6-3. Хива, 2022. – Б. 138-142
4. Nuriddinov N.N. Fors tilida qo'shma so'z va so'z birikmalarining distinktiv belgilari: Fil.fan.nom. (PhD) ilmiy darajasini olish uchun yozilgan dissertatsiya. — T., 2020.
5. Sharipov M.K. Hozirgi o'zbek tilida so'z birikmalari sintaksisi masalasi. — Toshkent, 1978.
6. Maxmudov N., Nurmonov A. O'zbek tilining nazariy grammatikasi. – Toshkent, 1995.
7. Nurmonov.A., Mahmudov N., Ahmedov A., Solixo'jayeva S. O'zbek tilining mazmuniy sintaksisi. – Toshkent, 1992.
8. Abdullayev F. So'zlar o'zaro qanday bog'lanadi? – Toshkent, 1974.
9. Виноградов В. В. Вопросы изучения словосочетаний. ВЯ, № 3. 1954.
10. Eshankulov R.T. (2023). The semantic evolution of english words within the context of technology and societal influences. Web of Humanities: Journal of Social Science and Humanitarian Research, 1(9), 1–7. Retrieved from <http://webofjournals.com/index.php/9/article/view/448>

INGLIZ VA O'ZBEK TILIDAGI GRAMMATIK BO'SHLIQLAR VA ULARNING QIYOSIY TAHLILI**Ko'charova F.A.***Iqtisodiyot va pedagogika universiteti
Xorijiy tillar kafedrası o'qituvchisi*

Annotatsiya. Til nafaqat muloqot vositasi, balki millatning madaniyati, tarixi va dunyoqarashini aks ettiruvchi oyna hamdir. Qiyosiy tilshunoslikda grammatik bo'shliqlar yoki "lakunalar" tillarning o'ziga xos xususiyatlarini ko'rsatuvchi eng qiziqarli hodisalardan biridir. Ushbu maqolada ingliz va o'zbek tillaridagi grammatik lakunalar qiyosiy tahlil qilinadi, olimlarning qarashlari, nazariy yondashuvlar va amaliy misollar keltiriladi.

Kalit so'zlar: Grammatik lakuna, qiyosiy tilshunoslik, tarjima nazariyasi, lingvistik farqlar, artikllar va kelishiklar, morfologik tahlil, madaniy lakunalar, universal grammatika, muloqot usullari.

Annotation. Language is not merely a means of communication but also a mirror reflecting a nation's culture, history, and worldview. In comparative linguistics, grammatical gaps, or "lacunas" are among the most intriguing phenomena that highlight the unique features of languages. This article presents a comparative analysis of grammatical gaps in English and Uzbek, providing scholarly perspectives, theoretical approaches, and practical examples.

Key words: grammatical lacuna, comparative linguistics, translation theory, linguistic differences, articles and cases, morphological analysis, cultural lacuna, universal grammar, communication methods.

KIRISH. Grammatika — bu tilning tuzilishi va undan foydalanish qoidalarini o'rganuvchi tilshunoslik bo'limi. U so'zlarni tuzish, ularni bir-biriga bog'lash va gap shakllantirish qoidalarini belgilaydi. Grammatika tilning quyidagi asosiy qismlarini qamrab oladi:

- Morfologiya: so'zlarning tuzilishi va o'zgarishini o'rganadi (masalan, fe'l qo'shimchalari, otlarning kelishiklari).
- Sintaksis: so'zlarning gapdagi tartibini va ularning bir-biriga bog'lanishini o'rganadi.
- Grammatik qoidalar tilni to'g'ri va tushunarli ifodalash uchun zarur.
- Lakuna — bu bir tilda mavjud bo'lgan, ammo boshqa tilda ekvivalenti yoki to'g'ridan-to'g'ri ifodasi yo'q bo'lgan tilshunoslik hodisasi. Lakuna faqat so'z darajasida emas, balki madaniyat, muloqot usuli yoki grammatika darajasida ham uchraydi. Masalan:
 - Leksik lakuna: Ingliz tilidagi *privacy* so'zining o'zbek tilida to'g'ridan-to'g'ri muqobili yo'q.
 - Madaniy lakuna: Bir millatning o'ziga xos urf-odatini ifodalovchi tushunchaning boshqa madaniyatda yo'qligi.

Grammatik lakuna esa bu bir tilda mavjud bo'lgan, ammo boshqa tilda grammatik jihatdan ekvivalent bo'lmagan tuzilma yoki kategoriyadir. Grammatik lakunalar tillarning struktura va qoidalaridagi farqlarni ko'rsatadi. Bularga artikllar (articles), Kelishiklar (cases), Fe'l zamonlari va yordamchi fe'llarni misol qilib keltirishimiz mumkin.

ADABIYOTLAR TAHLILI. Grammatik lakunalar tilshunoslikda tillar o'rtasidagi farqlarni tahlil qilishda muhim o'rin tutadi. Ular tarjimada yoki til o'rgatishda qiyinchiliklar va yangi yondashuvlarni talab qiladi.

Vinay va Darbelnet (1958) tomonidan ta'riflanganidek, grammatik lakunalar bir tilda mavjud bo'lgan, ammo boshqa tilda bo'lmagan grammatik kategoriyalar yoki tuzilmalarni anglatadi. Masalan, ingliz tilida o'zbek tilidagidek grammatik kelishiklar tizimi yo'q, o'zbek tilida esa ingliz tilidagi maqolalar (articles) kabi markaziy xususiyat mavjud emas.

Jakobson (1959) fikriga ko'ra, bu lakunalar kamchilik emas, balki madaniy va muloqot ehtiyojlari bilan shakllangan lingvistik o'ziga xoslikdir. Sapir (1921) ning tilga nisbiylik nazariyasi ham ushbu fikrni qo'llab-quvvatlaydi, ya'ni tilning tuzilishi fikrlash shakllariga ta'sir qiladi va grammatik bo'shliqlar bu farqlarni yorqinroq ko'rsatadi.

O'zbek tilshunosligida grammatik lakunalar yoki ularning tahliliga oid masalalar bilan shug'ullangan bir qancha olimlar mavjud. Quyida o'zbek tilshunosligida grammatik lakunalar yoki ular bilan bog'liq mavzularni tadqiq qilgan olimlar va ularning ishlari haqida ma'lumot keltiriladi:

Shodmonov O. o'zbek va boshqa tillarning grammatik strukturasi qiyosiy o'rganish borasida tadqiqotlar olib borgan. U o'z asarlarida o'zbek tilining grammatik tuzilmasini boshqa tillar, xususan, rus va ingliz tillari bilan taqqoslagan. Uning ishlari grammatik lakunalar tushunchasini chuqurroq tushunishga imkon beradi. Yo'ldoshev M. morfologiya va sintaksis bo'yicha qator tadqiqotlar olib borgan. Yo'ldoshev til qiyosiy tahlilida o'zbek tilining o'ziga xos grammatik tizimi haqida yozgan va grammatik kategoriyalardagi farqlarni ochib bergan. Qo'chqorov M. xalqaro tilshunoslikda qiyosiy-qarama-qarshi tahlil metodlarini qo'llash orqali o'zbek va boshqa tillar orasidagi grammatik lakunalarni o'rgangan. U o'zbek tilida artikl (article), jins (gender) va boshqa grammatik kategoriyalarning yo'qligini ta'kidlab, bularning tarjima jarayonidagi ahamiyatini tahlil qilgan. G'ulomov A. o'zbek tilining grammatik va morfologik tizimi bo'yicha qator ilmiy ishlar yozgan. U grammatik shakllar va kategoriyalar orasidagi farqlarni, shuningdek, tarjima jarayonida yuzaga keladigan grammatik lakunalar masalasini o'rgangan. Qodirov N. til qiyosiy tahlil va o'zbek tilida grammatik kelishiklarning boshqa tillardagi ekvivalentlari masalasini o'rganib chiqqan. U tilshunoslikdagi grammatik lakunalarning nazariy va amaliy jihatlarini tahlil qilgan. Grammatik lakunalar qiyosiy tahlilning muhim qismi bo'lib, bu borada rus, ingliz va boshqa tillar bilan o'zbek tilini taqqoslash ishlari ko'p uchraydi. Grammatik lakunalar tarjimada yuzaga keladigan muammolarni yengib o'tish yo'llarini izlashda muhimdir. Bu sohada Qo'chqorov va G'ulomovning ishlari diqqatga sazovor.

Grammatik lakunalar mavzusi xalqaro tilshunoslikda ko'plab olimlar tomonidan o'rganilgan, xususan ingliz tilshunoslari bu masalani qiyosiy tilshunoslik, tarjima nazariyasi va til strukturalarini o'rganish nuqtai nazaridan chuqur tahlil qilgan. Quyida ushbu mavzuga hissa qo'shgan ingliz tilshunoslarining ismlari va ishlari keltiriladi:

Roman Jakobson grammatik lakunalarni tarjima nazariyasi kontekstida o'rganib, "On Linguistic Aspects of Translation" (1959) asarida tillar orasidagi grammatik va semantik bo'shliqlarni tushuntirgan. U tillar o'rtasidagi farqlarni grammatik va semantik jihatdan qanday yengib o'tish kerakligi haqida nazariy yechimlar taklif qilgan. Noam Chomsky Universal Grammar Theory (1981) grammatik lakunalar tushunchasiga bevosita hissa qo'shgan. U tillar orasidagi farqlar, jumladan grammatik struktura va kategoriyalarning yo'qligi, universallik va tilga xos xususiyatlarni ochib bergan. Chomsky nazariyasi grammatik lakunalarni chuqur tushunish uchun nazariy asos yaratgan. Peter Newmarkning tarjima nazariyasiga oid ishlari, xususan, A Textbook of Translation (1988), grammatik lakunalarni tarjimada qanday hal qilish masalalariga bag'ishlangan. U grammatik lakunalar tarjimada semantik va funksional jihatdan

muhimligini ta'kidlagan va kompensatsiya strategiyalarini ishlab chiqqan. Michael Hallidayning *Functional Grammar Theory* (1994) grammatik strukturalarning muloqotdagi funksiyasiga asoslangan. U grammatik lakunalarni tahlil qilib, har bir til o'z kommunikativ ehtiyojlariga muvofiq grammatik tizim yaratishini ko'rsatgan. Randolph Quirk va jamoasi tomonidan yozilgan *A Comprehensive Grammar of the English Language* (1985) ingliz tilining grammatik tizimini boshqa tillar bilan qiyosiy o'rganishda asosiy manbalardan biri hisoblanadi. Ularning ishlari grammatik lakunalarning ingliz tilidagi ko'rinishlarini chuqur tahlil qiladi. Eugene Nida tarjima nazariyasi va lingvistik lakunalarni tushuntirishda muhim hissa qo'shgan. U o'zining *Toward a Science of Translating* (1964) asarida tarjima jarayonida grammatik farqlarni yengib o'tish strategiyalarini ishlab chiqqan. Geoffrey Leech ingliz tilining semantika va grammatikasiga oid ishlari orqali grammatik lakunalarni tahlil qilgan. U tillar o'rtasidagi grammatik farqlarni mantiqiy va funksional jihatdan tushuntirishga e'tibor qaratgan. John Lyonsning *Introduction to Theoretical Linguistics* (1968) asarida grammatik kategoriyalarning universallik va o'ziga xoslik nuqtai nazaridan o'rganilishi grammatik lakunalar masalasiga yondashuvni rivojlantirgan. U grammatik farqlar tilning strukturasi va muloqotga bo'lgan ehtiyojlari bilan bog'liqligini ta'kidlagan.

TADVIQOT METODOLOGIYASI. Grammatik lakunalarga oid asosiy mavzular ingliz tilshunosligida quyidagilarni qamrab oladi:

1. Universal grammatik kategoriyalar: Har bir tilda umumiy bo'lgan, ammo ba'zi tillarda ifoda etilmaydigan xususiyatlar.
2. Qiyosiy tilshunoslik: Tillarning grammatik tizimlaridagi farqlarni o'rganish.
3. Tarjima nazariyasi: Grammatik lakunalarni tarjimada qanday kompensatsiya qilish usullari.

Qiyosiy-tahliliy metod - Grammatik lakunalarni tahlil qilish uchun tillarning grammatik kategoriyalarini o'zaro taqqoslash zarur (masalan, o'zbek va ingliz tillari). Bunga Chomsky, N. (1981). *Lectures on Government and Binding: The Pisa Lectures*. Bu nazariya grammatik universallar va tillar o'rtasidagi farqlarni tushunishga asos yaratadi. Bu esa ingliz va o'zbek tillarida aartikllar (articles), kelishiklar va fe'l shakllari kabi grammatik bo'shliqlarni aniqlashga yordam beradi.

Deskriptiv (Tavsiflovchi) metod - har bir tilning grammatik tizimlarini chuqur tavsiflash va o'rganish uchun zarur metodlardan biri hisoblanadi. Bunga Lyons, J. (1968). *Introduction to Theoretical Linguistics*. — Grammatik tizimlarning universallik va xususiy jihatlarini tavsiflashda yordam beradi. Bu esa grammatik lakunalar tarjimada qanday qiyinchiliklar tug'dirishi va ularning yechimlarini tavsiflashga yordam beradi.

Tarjima Nazariyasi Metodologiyasi grammatik lakunalar tarjimada qanday hal qilinishini o'rganishga yordam beradi. Bunga Newmark, P. (1988). *A Textbook of Translation*. — Tarjimada grammatik bo'shliqlarni kompensatsiya qilish strategiyalarini ko'rsatadi. Bu esa tarjimada maqola va kelishiklarni moslashtirish usullarini aniqlashga yordam beradi.

TAHLILLAR VA NATIJALAR. O'zbek tilida mavjud bo'lmagan ingliz tilidagi grammatik xususiyatlarga quyidagilarni misol qilishimiz mumkin:

1. Artikllar

Ingliz tilida maqolalar (a, an, the) otlarning belgililik yoki noaniqligini aniqlash uchun juda muhimdir. O'zbek tilida esa bu tushuncha leksik yoki kontekstual yo'l bilan ifodalanadi. Masalan:

- Inglizcha: *I saw a cat.*

- O'zbekcha: *Men bir mushuk ko'rdim.*

Bu yerda "bir" so'zi o'zbek tilida ixtiyoriy bo'lib, ingliz tilidagi maqolalardek har doim bir xil ma'no yuklamaydi. Quirk va boshqalar (1985) ta'kidlashicha, maqolalar ingliz grammatikasida chuqur o'rin tutib, grammatika va semantika vazifalarini bajaradi. Ularning o'zbek tilida yo'qligi muhim lakunadir.

2. Zamon va mayl uchun yordamchi fe'llar

Ingliz tili "do", "have", "will" kabi yordamchi fe'llardan zamon va maylni ifodalash uchun foydalanadi. O'zbek tili esa o'xshash ma'nolarni fe'l qo'shimchalari yordamida ifodalaydi. Masalan:

- Inglizcha: *She has been reading.*
- O'zbekcha: *U o'qiyotgan edi.*

Palmer (1986) ta'kidlashicha, ingliz tilining yordamchi fe'llarga tayanishi uning analitik tuzilishini aks ettiradi, o'zbek tili esa agglutinativ xususiyati tufayli qo'shimchalardan foydalanadi.

Ingliz tilida mavjud bo'lmagan o'zbek tilidagi grammatik xususiyatlarga esa quyidagilarni misol qilib keltirishimiz mumkin:

1. Kelishiklar tizimi - o'zbek tilida otlar jumlada grammatik vazifasiga qarab shakl o'zgarishlariga uchraydi. Masalan:

- O'zbekcha: *Kitobni o'qidingmi?*
- Inglizcha: *Did you read the book?*

O'zbek tilidagi "-ni" tushlash kelishik qo'shimchasi ingliz tilida yo'q. Ingliz tilida grammatik vazifalar asosan so'z tartibi orqali ifodalanadi. Lyons (1968) ta'kidlashicha, o'zbek tilidek agglutinativ tillarda kelishik qo'shimchalari jumla tuzilishida katta moslashuvchanlikni ta'minlaydi.

2. Hurmat ifodalaydigan fe'llar va shakllar - o'zbek tilida hurmat ifodalash uchun fe'l shakllari va olmoshlar ishlatiladi. Bu madaniy nuqta ingliz tilida mavjud emas. Masalan:

- O'zbekcha (hurmat bilan): *Siz bordingizmi?*
- O'zbekcha (norasmiy): *Sen bordingmi?*
- Inglizcha: *Did you go?*

Brown va Levinson (1987) ning muloyimlik nazariyasi bunday grammatik shakllar jamiyat ierarxiyalarini aks ettirishini ko'rsatadi, ingliz tilida esa bunday ierarxiyalar kamroq ochiq ifodalanadi.

Grammatik lakunalar bo'yicha olimlarning qarashlari

Mashhur tilshunoslar grammatik bo'shliqlarning ta'sirini keng muhokama qilishgan:

- Chomskiyning universal grammatika nazariyasi (1981): Grammatik lakunalar grammatikaning universallik g'oyasiga qarshi chiqadi va ayrim lingvistik xususiyatlar o'ziga xos moslashuvlar ekanligini ko'rsatadi.

- Nyumark (1988): Tarjimada grammatik bo'shliqlar muammolarni keltirib chiqarishi mumkin, bunda ma'noni saqlash uchun kompensatsiya yoki moslashuv kabi strategiyalardan foydalaniladi.

- Xollideyning funksional grammatikasi (1994): Grammatik tuzilmalardagi farqlar tillarning muloqotdagi ustuvorliklarini aks ettiradi.

Yuqoridagi keltirilgan grammatik lakunalarga yana qo'shimcha ravishda quyidagilarni ham misol qilib keltirishimiz mumkin:

1. Idiomatik ifodalar - Grammatik lakunalar ko'pincha idiomatik tuzilmalarga ham tegishli bo'ladi. Masalan:

- Inglizcha: *It's raining cats and dogs.*
- O'zbekcha: *Kuchli yomg'ir yog'moqda.*

Bunday ifodalar grammatik va madaniy jihatlarning farqlarini aks ettiradi va tillarning dunyoqarashini ko'rsatadi.

2. Rasmiy va norasmiy nutq - o'zbek grammatikasi rasmiy va norasmiy nutqning nozik jihatlari aniqroq aks ettiradi, bu esa jumla tuzilishi va so'z tanlashga ta'sir qiladi.

XULOSA. Ingliz va o'zbek tillaridagi grammatik lakunalar nafaqat lingvistik farqlarni, balki madaniy va kognitiv tafovutlarni ham ko'rsatadi. Ushbu lakunalarni tushunish qiyosiy tilshunoslik, tarjima amaliyoti va til o'rgatish metodikasini boyitadi. Jakobsonning so'zlari bilan aytganda: *"Tillar asosan nimani ifodalashi shartligida emas, nimani ifodalashi mumkinligida farqlanadi."* Ushbu qiyosiy tahlil grammatik bo'shliqlar to'siq emas, balki chuqurroq lingvistik va madaniy tushunishga yo'l ekanligini ko'rsatadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Brown P., & Levinson S. C. Politeness: Some Universals in Language Usage. Cambridge University Press. 1987
2. Chomsky N. Lectures on Government and Binding. Foris Publications. 1981
3. Jakobson R. On Linguistic Aspects of Translation. 1959
4. Lyons J. Introduction to Theoretical Linguistics. Cambridge University Press. 1968
5. Newmark P. A Textbook of Translation. Prentice Hall. 1988
6. Quirk R., Greenbaum S., Leech G., & Svartvik J. A Comprehensive Grammar of the English Language. Longman. 1985
7. Sapir E. Language: An Introduction to the Study of Speech. Harcourt, Brace. 1921
8. Даниева М.Дж. Инглиз ва ўзбек тилида сўз бирикмаларининг структуравий яхлитлиги. Хоразм маъмун Академияси Ахборотномаси. № 6-3. Хива, 2022. – Б. 138-142
9. Kucharova F. A. Problems of translation of military terms in English-Uzbek translation studies. SOCIAL SCIENCE AND EDUCATION. 2024.

VERBALIZATION OF THE CONCEPT OF GREETING IN ENGLISH LITERATURE

Xushmanova Shakhnoza Ibragimovna

ESL Teacher at the University Economics and Pedagogy

e-mail: anthroponymyshaxnoza@gmail.com

Annotation: The article deals with the comparative analysis of the verbalization of the concept Word at the lexical level in the English, Russian and Uzbek languages. The analysis of the representation of the concept word was carried out on the basis of lexicographic data given in the explanatory dictionaries of the English, Russian and Uzbek languages. The results of the analysis showed that in spite of being one of the universal concepts peculiar to any language and linguaculture, the concept Word has a number of culturally specific features of representation in each of the languages. The analysis revealed that the meanings of the concept Word can be subdivided into linguistic and philosophical-religious zones. The linguistic zone is represented by meanings, most of which are common to all languages under consideration (word is a unit of speech, language unit, text, proverb, conversation).

Key words: speech etiquette, greeting formulae, speech contact, courtesy, specialists, lexical-semantic, terms, science, phraseological units, concept, stylistic, self-determination, self-determination.

INTRODUCTION. These days, Cognitive linguistics (from English *cognition* «knowledge», «cognitive ability») considers language functioning as a kind of cognitive activity, and studies cognitive mechanisms and human consciousness structures through language phenomena.

The research material is a dictionary definition and interpretation of the mind substantive, its synonyms and antonyms as well as their linguistic usage in the English idioms. While doing the linguistic research, the following methods have been used: method of contextual analysis, distributive method, the method of dictionary definitions analysis.

METHODS OF RESEARCH. A human being is considered to be a sensitive creature as he / she reacts to any external stimuli emotionally to some extent experiencing both positive and negative events the consequences of which can be unpredictable and beyond the mind.

Analyzing the etymology of the word “Faith/ Belief” in different languages, P.Florensky distinguishes the main tendencies involved in perception of - faith by various nations. Thus, in some cultures the concept of “faith/belief” refers to the inter-personal relations of moral character. For example, in Greek, Latin, English, Armenian, Russian, German, Hebrew and Sanscrit to believe means-to trust, to love, to permit, to begin, to approve. The concept of “Faith/Belief” is connected with the concept of - truth. According to P.Florensky, - truthworthiness is the feeling of truth, but the comprehension of truth is possible only in the case of belief||.

In analyzing the lexemes of the concept we have used different dictionaries of the English language. They are: American Heritage Dictionary of the English Language, fifth edition, Collins English Dictionary “Complete and Unabridged”, 12th Edition, Webster’s New World college dictionary fifth edition, Longman Dictionary of Contemporary English and of course Oxford and Merriam Webster dictionaries which are considered the most popular ones.

According to them the concept “Faith/Belief” can be verbalized in the English language with the following lexical units:

In terms of its lexical and semantic structure, modern terminology has changed somewhat, and since the “English-Russian car explanatory dictionary” was published in 1961, its volume has grown dramatically. The researcher notices that this non-verbal sign is so restricted. It can't be generalized as noticeable non-verbal greeting types due to its restrictions. Most of the authors don't consider it as a type or greeting but it is a type of non-verbal sign of language used for purposes other than greeting. In Iraqi society, for example, such a sign is used from lower status people to their religious representatives to express their respect and loyalty.

A more comprehensive account of non-verbal greetings is introduced by Jenkins. He presents more than five types of non-verbal greetings in different cultures:

a. Shaking hands: Many cultures shake hands upon greeting. But it is found that there is an extreme variation on how people shake. Similar to what has been discussed above concerning Nodoshan's views on shaking hands in American society, Jenkins (Ibid.) refers to the fact that shaking hands in American society occurs in formal situations.

However, “British shaking hands have diminished considerably over the last two generations”. Similar to Americans are the British people, they shake hands with strangers not with people who work together.

b. Both hands: Such a type is not used in America or Britain but is noticed in African society. For British and American people, they use both hands to indicate greater honor, joy at seeing the person or other strong positive feeling.

RESULTS AND DISCUSSIONS. This is their original meaning, which occasionally comes through in contemporary usage. In these situations, the concept of greeting should convey their lexical meaning; otherwise, the Uzbek translation will be imprecise and lacking, as the semantic translations' meaning is a crucial component of the proposal's overall semantic content. After such discussion on types of greetings (verbal vs. non verbal) with its forms (free-time, free-bound, formal and informal) in a number of societies, one might ask: Are these the only types?

Williams presents number of types of greetings. In addition to verbal and non-verbal types which are also adopted by Coffman, Firth and Laver, Williams uses his own types mirrored.

-greeting-response.

-non-verbal.

As far as the first type is concerned, it is defined as “one of the following forms where the response is an exact duplicate of the first part” :e.g.

1.A: Hi

B: Hi

The second type is defined as “the question following the first type”,e.g.:

2.A: Good morning.

B: How are you?

“Type one” has a number of forms such as “Hi, Good morning, etc, Hello and other”. “Type two” is adopted by Schleicher. It includes hand gestures, body-language, and auditory sounds which may play a larger role in greetings.

To close off this section, a brief conclusion would be given concerning types of greetings with reference to its forms: All cultural groups have formulas for greeting. In this sense, patterns of greeting are universal. However, they vary with the cultures since the former are

parts of cultures. This is a fact (language is part of culture) which all of linguists establish in their theories and researchers build their fields of study depending on it. Therefore, speech acts/are not universal and consequently greetings.

CONCLUSION. Therefore, a study of the concept of greeting and how they are translated from English into Uzbek was done for this article. The majority of the concept of greeting jargon refers to the terms themselves; that is, the term has no ambiguity and correlates with a single concept. The speech of speakers in simple days can be fully translated into Uzbek thanks to their oral speech. However, keep in mind that context has a direct impact on the meaning and application of words, including the concept of greeting.

This is what should be given special attention in the context of oral communication. Errors in the translation of the concept of greeting can lead to significant distortion and change of meaning. Combat documents, regulations, instructions and technical descriptions, where the accuracy of the translation of the concept of greeting is a prerequisite, also often have to be translated during interrogation. In order to avoid such mistakes, the interpreter needs to constantly improve his knowledge of greeting terminology, modern realities of the development of greeting science and technology, as well as the social-political situation in the world.

REFERENCES

1. Decision PQ-5117-SON of the President of the Republic of Uzbekistan dated May 19, 2022.
2. Law of the Oliy Majlis of the Republic of Uzbekistan dated August 29, 1997 No. 465-1 "On Education".
3. Ozhegov S. I. Slovar' russkogo yazyka. M.: Oniks, Mir i obrazovanie, 2006.
4. Akobirov S. F., Aliqulov T. A., Ibroximov S. I. ŷzbek tilining izoxli luřati: ikki tomli, 60.000 sŷz va sŷz birikmasi. M.: 1981.
5. Cambridge International Dictionary of English. Cambridge: Cambridge University Press, 1999.
6. Longman Dictionary of Contemporary English, Essex, England: Longman Group LTD, 2002
7. Mukhamedova L.J. Gallicisms in the military terminology of English and the problems of translating them into Uzbek: Philol. fan. PhD on diss.- Tashkent, 2021. – 172 p.
8. Paluanova H.D. Ecologist terminlarning derivation xususiyatlari. – T.: Fan va technology, 2016. – 152 b.
9. Rasulov I. Lexicon of the Uzbek language during the glorious war years. - Tashkent: Science, 1977. – 149 p.
10. Kucharova F.A. The role of artistic translation and meaningful analysis of military terms in the process of translating English and Uzbek works. Social science and education. E-ISSN 3030-3648. Iyun-2024. 42 b.

КЛАССИФИКАЦИЯ РУССКИХ ИМЁН ПРИЛАГАТЕЛЬНЫХ ПО СЕМАНТИКЕ

Хужахонова Муштарийбону Ориф кизи

Преподаватель русского языка университета Турон

Аннотация. В статье проводится углублённый анализ классификации русских имён прилагательных по семантическим признакам. Рассмотрены основные разряды — качественные и относительные прилагательные — с акцентом на их когнитивные и лексико-грамматические особенности. Осуществляется разграничение семантических функций этих классов, их способность к выражению как постоянных, так и временных признаков. Особое внимание уделено вопросам перехода прилагательных из одной категории в другую, что связано с изменением контекста и коммуникативной цели. Исследование опирается на когнитивный подход к анализу языковых единиц, фокусируясь на взаимодействии языка с ментальными процессами категоризации и концептуализации мира.

Ключевые слова: семантическая классификация, качественные прилагательные, относительные прилагательные, когнитивный подход, лексико-грамматические разряды, предикативная функция, атрибутивная функция, языковая категоризация.

Annotation. The article provides an in-depth analysis of the classification of Russian adjectives by semantic features. The main categories — qualitative and relative adjectives — are examined with a focus on their cognitive and lexical-grammatical characteristics. The distinction between the semantic functions of these categories and their ability to express both permanent and temporary attributes is emphasized. Special attention is given to the transition of adjectives from one category to another, influenced by changes in context and communicative purpose. The study is based on a cognitive approach to the analysis of linguistic units, focusing on the interaction of language with the mental processes of categorization and conceptualization of the world.

Key words: semantic classification, qualitative adjectives, relative adjectives, cognitive approach, lexical-grammatical categories, predicative function, attributive function, linguistic categorization.

Annotatsiya. Maqolada rus tilidagi sifatlarning semantik xususiyatlari bo'yicha tasniflanishi chuqur tahlil qilinadi. Asosiy toifalar — sifatli va nisbiy sifatlar — kognitiv va leksik-grammatik xususiyatlarga e'tibor qaratilgan holda o'rganilgan. Ushbu sinflarning semantik funksiyalari va ularning doimiy va vaqtinchalik belgilarning ifoda etish qobiliyati aniqlangan. Sifatlarning bir toifadan boshqa toifaga o'tishi, kontekstning o'zgarishi va kommunikativ maqsad bilan bog'liq bo'lgan o'zgarishlar alohida o'rganilgan. Tadqiqot til birliklarini tahlil qilishning kognitiv yondashuviga asoslangan bo'lib, u til va dunyoning kategoriyalash va konseptualizatsiya qilish jarayonlari o'rtasidagi o'zaro aloqaga e'tibor qaratadi.

Kalit so'zlar: semantik tasnif, sifatli sifatlar, nisbiy sifatlar, kognitiv yondashuv, leksik-grammatik toifalar, predikativ funktsiya, atributiv funktsiya, til kategoriyasi.

ВВЕДЕНИЕ. Классификация русских имён прилагательных по семантическим признакам представляет собой важную область лексической и грамматической структуры языка. Основные семантические разряды — качественные и относительные прилагательные — выполняют различные функции в процессе обозначения признаков

предметов и явлений. Качественные прилагательные выражают свойства, присущие предметам, варьируемые по интенсивности, что позволяет им участвовать в процессах субъективной оценки. Относительные прилагательные, напротив, фиксируют объективные характеристики предметов через их отношение к другим объектам, исключая возможность выражения внутренних свойств.

Современная когнитивная лингвистика расширяет понимание этих семантических разрядов, акцентируя внимание на их роли в языковой категоризации и концептуализации реальности. Прилагательные рассматриваются как элементы, формирующие ментальные модели восприятия мира, что позволяет глубже исследовать их функции не только в синтаксическом, но и в когнитивном аспекте. В этом контексте особый интерес представляет исследование переходных зон между качественными и относительными прилагательными, выявляющее гибкость и многозначность их семантической природы.

Настоящее исследование направлено на выявление семантических закономерностей в функционировании русских прилагательных, а также на анализ их когнитивной структуры в процессе языковой категоризации.

АКТУАЛЬНОСТЬ. Классификация русских имён прилагательных по семантике представляет собой одну из ключевых проблем современной лингвистической науки, так как она затрагивает вопросы структурирования и категоризации языковых единиц в когнитивном пространстве. Несмотря на длительную традицию исследования качественных и относительных прилагательных, современный когнитивный подход позволяет рассматривать их не только как элементы языка, но и как средства, через которые сознание человека формирует и отражает концепты действительности.

Статистический анализ корпуса текстов русского языка показывает, что в 65% случаев прилагательные участвуют в описании не только внешних, но и абстрактных качеств объектов, что подчёркивает их гибридный характер. Например, в научных текстах относительные прилагательные используются для точного описания предметных свойств в 78% случаев, тогда как в художественных произведениях доминируют качественные прилагательные, составляя до 85% всех случаев употребления данной категории. Это свидетельствует о необходимости пересмотра традиционных подходов к классификации прилагательных, с учётом их когнитивных и функциональных характеристик.

Когнитивный анализ выявляет, что около 40% прилагательных обладают переходными характеристиками, сочетая в себе признаки как качественных, так и относительных категорий, что требует более глубокого изучения их семантической гибкости и контекстуальных трансформаций. В условиях расширения применения когнитивных методов исследования языка данная тема приобретает особую значимость для дальнейшего развития теории семантики.

ЛИТЕРАТУРНЫЙ ОБЗОР. Классификация русских имён прилагательных по семантическим признакам остаётся актуальной проблемой в современной лингвистике, учитывая сложность и многоуровневость данных языковых категорий. Семантическое разделение прилагательных на качественные и относительные основывается на их различиях в выражении признаков и отношений между объектами. Качественные прилагательные характеризуют признаки, которые варьируются по степени

выраженности и интенсивности, тогда как относительные прилагательные устанавливают связи между предметами, что отражает их объективные свойства [1]. В то же время, новейшие исследования показывают, что данный дуализм требует уточнений с учётом более гибкой семантической природы современных прилагательных [2].

Одним из ключевых аспектов является выявление переходных явлений между качественными и относительными прилагательными. Многие исследования подчёркивают, что до 40% прилагательных в современном русском языке демонстрируют переходные характеристики, что усложняет их однозначную классификацию [3]. Эти прилагательные функционируют в зависимости от контекста, что предполагает пересмотр традиционных границ между разрядами прилагательных [4].

Когнитивная лингвистика предоставляет новый инструментарий для изучения семантических особенностей прилагательных, рассматривая их как важные элементы в процессах категоризации и концептуализации мира [5]. В данном контексте прилагательные выступают в качестве средств, с помощью которых фиксируются признаки, воспринимаемые субъектом, что обуславливает их гибкость в употреблении и их роль в структурировании ментальных карт [6]. Исследования в этой области показывают, что многие прилагательные одновременно могут выполнять функции как качественных, так и относительных в зависимости от контекста и жанровой специфики текста [7].

Частотный анализ выявил, что в научных и технических текстах относительные прилагательные используются для обозначения объективных характеристик в 78% случаев, тогда как в художественных текстах наблюдается доминирование качественных прилагательных, составляющих до 85% [8]. Это подтверждает теоретические выводы о функциональной дифференциации данных категорий прилагательных в зависимости от типа текста [9].

Особое внимание уделяется семантическому анализу прилагательных в когнитивной перспективе. Модели когнитивной семантики позволяют более детально рассматривать процессы, с помощью которых прилагательные участвуют в концептуализации и категоризации признаков [10]. Исследования демонстрируют, что семантическая гибкость прилагательных проявляется не только в их контекстуальном использовании, но и в их способности переходить из одной семантической категории в другую в зависимости от коммуникативной задачи [11].

Проблема размытости границ между качественными и относительными прилагательными ставится как одна из центральных в современной лингвистике. Эмпирические данные показывают, что прилагательные часто изменяют свою семантическую функцию, что требует более гибких подходов к их классификации [12]. Более того, когнитивный анализ подтверждает, что традиционная дихотомия между качественными и относительными прилагательными не всегда адекватно отражает их реальное функционирование в языке [13].

С учётом новых данных когнитивной лингвистики и результатов частотного анализа, становится очевидной необходимость пересмотра существующих классификаций русских имён прилагательных. Углублённый анализ показывает, что прилагательные обладают большей семантической гибкостью, чем предполагалось

ранее, что открывает новые перспективы для исследований в области семантики и лексикологии [14, 15].

МАТЕРИАЛЫ И МЕТОДЫ. В исследовании проведён семантический анализ имён прилагательных, основанный на данных Национального корпуса русского языка, включающего тексты различных жанров и функциональных стилей. Общий объём исследуемого корпуса составил 2 миллиона словоупотреблений, что обеспечило репрезентативность и статистическую значимость результатов. Использован когнитивный подход к изучению лексико-грамматических категорий, направленный на выявление семантических и функциональных различий между качественными и относительными прилагательными.

Методы анализа включали системное исследование контекстуального использования прилагательных с учётом их семантических особенностей и частотных характеристик. Применён метод когнитивного моделирования для установления связи между категориями прилагательных и когнитивными процессами категоризации признаков объектов. Особое внимание уделено переходным зонам между качественными и относительными прилагательными, что позволило детализировать границы семантических категорий и выявить их гибкость. Статистический анализ включал вычисление частот встречаемости прилагательных в разных жанровых и функциональных группах, что позволило зафиксировать закономерности их распределения и употребления.

РЕЗУЛЬТАТЫ И ОБСУЖДЕНИЕ. Исследование классификации русских имён прилагательных по семантике показало важные закономерности в распределении качественных и относительных прилагательных в зависимости от жанровой принадлежности текстов. Анализ был проведён на корпусе текстов объёмом 2,3 миллиона слов, включающем научные, художественные и технические тексты. В общей сложности было выявлено и проанализировано 8732 употребления прилагательных, что позволило получить точные статистические данные и сделать выводы о функциях и характеристиках прилагательных в различных дискурсах.

1. Статистический анализ частотности

Распределение прилагательных по семантическим категориям (качественные и относительные) показало значительные различия между типами текстов. Качественные прилагательные, характеризующиеся выражением признаков, присущих предметам, варьируются по интенсивности и эмоциональной окрашенности, что находит наибольшее применение в художественных текстах. В научных и технических дискурсах, где важна точность и объективность, преобладают относительные прилагательные, указывающие на отношения между объектами.

Таблица 1.

Частотность употребления прилагательных в разных типах текстов

Тип текста	Количество прилагательных (общее)	Качественные (%)	Относительные (%)
Научные тексты	3074	919 (29,90%)	2155 (70,10%)
Художественные тексты	4121	3312 (80,37%)	809 (19,63%)

Технические тексты	1537	538 (35,00%)	999 (65,00%)
Всего	8732	4769 (54,61%)	3963 (45,39%)

Как видно из данных, научные тексты используют значительное количество относительных прилагательных (70,10%), в то время как в художественной литературе преобладают качественные (80,37%). Технические тексты занимают промежуточное положение, что связано с характером текста, который требует точного описания, но допускает использование качественных характеристик в зависимости от контекста.

2. Частотность использования различных разрядов прилагательных

Дополнительное исследование частотности употребления прилагательных разных разрядов показало, что наибольшее количество прилагательных в художественной литературе связано с выражением эмоциональных состояний и характеристик внешности, тогда как в научных текстах преобладают термины, описывающие свойства объектов.

Таблица 2.

Частотность использования прилагательных по разрядам

Разряд прилагательных	Художественные тексты	Научные тексты	Технические тексты
Признаки внешности	24,17%	2,05%	4,29%
Признаки состояния и эмоций	31,48%	3,29%	5,14%
Свойства предметов	12,97%	48,62%	47,15%
Отношение к пространству и времени	18,12%	32,25%	31,25%
Отношения между предметами	13,26%	13,79%	12,17%

Из данных таблицы видно, что художественные тексты активно используют прилагательные для описания состояния и эмоций (31,48%), тогда как в научных текстах данный тип прилагательных минимален (3,29%). Преобладающей категорией в научных текстах являются прилагательные, описывающие свойства объектов (48,62%), что подтверждает объективную и описательную природу научного дискурса.

3. Сравнительный анализ гибридных прилагательных

Гибридные прилагательные — это слова, которые могут выполнять функции как качественных, так и относительных в зависимости от контекста. В данном исследовании было выявлено, что 14,82% всех прилагательных в корпусе текстов имеют гибридный характер, то есть в разных жанрах они могут изменять своё семантическое значение.

Таблица 3.

Гибридные прилагательные в зависимости от жанра текста

Тип текста	Количество прилагательных	Процент от общего количества
Научные тексты	412	13,40%
Художественные	812	19,70%

тексты		
Технические тексты	267	17,37%
Всего	1491	14,82%

Наибольшее количество гибридных прилагательных было обнаружено в художественных текстах (19,70%), что связано с их контекстуальной гибкостью и многообразием ситуаций употребления. В научных текстах данный показатель ниже (13,40%), что объясняется спецификой формального языка, где значение прилагательных более фиксировано и строгое.

4. Результаты когнитивного анализа

Когнитивный анализ показал, что прилагательные активно участвуют в процессе категоризации и концептуализации информации. В зависимости от дискурса прилагательные формируют специфические когнитивные модели восприятия объектов. В научных текстах прилагательные способствуют объективизации информации и фиксации научных знаний, тогда как в художественных текстах они выполняют функцию эмоциональной и эстетической оценки.

Таблица 4.

Когнитивная функция прилагательных в зависимости от типа текста

Тип текста	Когнитивная функция прилагательных	Процент от общего количества прилагательных
Научные тексты	Объективизация и категоризация	72,84%
Художественные тексты	Эмоциональная и эстетическая оценка	77,61%
Технические тексты	Описательная и функциональная категоризация	64,23%

Научные тексты используют прилагательные для когнитивной категоризации (72,84%), что позволяет фиксировать и упорядочивать научные знания. Художественные тексты направлены на выражение эмоций и оценку, что проявляется в высоком проценте эмоциональной функции прилагательных (77,61%).

5. Особенности распределения по степеням сравнения

При исследовании степеней сравнения качественных прилагательных было установлено, что в художественных текстах часто используются сравнительные и превосходные степени, тогда как в научных и технических текстах эти формы практически отсутствуют. В художественных текстах 34,29% качественных прилагательных имели формы сравнительной или превосходной степени, что связано с необходимостью выражения контрастов и усиления характеристик.

Таблица 5.

Употребление степеней сравнения прилагательных

Тип текста	Сравнительная степень (%)	Превосходная степень (%)
Научные тексты	2,15%	0,63%

Художественные тексты	25,17%	9,12%
Технические тексты	4,72%	1,35%

Результаты показывают, что художественные тексты активно используют степени сравнения для создания эмоциональной насыщенности и драматичности, что находит отражение в высоком проценте употребления сравнительных (25,17%) и превосходных (9,12%) степеней.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ. Результаты проведенного исследования позволяют утверждать, что семантическая классификация русских имён прилагательных варьируется в зависимости от жанра текста и выполняемых функций. Качественные прилагательные преобладают в художественных текстах, выполняя роль эмоциональной и эстетической оценки, тогда как относительные прилагательные доминируют в научных и технических дискурсах, обеспечивая точность и объективность. Гибридные прилагательные, проявляющие признаки как качественных, так и относительных категорий, были обнаружены во всех типах текстов, но наиболее ярко они представлены в художественной литературе.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

1. Русская грамматика: В 2 т. Т. 2. М.: Наука, 1980. 584 с.
2. Бархударов Л.С. Структура простого предложения современного русского языка. М.: Наука, 2007. 304 с.
3. Кубрякова Е.С. О частях речи как когнитивно-дискурсивных образованиях. М.: Языки славянских культур, 1997. 312 с.
4. Корнилова Н.А. Лексико-грамматическая система русского языка. М.: Логос, 2019. 380 с.
5. Стернин И.А. Проблемы семантики прилагательных. Воронеж: ВГУ, 1999. 175 с.
6. Арутюнова Н.Д. Предикация и модальность. М.: Наука, 1999. 267 с.
7. Шрамм А.Н. Качественные и относительные прилагательные в современном русском языке. СПб.: Изд-во С.-Петербургского ун-та, 1979. 214 с.
8. Никитин М.В. Семантическая теория языка. М.: Языки славянских культур, 1996. 312 с.
9. Поливанова М.И. Прилагательные в русском языке: проблемы классификации. М.: Логос, 2005. 244 с.
10. Белошапкова В.А. Современный русский язык. М.: Изд-во МГУ, 2000. 368 с.
11. Золотова Г.А. Синтаксис русского языка. М.: Логос, 2010. 456 с.
12. Апресян Ю.Д. Лексическая семантика: синонимические средства языка. М.: Наука, 1995. 350 с.
13. Черемисина М.И. Прилагательные в русском языке: когнитивный аспект. М.: Наука, 2012. 245 с.
14. Рахманова А.Н. Структурно-семантический анализ прилагательных. М.: Языки славянских культур, 2001. 198 с.
15. Бондарко А.В. Теория функциональной грамматики. СПб.: Наука, 1983. 290 с.

OLIV TA'LIM MUASSASALARIDA BO'LAJAK MENEJERLARNI TAYYORLASHNING PEDAGOGIK MEXANIZMLARI

Ximmataliyev Do'stnazar Omonovich,
Chirchiq davlat pedagogika universiteti
professori pedagogika fanlari doktori (DSc)
d.khimmataliyev@gmail.com

Annotatsiya. *Menejment va marketingning nazariy va amaliy asoslarini chuqur bilish tijorat xavf-xatarini o'z vaqtida his qilish va kamaytirishga, uning har xil muqobil turlarini, variantlarining eng maqbulini tanlashga, raqobat sharoitida bozorni yuqori sifatli tovar va xizmatlar bilan to'yintirish, doimiy talab mavjud bo'lgan sharoitda xaridorlarning turli guruhlari uchun sotish, narxini aniqlash va oqibatda ijtimoiy ishlab chiqarish samaradorligini oshirishga yordam beradi.*

Har qanday tashkilot texnik, tijorat, moliyaviy, xavfsizlik, buxgalteriya, boshqaruv kabi olti turdagi faoliyatning mavjudligi bilan tavsiflanadi.

"Menejment" ijtimoiy nuqtai nazardan, insonning guruhni shakllantirishga moyilligi natijasida ishlab chiqilgan texnika yoki uslubdir.

Maqolada menejment tamoyillari, menejning asosiy vazifalari hamda oliy ta'lim muassasalarida bo'lajak menejerlarni tayyorlashning pedagogik mexanizmlari yoritib berilgan.

Kalit so'zlar: *Menejment, model, ishbilarmonlik, mexanizm, paradigma, mazmun, shakl, faoliyat, ehtiyoj, salohiyat.*

Annotation. *Deep knowledge of the theoretical and practical foundations of management and marketing allows you to promptly recognize and reduce commercial risks, choose the most appropriate of its various alternatives, options, saturate the market with quality goods and services in a competitive environment, attract various groups of buyers in conditions of constant demand. Helps determine the price of goods and, as a result, increase the efficiency of social production.*

Any organization is characterized by the presence of six types of activity: technical, commercial, financial, security, accounting and managerial.

"Management" is, from a social point of view, a technique or method that arose as a result of a person's desire to form a group.

The article discusses the principles of management, the main tasks of a manager, pedagogical mechanisms for training future managers in higher education institutions.

Key words: *Management, model, entrepreneurship, mechanism, paradigm, content, form, activity, need, potential.*

KIRISH. *Iqtisodiyotning barqarorlashuvi va o'sishi sharoitida menejerlar korxonalarini bozor talablariga mos harakat qilishiga, iste'molchilar talabini hisobga olishi, raqobat kurashi uslublarini o'zlashtirishi, tovarni sotish va siljitishda marketing instrumentlarini qo'llashi, tijorat faoliyatida marketing strategiyasiga tayanishi kerak.*

Bugungi kunda mamlakatimizda bozor iqtisodiyotining barqaror rivojlanishida menejment va marketing asoslarining o'ziga xos tomonlarini chuqur o'rganishni taqozo etadi. Chunki, menejment va marketingning nazariy va amaliy asoslarini chuqur bilish tijorat xavf-xatarini o'z vaqtida his qilish va kamaytirishga, uning har xil muqobil turlarini, variantlarining

eng maqbulini tanlashga, raqobat sharoitida bozorni yuqori sifatli tovar va xizmatlar bilan to'yintirish, doimiy talab mavjud bo'lgan sharoitda xaridorlarning turli guruhlar uchun sotish, narxini aniqlash va oqibatda ijtimoiy ishlab chiqarish samaradorligini oshirishga yordam beradi.

ADABIYOTLAR TAHLILI. Jamiyatning ijtimoiy buyurtmasi kasbiy va shaxsiy fazilatlarini yuqori darajada rivojlangan, raqobatbardosh menejerlarni yaratishga undaydi [2, 5]. "Menejer" atamasi quyidagilarga nisbatan qo'llaniladi:

- alohida bo'limlar yoki dasturiy-maqсадli guruhlar doirasida muayyan turdagi ishlarning tashkilotchisi;

- korxonalar rahbari yoki uning bo'linmalari rahbari (bo'limlar, boshqarmalar);

- bo'ysunuvchilarga nisbatan boshqaruvchi;

- ishni zamonaviy usullar asosida tashkil etuvchi har qanday darajadagi ma'muriy xodim.

Mustaqil davlatlar hamdo'stligi mamlakatlaridan A.V.Kozlov [4], M.A.Parxomchuk [6], respublikamiz olimlaridan Q.X.Abduraxmonov [1], S.S.G'ulomov [8], N.Q.Yo'ldoshev [3], T.Z.Teshabayev [7] va boshqalar oliy ta'lim tizimida innovatsion faoliyatni axborot texnologiyalari asosida boshqarishni takomillashtirish, menejment asoslari bo'yicha ilmiy izlanishlar olib borganlar.

TADVIQOT METODOLOGIYASI. Menejmentning vazifasi quyidagilardan iborat:

- rejalashtirish (prévoir);

- tashkil etish (organiser);

- buyruq berish (commander);

- muvofiqlashtirish (coordonner);

- nazorat qilish (contrôler).

Menejment tamoyillari quyidagilardan iborat:

- mehnat taqsimoti - ishchilarga individual operatsiyalarni topshirish va buning natijasida xodimlarga o'z e'tiborini jamlash imkoniyati berilganligi sababli mehnat unumdorligini oshirish;

- kuch va mas'uliyat - buyruq berish huquqi ularning oqibatlari uchun javobgarlik bilan muvozanatli bo'lishi kerak;

- intizom - tashkilot ichida belgilangan qoidalarga rioya qilish zarurati. Rahbar intizomni saqlash uchun tartibni buzganlarga tegishli jazo choralarini qo'llashga qodir bo'lishi kerak;

- boshqaruv birligi - har bir xodim faqat bitta rahbarga bo'ysunadi va faqat undan buyruq oladi;

- harakatlar birligi - ishchilar guruhi faqat bitta maqsadga erishishga qaratilgan yagona reja asosida ishlashi kerak;

- manfaatlarning bo'ysunishi - xodim yoki xodimlar guruhining manfaatlarini tashkilot manfaatlaridan ustun qo'ymaslik kerak;

- ish haqi - xodimlarni rag'batlantirishning adolatli usullari mavjudligi;

- markazlashtirish - bu boshqaruv markaziga ega bo'lgan tashkilotdagi tabiiy tartib.

Markazlashtirish darajasi har bir aniq holatga bog'liq;

- iyerarxiya - buzilmasligi kerak bo'lgan, ammo zararni oldini olish uchun imkon qadar qisqartirilishi kerak bo'lgan tashkiliy iyerarxiya;

- tartib - har bir shaxs uchun ma'lum bir joy va har bir kishi o'z o'rnida bo'lishi;

- adolat - ma'muriyatning qo'l ostidagilarga nisbatan hurmati va adolatligi, xayrixohlik va adolatning uyg'unligi;

- xodimlarning barqarorligi - kadrlar almashinuvi tashkilotni zaiflashtiradi va bu noto'g'ri boshqaruvning natijasi bo'lishi mumkin;

- tashabbus - xodimlarga shaxsiy tashabbus ko'rsatish imkoniyatini berish;

- korporativ ruh - xodimlarning hamjihatligi, kuch birligi.

Har qanday tashkilot olti turdagi faoliyatning mavjudligi bilan tavsiflanadi: texnik, tijorat, moliyaviy, xavfsizlik, buxgalteriya, boshqaruv.

"Menejment" tushunchasi empirik maktab vakillari tomonidan keng ma'noda, ijtimoiy nuqtai nazardan, insonning guruhni shakllantirishga moyilligi natijasida ishlab chiqilgan texnika yoki uslub sifatida qaraladi. Menejerlar rahbarlikni o'z zimmlariga olish, mas'uliyatni topshirish va tashkilotdagi odamlarning barcha harakatlari uchun javobgarlikni o'rnatish orqali o'z vazifalarini amalga oshiradilar.

Oliy ta'lim muassasalarida bo'lajak menejerlarni tayyorlashning pedagogik mexanizmlari menejmentning professionallashtirishini, ya'ni uni maxsus kasbga aylantirishni ta'kidlaydi. Menejning ishi, empiristlarning fikricha, ikkita xususiyatga ega: birinchisi, menejer mavjud resurslardan haqiqiy yaxlit birlikni yaratishi kerak, ikkinchisi - har bir qaror va harakatda u kelajakka, tashkilotning rivojlanish istiqboliga e'tibor qaratishi kerak.

Har bir menejer quyidagi asosiy vazifalarni bajaradi:

- korxonada maqsadlarini, ularga erishishning mumkin bo'lgan yo'llarini belgilaydi va shu asosda xodimlar oldiga aniq vazifalarni qo'yadi;

- ishlarni tasniflash, uni taqsimlash, tegishli tuzilmani yaratish, kadrlarni tanlash va joylashtirish va hokazolar orqali faoliyatni tashkil qiladi;

- majburlash va rag'batlantirish choralarini qo'llagan holda xodimlarni rag'batlantirish va muvofiqlashtirishni, shuningdek rahbarlar va bo'ysunuvchilar o'rtasidagi doimiy aloqaga asoslangan nazoratni ta'minlaydi;

- tashkilot va unda ishlaydigan shaxslar faoliyatini standartlashtiradi, tahlil qiladi va baholaydi;

- xodimlarning istaklarini ularning faoliyati natijalariga qarab rag'batlantiradi.

Menejment nazariyasi bugungi jadal rivojlanayotgan ilmiy fandır, chunki uning asoslari 19-asr oxiridan boshlangan. Xususan, menejmentning dastlabki maktablaridan biri (F.Teylor va izdoshlari) ishlab chiqarishni boshqarishning quyi darajasida mehnat unumdorligini oshirishning asosiy yondashuvlarini shakllantirdi va bu boshqaruvni modernizatsiyalash uchun asos bo'ldi. 20-asrning o'rtalarida ishlab chiqarishning turli bosqichlarini amalga oshirish jarayonida shaxslararo munosabatlarni ijobiy tuzatishga e'tibor qaratgan M.Follett va E.Mayoning ishlanmalari ilg'or boshqaruv tendensiyasiga aylandi.

Menejment boshqa ilmiy yo'nalishlar bilan ijodiy boyitildi, jumladan:

a) miqdoriy yondashuv (individual boshqaruv operatsiyalarini o'rganish va ularning modellarini ishlab chiqish uchun matematika va statistikadan foydalanish);

b) jarayonli yondashuv (boshqaruvni uzluksiz o'zaro bog'liq harakatlar qatori sifatida o'rganish: rejalashtirish, tashkil etish, motivatsiya va nazorat qilish);

v) tizimli yondashuv (boshqaruvning tizimli sifatlarini aniqlash);

g) vaziyatli yondashuv (boshqaruv fanini vaziyatlarga tatbiq etish - ma'lum bir vaqtda tashkilotga ta'sir ko'rsatadigan muayyan holatlar to'plami).

NATIJALAR VA MUHOKAMA. Oliy ta'lim muassasalarida bo'lajak menejerlarni tayyorlashning pedagogik mexanizmlari ta'lim mazmunini shaxsning o'z taqdirini o'zi belgilashini ta'minlash, uning o'zini o'zi anglashi uchun sharoit yaratishga yo'naltirilishi va bu borada bir qator amaliy ishlar bajarilishi zarur ekanligini ko'rsatadi, jumladan:

1. Xalqaro miqyosda menejment sohasida konvergensiya sodir bo'lmoqda, ammo oliy ta'lim muassasalari uchun boshqa mamlakatlardan bilim va pedagogik modellarni o'zlashtirish muayyan chegaralarga ega. Bu cheklovchi omillar bu har bir mamlakatning ijtimoiy-iqtisodiy va madaniy-tarixiy sharoitlari bo'lib, unda tashqi va ichki ishbilarmonlik muhitidagi beqarorlikning yuqori darajasi iqtisodiyoti rivojlangan mamlakatlarga qaraganda ancha kuchliroq namoyon bo'ladi.

Shuning uchun boshqaruv faoliyatining o'ziga xos xususiyatlarini o'rganish bo'yicha boshqa mamlakatlar tajribasi ichki sharoitga ijodiy moslashtirilishi kerak.

2. Oliy ta'lim muassasalarida bo'lajak menejerlarni tayyorlashning pedagogik mexanizmlari menejerlar uchun pedagogik tayyorgarlikni loyihalashda asos bo'lib xizmat qiladi.

3. Oliy ta'lim muassasalarida bo'lajak menejerlarni tayyorlashning pedagogik mexanizmlari mutaxassisning nazariy modelini, uning kasbiy faoliyati sohasini ochib beruvchi o'quv jarayonini bevosita tashkil etish sohasiga o'tkazish sust rivojlangan. Bu o'rnatilgan pedagogik nazariya va amaliyotdagi yangi obyektiv talablar o'rtasidagi nomuvofiqlikni insonparvarlik ta'lim paradigmasi asosida rivojlantirishning yangi yo'nalishlarini izlash va tan olish kerakligini anglatadi.

4. Oliy ta'lim muassasalarida bo'lajak menejerlarni tayyorlash, agar u quyidagi shartlar asosida insonparvarlik ta'lim paradigmasi nuqtai nazaridan amalga oshirilsa, samaraliroq bo'ladi:

- talabalarning individual xususiyatlariga ko'ra o'quv axboroti mazmuni va shaklini o'zgaruvchan tanlashi;

- o'qituvchilar va talabalar o'rtasidagi muloqot uslubini hisobga olgan holda bo'lajak menejerlar uchun kasbiy tayyorgarlikni tashkil etish;

- o'qituvchi tomonidan talabani ijodiy faoliyatini qo'llab-quvvatlash uchun ma'qullash;

- bo'lajak menejerlarning asosiy ehtiyojlarini qondirish orqali shaxsiyatini o'z-o'zini namoyon qilishga chaqiradi:

- ijodiy salohiyatni amalga oshirishda, bilimda, psixologik jihatdan qulay shaxslararo munosabatlarda;

- bo'lajak menejerlarni ta'lim faoliyati bilan shug'ullanishga undash;

- ta'limni individuallashtirish va differensiallashtirish asosida talabalarda kasbiy muhim fazilatlarni rivojlantirish dasturlarini qo'llash;

- bo'lajak menejerlarda dunyoga hissiy-qiyamatli munosabatni rivojlantirish, talabalarni mustaqil o'rganishini nazorat qilish, faol ta'lim metodlariga tayanish (guruh muhokamalari, rolli o'yinlar, treninglar);

- talabalarni tadqiqot faoliyatiga jalb qilish.

- Oliy ta'lim muassasalarida bo'lajak menejerlarni tayyorlash muammosi bo'yicha bir qator tadqiqotchilarning tajribasini o'rganish, o'quv jarayonini tahlil qilish va menejerlarni tayyorlash natijalarini o'rganish quyidagicha xulosa qilish imkonini berdi. Oliy ta'lim

muassasalarida bo'lajak menejerlarni tayyorlash sifati quyidagi umumiy mezonlar bilan tavsiflanishi kerak:

- mutaxassis kompetensiyasini shakllantirishda asosiy pedagogik maqsad va uning rivojlanish darajasi mezoni bilimning o'zi emas, balki ushbu bilim va olingan ko'nikmalarni amalga oshirish uchun zarur bo'lgan shaxsiy fazilatlarini rivojlantirish hisoblanadi;

- mutaxassisning kasbiy kompetensiyasini shakllantirish jarayonida madaniyatlararo muloqot bo'lajak mutaxassislarni tayyorlashning tarkibiy qismlaridan biri va xalqaro akademik kontekstda madaniyatlararo aloqalarni hisobga olgan holda ularni tayyorlash sifati oshirish omili sifatida ko'rib chiqilishi kerak;

- bo'lajak menejerlarni tayyorlashda funktsionallik, yaxlitlik va tizimlilik, ya'ni bilimlarni o'zlashtirish va bilimlarni qo'llash o'rtasidagi o'zaro bog'liqlik tamoyiliga asoslangan madaniyatlararo kompetensiyaga ega bo'lgan mutaxassislarni tayyorlashda ta'limning globallasuvi va talabalarning bilim va ko'nikmalarini rivojlantirish uchun akademik va amaliy jihatlarni o'z ichiga olgan xalqaro hamkorlik sharoitida yangi pedagogik metod va yondashuvlarni izlash zarur.

XULOSA. Pedagogik loyiha sifatida oliy ta'lim muassasalarida bo'lajak menejerlarni tayyorlashda ularning yuqori kasbiy malakalarini hisobga olish zarur.

Zamonaviy menejer texnik yoki iqtisodiy sohadagi tor mutaxassis bo'lmasligi kerak, u ijtimoiy boshqaruvning umumiy ilmiy asoslangan va amaliy sinovdan o'tgan usullari va metodlarini o'zlashtirgan bo'lishi kerak. Menejment maktabi vakillari boshqaruvni markazlashtirish va markazlashtirmaslik, mas'uliyatni topshirish va boshqa masalalarga katta e'tibor berishadi. Ularning maqsadli boshqaruv haqidagi tavsiyalari keng tarqalgan.

Menejerning ishi ko'plab sohalardan iborat bo'lib, ularning asosiylari psixologik va pedagogik muammolar bilan chambarchas bog'liq.

1. Kompetensiyaga asoslangan yondashuv asosida xodimlarni kasbiy tanlash va sertifikatlashni tashkil etish va amalga oshirish.

2. Yangi xodimlarning moslashuvini ta'minlash. Moslashuv muvaffaqiyati yangi kelgan xodimning o'ziga, u qo'shilgan jamoaning ijtimoiy-pedagogik rivojlanish darajasiga, tajribali ustoz va murabbiylarning alohida yordamiga, menejerlar va kadrlar bo'limi xodimlarining e'tiboriga bog'liq. Bularning barchasi yangi xodimlarning professional moslashuvini ta'minlaydi va uning qiyinchiliklarini oldini oladi.

3. Xodimlarni tayyorlash va malakasini oshirishni amalga oshirish. Buning uchun kadrlar bo'yicha mutaxassis xodimlarni tayyorlashga bo'lgan ehtiyojni aniqlaydi, o'quv dasturlarini ishlab chiqadi, o'qitish shakllari va usullarini tanlaydi.

4. Xodimlarning martabasini shakllantirish va xodimlarning malakasini oshirish dasturlarini ishlab chiqishda yordam ko'rsatish.

5. Xodimlarni tayyorlash - bu maxsus tarbiyaviy tadbirlarni va menejerning pedagogik faoliyatining turli tomonlarini o'z ichiga olgan soha.

6. Tashkilotda samarali hamkorlikni tashkil etish.

Aytish mumkinki, menejerning xodimlarni boshqarishdagi kasbiy faoliyatining muvaffaqiyati va uning rivojlanishi, boshqa sabablar qatori, uning faoliyatidagi pedagogik omillarning o'rni va ta'sirini tushunadimi yoki yo'qmi, ularni hisobga olish istagi bor-yo'qligiga bog'liq.

Menejer faoliyatining mazmuni, birinchi navbatda, tashkilot xodimlarining rivojlanishini boshqarishda bir qator pedagogik funksiyalarni bajarish bilan belgilanadi.

Ma'muriy funksiya o'z tabiatiga ko'ra menejer faoliyatidagi eng muhimlaridan biridir, chunki u xodimlarga, umuman tashkilot xodimlariga pedagogik ta'sirlarni birlashtirish bilan bog'liq bo'lib, buning natijasida xodimlarning faoliyati bitta umumiy, jamoaviy faoliyatga birlashtiriladi yoki umumiy maqsadga erishish uchun xizmat qiladi. Bu yerda o'ziga xoslik pedagogik ta'sirlarni va jamoa a'zolarining umumiy maqsadlarga erishishdagi sa'y-harakatlarini shakllantirishda namoyon bo'ladi.

Maqsadni belgilash funksiyasi jamoa faoliyatining operativ va taktik maqsadlari, shuningdek, ularga erishish usullari va vositalari ustuvorligini aniqlash bilan bog'liq. Ushbu funksiyani amalga oshirish menejerdan hozirgi davrning o'ziga xos xususiyatlarini hisobga olish va aniq bir muammoning to'g'ri va adekvat yechimini topa bilishni talab qiladi. Ushbu funksiyani bajarmaslik jamoa faoliyatining tartibsizligiga olib keladi. Menejerning maqsadni belgilash funksiyasi jamoaviy faoliyatni rejalashtirish va prognoz qilishdan iborat bo'lganligi sababli, vaziyatni bashoratli baholash asosida yechimlarni optimal tanlashga qodir bo'lgan menejer eng samarali menejer hisoblanadi.

Menejer faoliyatidagi ta'limiy funksiya, birinchi navbatda, uning kadrlarni kasbiy tayyorlash, qayta tayyorlash va malakasini oshirishni tashkil etish va amalga oshirishdagi rolda namoyon bo'ladi. Bunda asosiy e'tibor xodimlarda kasbiy faoliyat samaradorligini ta'minlaydigan bilim, ko'nikma va malakalarni shakllantirishga qaratilishi kerak.

Tarbiyaviy funksiya. Menejerning tarbiyaviy funksiyasini bajarishi uchun eng muhim shartlar - xodimlarning kasbiy muhim shaxsiy fazilatlarini shakllantirish, birgalikdagi faoliyatda jamoaviylik, jamoaning har bir a'zosini mehnat jarayoniga maksimal darajada jalb qilish, ma'naviy-axloqiy va psixologik muhitni yaratish, ijtimoiy sheriklik, ishbilarmonlik, hamkorlik va o'zaro yordamda namoyon bo'ladi. Xodimlarning shaxslararo munosabatlari, ularning rivojlanish darajasi va hissiy rangi menejerning butun tashkilotda tarbiyaviy funksiyasini amalga oshirilishi ko'rsatkichi bo'ladi.

Shaxsiy rivojlanish funksiyasi menejerning kasbiy faoliyat jarayonida xodimlarning individual psixologik xususiyatlarini yaxshilashga yo'naltirilganligi bilan bog'liq. Bu birinchi navbatda, intellektual, ijodiy, kommunikativ va umuman, kasbiy qobiliyatlarni rivojlantirishda namoyon bo'ladi.

Intizomiy funksiya menejerning har bir xodim tomonidan o'z funksional mas'uliyatini, shuningdek, umumiy qabul qilingan xatti-harakatlar meyorlarini to'g'ri bajarishini ta'minlash uchun pedagogik ta'sirlarni amalga oshirish zarurati bilan bog'liq. Intizomiy funksiyani bajarishda menejerning muammolarni bir tomonlama yoki kollegial hal qilishga yo'naltirilganligi aniq namoyon bo'ladi.

Psixologik-pedagogik yordam funksiyasi menejerning nizoli vaziyatlarni, stress omillarini, jamoada yuzaga keladigan shaxsiy va kasbiy muammolarni oldini olish va ularni tezda bartaraf etish qobiliyatini ochib beradi. Boshqaruvning bu jihati ham jamoaviy, ham individual faoliyat samaradorligiga sezilarli ta'sir ko'rsatadi, ularning boshqaruv va tarbiyaviy salohiyatini oshiradi.

Ekspert-konsultativ funksiya, birinchi navbatda, menejerning kasbiy malakasi bilan bog'liq. U, odatda, jamoaviy faoliyat jarayonida ishonchli va ishonchli ma'lumot manbai yoki eng bilimdon shaxs sifatida eng ko'p murojaat qilinadigan shaxsdir.

Kommunikativ-tartibga solish funksiyasi menejerdan psixologik-pedagogik aloqalar tizimi orqali tashkilotdagi xodimlarning ham, tashkilotning tashqi muhiti bilan ham funksional-rol munosabatlarini tartibga solishni amalga oshirishni, muayyan boshqaruv masalalari bo'yicha qarorlarga zarur tushuntirishlar berishni yoki zaruriy shartlarni bajarishni talab qiladi.

Vakillik funksiyasi. Ushbu funksiyani muvaffaqiyatli bajarish menejer vakolatining shartlaridan biridir. Uni amalga oshirishda kompetensiya, toza tashqi ko'rinish, xotirjam xatti-harakatlar, xodimlarga hurmatli munosabat, muloqotda vazminlik, fikrlarni aniq va aniq ifodalash katta ahamiyatga ega.

Faoliyat-tartibga solish - boshqaruv qarorlarini amalga oshirishni tashkil etishni o'z ichiga oladi, mehnatni moslashtirishni ta'minlaydi, jamoada vazifalarni va ijtimoiy-qiymatli funksiyalarni samarali bajarishni rag'batlantiradigan ijtimoiy-psixologik va pedagogik shart-sharoitlarni yaratishdan iborat.

Shakllantiruvchi va rivojlantiruvchi - mehnat jamoalari ishchilarida ijtimoiy va qadriyat xususiyatlarini rivojlantirish va o'z-o'zini rivojlantirish jarayoniga faol ta'sir ko'rsatishdan, shuningdek, mehnat faoliyatida ularning ijodiy salohiyatini samarali ro'yobga chiqarishdan iborat.

Profilaktik va tarbiyaviy - xatti-harakatlarning istalmagan ko'rinishlarini bashorat qilish, oldini olish va bartaraf etish, deviant xatti-harakatlarning pedagogik oldini olish, ijtimoiy-qiymatli shakllarni shakllantirish va rivojlantirish manfaatlarida xodimning salbiy fazilatlarini va xarakter xususiyatlarini bartaraf etish va yo'q qilishdan iborat.

Menejering pedagogik funksiyalarini va shuning uchun funksional maqsadlarni samarali amalga oshirish tashkilotchilik qobiliyati va shaxsiy e'tibor kabi muayyan fazilatlarini talab qiladi.

Rahbarning tashkiliy qobiliyatlari psixologik tanlab olish, aqlning amaliy yo'nalishi, psixologik takt, ijtimoiy energiya, talabchanlik, tanqidiylik va tashkilot faoliyatiga moyillik bilan tavsiflanadi.

Menejering shaxsiy yo'nalishi uning qobiliyatlari nuqtai nazaridan uning faoliyatiga sezilarli ta'sir ko'rsatadi. Shaxsiy yo'nalish kasbiy faoliyat samaradorligi, kadrlar tayyorlash va tarbiyalashda boshqaruv, kasbiy kamolotga erishishning eng muhim omili hisoblanadi.

Menejering pedagogik qobiliyatini ham yetakchi deb hisoblash mumkin. Pedagogik qobiliyatlar mazmuniga odatda quyidagilar kiradi: pedagogik takt; psixologik kuzatuv; odamlar bilan ishlashga qiziqish; bo'ysunuvchining shaxsini loyihalash, uning rivojlanish istiqbollari ko'rish qobiliyati; qo'l ostidagilarning professionallik darajasini obyektiv baholash qobiliyati; gapirish qobiliyati va boshqalar.

Menejer xodimlarini o'qitish va tarbiyalash jarayonida bevosita boshqa mutaxassislar ham ishtirok etishi mumkin.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Абдурахманов К.Х. и др. Современный менеджмент и реформирование системы образования в Узбекистане. Тошкент, 2005.
2. Доманин А.Б. Проблемы формирования института менеджеров в России // Соц.-гуманит.знания.- 2000.- № 4.- С.205-211.
3. Йўлдошев Н.Қ. Стратегик менежмент. Дарслик Т., "Иқтисодиёт", 2019. 121 б.

4. Козлов А.В. Кадровое обеспечение сельского хозяйства в условиях инновационного развития, дис. док. экон. наук Москва, 2015. 349 с.
5. Лопухова Т. Диагноз качества подготовки специалиста // Высшее образование в России.- 2001.- № 4.- С.28-34.
6. Пархомчук М.А. Стратегия управления человеческими ресурсами в сельском хозяйстве. автореф. дис. канд. экон. наук. Курск, 2010. – 43 с.
7. Тешабаев Т.З.. Олий таълим тизимида инновацион фаолиятни ахборот технологиялари асосида бошқаришни такомиллаштириш.// Автореферат. 08.00.13 - Менежмент ихтисослиги. Тошкент-2019.: 83 бет.
8. Ғуломов С.С. Менежмент асослари. Ўқув қўлланма. Т.: "Шарқ", 2002. - 370 б.

INNOVATSION TA'LIM SHAROITIDA BO'LAJAK BOSHLANG'ICH SINIF O'QITUVCHILARNING NUTQ MADANIYATINI SHAKLLANTIRISH YO'LLARI

Safarova M.

Turon universiteti

Pedagogika va psixologiya kafedrasida katta o'qituvchisi

Annotatsiya. Ushbu maqolada innovatsion ta'lim sharoitida bo'lajak boshlang'ich sinf o'qituvchilarining nutq madaniyatini shakllantirishning samarali yo'llari tahlil qilinadi. Zamonaviy pedagogikaning asosiy vazifalaridan biri bo'lgan nutqiy kompetensiyani rivojlantirishda interfaol usullar, axborot-kommunikatsiya texnologiyalari (AKT), refleksiv o'rganish metodlari hamda lingvistik va ijodiy yondashuvlarning ahamiyati yoritiladi. Shuningdek, pedagogik jarayonda innovatsion texnologiyalarni joriy etishning afzalliklari va uning bo'lajak o'qituvchilarning kasbiy rivojlanishiga ta'siri muhokama qilinadi.

Kalit so'zlar: Innovatsion ta'lim, nutq madaniyati, boshlang'ich ta'lim, o'qituvchi nutqi, interfaol metodlar, axborot-kommunikatsiya texnologiyalari, refleksiv o'rganish, pedagogik kompetensiya, lingvistik yondashuv, kommunikativ kompetensiya.

Annotation. "The article "Innovative Education in the Future" is an analysis of effective ways to manage the speech culture of third-grade teachers. The importance of interactive methods, information and communication technologies (ICT), reflexive learning methods, and linguistic and creative productions in the development of speech competence, which is one of the achievements of modern pedagogy, is highlighted. The introduction of innovative technologies in the pedagogical process and its impact on the professional development of future teachers.

Key words: Innovative education, speech culture, strategic education, teacher speech, interactive methods, information and communication technologies, reflexive learning, pedagogical competence, linguistic organizational, communicative competence.

KIRISH. Zamonaviy ta'lim jarayonida innovatsion yondashuvlar muhim ahamiyat kasb etib, ular nafaqat o'quvchilarning bilim va ko'nikmalarini rivojlantirish, balki pedagoglarning kasbiy mahoratini oshirishda ham muhim rol o'ynaydi. Ayniqsa, boshlang'ich sinf o'qituvchilarining nutq madaniyatini shakllantirish ushbu jarayonning ajralmas qismi hisoblanadi. Chunki boshlang'ich ta'lim bosqichi o'quvchilarning tafakkuri, nutqiy faoliyati va muloqot ko'nikmalarini shakllantirishda asosiy poydevor hisoblanadi.

Tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, innovatsion texnologiyalar pedagogik jarayonda qo'llanilganda, o'qituvchilarning nutqiy madaniyati sezilarli darajada rivojlanadi. Bunday texnologiyalar o'z ichiga interaktiv ta'lim usullari, axborot-kommunikatsiya texnologiyalaridan foydalanish, multimediyaga resurslaridan samarali foydalanish va zamonaviy ta'lim platformalaridan foydalanishni qamrab oladi. Masalan, raqamli ta'lim vositalari orqali o'qituvchilar nafaqat o'z nutqini ravon va ifodali qilishga harakat qiladilar, balki o'quvchilarga ham aniq va tushunarli tilda muloqot qilishni o'rgatadilar.

Bundan tashqari, innovatsion yondashuvlar o'qituvchilarning lingvistik savodxonligini oshirishga ham xizmat qiladi. Masalan, pedagoglar uchun mo'ljallangan maxsus seminarlar, treninglar va amaliy mashg'ulotlar orqali ularning nutq madaniyatini rivojlantirish mumkin. Shu bilan birga, ta'lim jarayonida interfaol metodlardan foydalanish o'qituvchi va o'quvchi o'rtasidagi

muloqotni jonlantirishga, nutqiy faollikni oshirishga va o'quvchilarning til qobiliyatini mustahkamlashga xizmat qiladi.

Bugungi kunda boshlang'ich ta'lim tizimi rivojlanayotgan davlatlar uchun strategik ahamiyat kasb etib, bu sohada amalga oshirilayotgan islohotlar jamiyat taraqqiyotining muhim omillaridan biri sanaladi. Chunki boshlang'ich ta'lim nafaqat bolalarga asosiy bilim va ko'nikmalarni singdirish, balki ularning shaxsiyati, mantiqiy tafakkuri va nutqiy madaniyatini shakllantirishda ham muhim rol o'ynaydi. Shu boisdan, o'qituvchilarni tayyorlash jarayoniga innovatsion texnologiyalarni tatbiq etish ta'lim sifati va samaradorligini oshirishga xizmat qiladi.

Hozirgi kunda pedagogika sohasida amalga oshirilayotgan innovatsion yondashuvlar o'qituvchilarning kasbiy kompetensiyasini oshirish bilan birga, ularning nutqiy madaniyatini ham rivojlantirishga yo'naltirilgan. Chunki boshlang'ich sinf o'qituvchisi bolalar bilan to'g'ridan-to'g'ri muloqotga kirishuvchi shaxs bo'lib, uning nutqi o'quvchilar uchun nafaqat bilim olish, balki o'z nutqiy qobiliyatlarini shakllantirishda ham namuna bo'lib xizmat qiladi. Shu sababli, o'qituvchilarni tayyorlashda innovatsion texnologiyalardan foydalanish, xususan, axborot-kommunikatsiya texnologiyalaridan samarali foydalanish, interfaol dars usullari, raqamli resurslar va multimediya materiallarini qo'llash muhim ahamiyatga ega.

O'quvchilarning nutq madaniyatini shakllantirish esa boshlang'ich ta'limda pedagogik innovatsiyalarning asosiy yo'nalishlaridan biri hisoblanadi. Zero, nutq madaniyati bolalarning fikrlash qobiliyati, o'z fikrini to'g'ri va aniq ifodalash, muloqot jarayonida aniq va to'g'ri gapirish hamda yozma nutqda ham savodli bo'lish kabi muhim jihatlarni qamrab oladi. Innovatsion pedagogik texnologiyalar esa ushbu jarayonni yanada samarali tashkil etishga imkon beradi. Masalan, interfaol o'yinlar, vizual materiallardan foydalanish, audio va video darsliklar, virtual muhitda muloqot qilish kabi usullar o'quvchilarning nutqiy faolligini oshirishga yordam beradi.

Shuningdek, o'quvchilarning nutq madaniyatini rivojlantirish uchun ularni mustaqil fikrlashga, izchil va aniq muloqot qilishga undovchi ta'lim metodlarini qo'llash zarur. Xususan, bahs-munozaralar, rolli o'yinlar, ijodiy yozuv mashg'ulotlari, ijtimoiy loyihalar va muammoli ta'lim metodlari orqali bolalarning muloqot ko'nikmalari shakllantiriladi. Nutqiy madaniyatni rivojlantirishning yana bir muhim omili – o'quv muhitida o'zaro hurmat va konstruktiv muloqotni rivojlantirishdir. O'qituvchi nafaqat bilim beruvchi, balki bolalar bilan samarali muloqot o'rnatish orqali ularning nutqiy madaniyatini boyituvchi murabbiy sifatida ham namoyon bo'lishi lozim.

ADABIYOTLAR TAHLILI. Zamonaviy ta'lim jarayonida bo'lajak boshlang'ich sinf o'qituvchilarining nutq madaniyatini shakllantirish muhim ilmiy muammolardan biri hisoblanadi. Bu borada turli olimlar tomonidan ilgari surilgan nazariy va amaliy yondashuvlar ta'lim tizimini rivojlantirishga xizmat qilmoqda. Quyida ushbu mavzu yuzasidan asosiy adabiyotlarni tahlil qilib chiqamiz.

L. S. Vygotsky (1978) o'zining "*Mind in Society*" asarida o'qituvchining nutqiy kompetensiyasi bolalarning tafakkuri va muloqot qobiliyatini shakllantirishga qanday ta'sir ko'rsatishini tahlil qiladi. Unga ko'ra, bolalar bilimi ijtimoiy o'zaro ta'sir natijasida shakllanadi va o'qituvchi ushbu jarayonda asosiy yo'naltiruvchi hisoblanadi.

Vygotsky yondashuvi bo'lajak o'qituvchilarni o'qitish jarayonida interfaol metodlardan keng foydalanishni talab qiladi.

Uning sotsiokognitiv nazariyasiga asosan, o'qituvchi o'z nutqi orqali o'quvchilarning tafakkurini shakllantirishda vositachi rolini o'ynaydi.

B. Bloom (1956) tomonidan ishlab chiqilgan "*Taxonomy of Educational Objectives*" asarida ta'lim maqsadlarini tushunish, qo'llash va baholash tizimi bayon etiladi. Nutqiy kompetensiyani rivojlantirish jarayonida o'qituvchi o'z nutqini nafaqat bilim berish vositasi sifatida, balki o'quvchilarni tanqidiy va ijodiy fikrlashga o'rgatuvchi omil sifatida shakllantirishi kerak.

Bloom taxonomiyasi o'qituvchilarning nutqiy faoliyatini bilim, tushunish, tahlil qilish, sintez va baholash bosqichlari orqali rivojlantirishni taklif etadi.

Nutqiy kompetensiya faqat grammatik to'g'rilik bilan cheklanmay, balki kommunikativ va refleksiv yondashuvni ham o'z ichiga olishi lozim.

V. P. Bepalko (1989) "*Pedagogika i progressivnaya texnologiya obucheniya*" asarida ta'lim jarayonida innovatsion texnologiyalarni joriy etish orqali o'qituvchilarning kasbiy kompetensiyasini oshirish muhimligini ta'kidlaydi.

Bepalkoning qarashlariga ko'ra, interfaol va axborot-kommunikatsiya texnologiyalarini o'quv jarayoniga kiritish o'qituvchilarning nutqiy madaniyatini rivojlantirishga yordam beradi.

Elektron resurslar va multimediya vositalari orqali o'qituvchilar nutqiy malakalarini oshirib borishlari mumkin.

B. S. Gershunsky (1998) "*Philosophy of Education for the 21st Century*" asarida ta'lim jarayonida AKTning ahamiyatini tahlil qiladi. Unga ko'ra, o'qituvchilar onlayn platformalar, virtual ta'lim muhitlari va multimediya materiallari yordamida o'z nutqiy kompetensiyasini takomillashtirishi mumkin.

Gershunsky fikricha, zamonaviy o'qituvchi nafaqat an'anaviy usullar, balki digital kommunikatsiya vositalaridan ham foydalana bilishi lozim.

Biroq, u AKT dan ortiqcha foydalanish jonli muloqotni susaytirishi mumkinligini ham qayd etadi.

J. Dewey (1933) "*How We Think*" asarida refleksiv ta'limni rivojlantirish nutqiy madaniyatni shakllantirishning asosiy yo'llaridan biri ekanligini ta'kidlaydi.

Dewey yondashuvi bo'lajak o'qituvchilarga o'z nutqiy faoliyatini tahlil qilish, mustaqil fikrlash va o'z ustida ishlash zarurligini anglatadi.

Nutq madaniyatini rivojlantirish uchun o'qituvchi doimiy ravishda o'zini baholashi, refleksiya jarayonlarini qo'llashi kerak.

Tahlil qilingan adabiyotlardan ko'rinib turibdiki, bo'lajak boshlang'ich sinf o'qituvchilarining nutq madaniyatini shakllantirish turli yondashuvlarni talab qiladi:

Vygotsky – Nutqni ijtimoiy vosita sifatida ko'rib, interfaol metodlarning ahamiyatini ta'kidlaydi.

Bloom – Nutqiy rivojlanish jarayonini kognitiv darajalarga ajratib, mantiqiy fikrlash va baholashni rivojlantirishni taklif etadi.

Bepalko – Innovatsion pedagogik texnologiyalar orqali nutqiy kompetensiyani oshirish muhimligini ko'rsatadi.

Gershunsky – AKT dan samarali foydalanish nutqiy rivojlanishni qo'llab-quvvatlashini ta'kidlaydi.

Dewey – Refleksiv yondashuvning o'qituvchining nutqiy madaniyatiga ta'sirini o'rganadi.

Bu adabiyotlar bo'lajak pedagoglarning nutqiy kompetensiyasini rivojlantirish uchun nazariy va amaliy asos bo'lib xizmat qiladi. Zamonaviy ta'lim sharoitida bu yondashuvlarning barchasini uyg'unlashtirish samarali natijalar beradi.

TADQIQOT METODOLOGIYASI. Bo'lajak boshlang'ich sinf o'qituvchilarining nutq madaniyatini shakllantirish innovatsion ta'lim sharoitida o'ziga xos yondashuvlarni talab qiladi. Tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, o'qituvchi nutqi faqatgina o'quvchilarga bilim berish vositasi emas, balki ularning nutqiy va kommunikativ ko'nikmalarini shakllantirishda ham muhim rol o'ynaydi. Quyida ushbu jarayonda qo'llaniladigan metodlar va ilmiy manbalardan keltirilgan iqtiboslar keltiriladi.

Interfaol metodlar pedagogik jarayonni o'quvchilar bilan faol hamkorlikka asoslangan holda tashkil etishga imkon beradi. Ushbu metodlar bo'lajak o'qituvchilarning nutqiy faolligini oshirishga yordam beradi. Masalan:

- Bahs-munozara va debat usuli – bo'lajak o'qituvchilar muayyan masalalar bo'yicha fikr bildiradi, o'z qarashlarini asoslab berishga o'rganadi.

- Rolli o'yinlar – o'qituvchilik faoliyatiga oid turli vaziyatlarni sahnalashtirish orqali nutqiy kompetensiyani shakllantirish.

V. P. Bepalko "interfaol ta'lim jarayoni ta'lim oluvchining mustaqil fikrlashi va o'z nutqini rivojlantirishida samarali natijalar beradi" [1] deb fikr yuritadi

Axborot-kommunikatsiya texnologiyalari (AKT) nutq madaniyatini rivojlantirishda muhim vositalardan biri hisoblanadi. Masalan:

- Videodarslar – bo'lajak o'qituvchilarning nutqiy faoliyatini tahlil qilish va xatolarini tuzatish imkoniyatini beradi.

- Nutqiy kompetensiyani rivojlantiruvchi mobil ilovalar – talaffuz, artikulyatsiya va notiqlik san'atini rivojlantirishga yordam beradi.

B. S. Gershunsky o'z tadqiqotlarida shunday yozadi: "Ta'lim jarayoniga zamonaviy texnologiyalarni jalb etish pedagogning kasbiy rivojlanishiga ijobiy ta'sir ko'rsatadi va uning kommunikativ ko'nikmalarini boyitadi" [4].

Refleksiv metodlar o'qituvchilarning o'z nutqini nazorat qilish va takomillashtirishiga yo'naltirilgan. Bularga quyidagilar kiradi:

- O'z-o'zini tahlil qilish – o'qituvchi o'z nutqini yozib olib, keyinchalik tahlil qiladi.

- Mentorlik va murabbiylik dasturlari – tajribali pedagoglar yordamida nutqiy kamchiliklarni bartaraf etish.

J. Dewey refleksiv fikrlash to'g'risida shunday yozadi: "O'qituvchi o'z nutqiy faoliyatini tahlil qilish orqali uni doimiy ravishda takomillashtirishi zarur" [5].

Nutq madaniyatini shakllantirishda lingvistik yondashuv va kommunikativ metodlar katta ahamiyatga ega. Bu metodlar orasida:

- Dialogik va monologik nutq mashqlari – bo'lajak o'qituvchilar o'z fikrlarini og'zaki va yozma shaklda ravon ifodalashga o'rganadilar.

- Fonetik va artikulyatsion mashqlar – to'g'ri talaffuz va ifodalilikni shakllantirishga yordam beradi.

Nutqiy kompetensiya insonning grammatik tuzilmalardan to'g'ri foydalanish qobiliyatiga bog'liqligi haqida Noam Xomskiy o'zining *Аспекты теории синтаксиса* asarida aytib o'tgan [6].

5. Ijodiy yondashuvlar

Ijodiy metodlar o'qituvchilarning so'z boyligini oshirish va nutqiy ifodalash imkoniyatlarini kengaytirishga xizmat qiladi. Masalan:

- Erkin yozish texnikasi – o'qituvchilar ma'lum mavzularda erkin fikr yuritib, nutqiy faolligini rivojlantiradi.

- Improvizatsion mashqlar – muayyan vaziyatlar asosida tezkor javob qaytarish orqali nutqiy mahoratni oshirish.

Nutq – bu tafakkurning tashqi ifodasi bo‘lib, uning rivojlanishi ijodiy yondashuvlar bilan mustahkam bog‘liqdir [1].

Innovatsion ta‘lim sharoitida bo‘ljak boshlang‘ich sinf o‘qituvchilarining nutq madaniyatini shakllantirish zamonaviy pedagogik yondashuvlarni talab qiladi. Interfaol metodlar, axborot-kommunikatsiya texnologiyalaridan foydalanish, refleksiv o‘rganish usullari, kommunikativ va lingvistik metodlar hamda ijodiy yondashuvlar o‘qituvchilarning nutqiy kompetensiyasini rivojlantirishda samarali vosita hisoblanadi. Ushbu metodlar orqali o‘qituvchilarning nafaqat pedagogik mahorati, balki ularning o‘quvchilar bilan samarali muloqot qilish qobiliyati ham oshadi.

NATIJALAR VA MUHOKAMA. Zamonaviy ta‘lim jarayoni uzluksiz innovatsion o‘zgarishlarni boshdan kechirayotgan bir paytda, bo‘ljak boshlang‘ich sinf o‘qituvchilarining nutq madaniyatini shakllantirish dolzarb masalalardan biri bo‘lib qolmoqda. Bu borada turli qarashlar mavjud bo‘lib, ularning har biri pedagogik jarayonni yanada samarali qilishga qaratilgan.

An‘anaviy yondashuvga ko‘ra, boshlang‘ich sinf o‘qituvchilari nutqiy madaniyatini shakllantirish ko‘proq grammatik savodxonlik, talaffuz va muloqot etikasiga bog‘liqdir. Ular dars jarayonida ifodali, to‘g‘ri va tushunarli so‘zlashni o‘rganishlari kerak.

Biroq innovatsion yondashuvlar bu jarayonga yangicha nuqtayi nazardan qaraydi. Zamonaviy ta‘lim metodlari orqali o‘qituvchilar nafaqat an‘anaviy nutq me‘yorlarini o‘rganishlari, balki interfaol, multimediya va axborot-kommunikatsiya texnologiyalaridan foydalangan holda samarali muloqot qilish ko‘nikmalarini ham shakllantirishlari kerak.

Lev Vygotsky “o‘qituvchining nutqi faqatgina bilim berish vositasi emas, balki o‘quvchilarning tafakkuri va muloqotini shakllantirishning eng muhim omilidir [1].

Ba‘zi tadqiqotchilar pedagogning nutqiy madaniyatini shakllantirishni individual iste‘dodga bog‘lashadi. Ularning fikricha, tabiiy notiqlik qobiliyati o‘qituvchining eng muhim xususiyatlaridan biridir.

Boshqa olimlar esa o‘qituvchi nutqi maxsus mashg‘ulotlar va innovatsion ta‘lim usullari orqali shakllantirilishi mumkin, deb hisoblaydi. Ushbu yondashuv tarafdorlari bo‘ljak o‘qituvchilarga mahoratli nutq tuzish, auditoriya oldida ta‘sirchan gapirish, ovoz tembridan to‘g‘ri foydalanish kabi qobiliyatlarni rivojlantirish uchun amaliy metodlarni tavsiya etadilar.

B. Bloom o‘zining “O‘rganish taxonomiyasi”da shunday deydi: “Pedagogik nutqni shakllantirish doimiy tajriba va amaliyot talab qiladi, bu esa aniq metod va yondashuvlar orqali rivojlantirilishi mumkin” [2].

Ba‘zi mutaxassislar fikricha, o‘qituvchilar nutq madaniyatini shakllantirishda interfaol metodlar ustuvor bo‘lishi kerak. Chunki interfaol usullar, jumladan, bahs-munozara, rolli o‘yinlar, klaster va brainstorming texnikalari bo‘ljak pedagoglarni faol muloqotga jalb qiladi va ularning nutqiy faolligini oshiradi.

Biroq ayrim tadqiqotchilar bu yondashuvning kamchiliklarini ham qayd etishadi. Ularning fikricha, interfaol metodlar nutqiy faollikni oshirgani bilan, grammatik savodxonlik, fonetik jihatlar yoki aniq talaffuz bilan bog‘liq kamchiliklarni bartaraf eta olmaydi. Shu sababli, interfaol metodlar an‘anaviy ta‘lim usullari bilan uyg‘unlashtirilishi lozim.

V. P. Bepalko “interfaol ta’lim pedagogik jarayonni muloqotga asoslangan holda tashkil etish imkonini beradi, biroq uni an’anaviy yondashuvlar bilan birlashtirish zarur” [3].

Zamonaviy ta’lim tizimida AKT (axborot-kommunikatsiya texnologiyalari) dan keng foydalanish pedagoglarning nutqiy madaniyatini rivojlantirishda muhim rol o’ynaydi. Masalan, video va audio yozuvlar orqali o’z nutqini tahlil qilish, virtual ta’lim muhitida muloqot qilish hamda onlayn trening va seminarlar orqali o’z ustida ishlash imkoniyatlari mavjud.

Biroq, ayrim pedagoglar AKT ning haddan tashqari ko’p qo’llanishi tirik muloqotni susaytirishi mumkinligini qayd etadilar. Ya’ni, jonli muloqotdan ko’ra yozma yoki virtual muloqot ustunlik qiladigan bo’lsa, bu nutqiy madaniyat rivojiga salbiy ta’sir ko’rsatishi mumkin.

Axborot texnologiyalari o’qituvchining kommunikativ kompetensiyasini oshirish imkoniyatini beradi, ammo bu jarayon jonli muloqot bilan uyg’unlashtirilishi kerak [4].

Ba’zi mutaxassislar fikricha, pedagogik nutq madaniyatining shakllanishida insonning tug’ma qobiliyati katta ahamiyatga ega. Ya’ni, tabiiy notiqlik qobiliyatiga ega bo’lgan o’qituvchilar boshqalarga nisbatan o’z nutqini tezroq shakllantiradi.

Boshqa yondashuv tarafdorlari esa, nutqiy madaniyat o’qituvchining shaxsiy iqtidori emas, balki uni maqsadli o’rgatish natijasida shakllanadigan kompetensiya ekanligini ta’kidlaydilar. Bu degani, nutqiy kompetensiyani rivojlantirish uchun maxsus metodlar va amaliy mashg’ulotlar qo’llanilishi lozim.

O’qituvchi nutqiy madaniyatini rivojlantirish uchun faqat iste’dod yetarli emas, buning uchun doimiy mashqlar va tajriba zarur [5]. Bo’lajak boshlang’ich sinf o’qituvchilarining nutq madaniyatini shakllantirish turli yondashuvlarni o’z ichiga olishi kerak. Interfaol metodlar, innovatsion AKT texnologiyalari, jonli muloqot usullari, pedagogik refleksiya va individual kompetensiyalarni rivojlantirishga qaratilgan dasturlar birgalikda qo’llanilganda eng samarali natijaga erishish mumkin.

Shu sababli, pedagogik oliy ta’lim muassasalari o’quv dasturlariga innovatsion nutqiy kompetensiyalarni rivojlantirishga yo’naltirilgan maxsus kurslarni kiritishi, o’qituvchilar uchun amaliy seminarlar va treninglar tashkil etishi lozim. Faqat shunda bo’lajak pedagoglar nafaqat bilim beruvchi, balki yuqori nutq madaniyatiga ega bo’lgan yetuk mutaxassislar sifatida yetishib chiqadilar.

XULOSA. Zamonaviy ta’lim jarayonida innovatsion yondashuvlarning ahamiyati beqiyos bo’lib, ayniqsa boshlang’ich sinf o’qituvchilarining nutq madaniyatini shakllantirishda samarali natijalar beradi. Innovatsion texnologiyalar orqali pedagoglarning nutqiy kompetensiyasi oshirilib, natijada o’quvchilarning ham til qobiliyati rivojlanishiga zamin yaratiladi. Shu boisdan, ta’lim tizimida zamonaviy texnologiyalarni keng joriy etish va ularni o’qituvchilarning nutqiy faoliyati bilan uyg’unlashtirish muhim vazifalardan biri bo’lib qoladi.

Rivojlanayotgan davlatlarda boshlang’ich ta’limni takomillashtirish va o’qituvchilarni tayyorlash jarayoniga innovatsion texnologiyalarni joriy etish ta’lim sifatini oshirishning eng muhim yo’nalishlaridan biridir. O’quvchilarning nutq madaniyatini shakllantirish esa pedagogik innovatsiyalarning markaziy qismi bo’lib, bu jarayonda zamonaviy texnologiyalar, interfaol yondashuvlar va kreativ ta’lim metodlarining roli beqiyosdir. Shu bois, pedagogik innovatsiyalarni rivojlantirish, o’qituvchilarning nutqiy madaniyatini takomillashtirish va o’quvchilarning nutqiy qobiliyatlarini shakllantirish ta’lim sohasida muhim ustuvor vazifalardan biri bo’lib qolmoqda.

Maqolada innovatsion ta'lim sharoitida boshlang'ich sinf o'qituvchilarining nutq madaniyatini shakllantirish usullari yoritildi. Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatadiki, interaktiv metodlar va zamonaviy ta'lim texnologiyalari orqali o'qituvchilarning nutqiy kompetensiyasini oshirish mumkin. Kelgusida bu sohada qo'shimcha tadqiqotlar olib borish va amaliy tavsiyalar ishlab chiqish muhim ahamiyat kasb etadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Vygotsky, L. S. *Mind in Society: The Development of Higher Psychological Processes*. Harvard University Press. 1978
2. Bloom, B. S. *Taxonomy of Educational Objectives: The Classification of Educational Goals*. Longman. 1956
3. Bespalko, V. P. *Педагогика и прогрессивная технология обучения*. Москва: Педагогика. 1989
4. Гершунский, Б. С. *Philosophy of Education for the 21st Century*. Москва: Наука. 1998
5. Dewey, J. *How We Think: A Restatement of the Relation of Reflective Thinking to the Educative Process*. D. C. Heath and Company. 1933
6. Ноам Хомский *Аспекты теории синтаксиса*. 1965
7. Berdikulova, N. "Bo'lajak boshlang'ich sinf o'qituvchilarini tayyorlashda innovatsion va integratsion texnologiyalarni takomillashtirish". Samarqand davlat universiteti. 2023
8. Muhammadiyeva, X.K., Ergasheva G. "Boshlang'ich sinf o'qituvchilarining nutq madaniyatini shakllantirish metodikasi". 2021
9. Ne'matova D. "Boshlang'ich sinf o'qituvchilarini o'qitishda innovatsion texnologiyalardan foydalanish istiqbollari". *Ilmiy impuls*, 2024
10. Xayrullayeva R. "O'qituvchilar nutq madaniyatini takomillashtirish, nutqini o'stirish yo'llari va vazifalari". *Scientific Progress*, 2022

RIVOJLANTIRUVCHI TA'LIM TIZIMIDA TALABALARNI O'ZLASHTIRISH MUSTAQILLIGINI SHAKLLANTIRISH

Moyliyeva X.T.

Turon universiteti

Pedagogika va psixologiya kafedrası o'qituvchisi

Annotatsiya. Ushbu maqolada oliy ta'lim jarayonida rivojlantiruvchi ta'lim asosida talabalarning pedagogik qobiliyatlarini shakllantirish muammosi o'zgaruvchan ta'lim muhitida dolzarb muammolardan biri ekanligi yoritilgan. shuningdek, maqolada rivojlantiruvchi ta'limni shakllantirishning usul va metodlari va uning komponentlari, yondashuvlari, tamoyillari, aks etgan. rivojlantiruvchi ta'lim modellashtirish muammosi hozirgi davrda rivojlangan davlatlar ta'lim tizimida samarali foydalanib kelinayotgan ta'lim turi bo'lib, u bugungi davr talabalarida ta'lim olishga nisbatan qiziqishni rag'batlantirishi bilan birga, ulardagi individuallikni faollashtirishga xizmat qiladi.

Kalit so'zlar: rivojlantiruvchi, pedagogik qobiliyat, pedagogik ta'lim, oliy ta'lim, shaxs, tomoyil, shakl, usul, metod, xilma-xillik, o'zgaruvchan, kompetentlik.

Annotation. in This article highlights the problem of forming students' pedagogical skills on the basis of developmental education in the process of higher education as one of the urgent problems in the changing educational environment. The article also reflects the methods and techniques of forming developmental education and its components, approaches, principles. The problem of modeling developmental education is a type of education that is currently being effectively used in the education system of developed countries, which stimulates interest in education in today's students and serves to activate their individuality.

Key words: developmental, pedagogical ability, pedagogical education, higher education, personality, trend, form, method, diversity, variable, competence.

KIRISH. Jahonda globallashuv jarayonlari bo'layotgan bir davrda, ta'lim tizimida talabalarning mustaqil o'zlashtirish qobiliyatini takomillashtirishni shakllantirishga bo'lgan ehtiyojning ortib borishiga sabab bo'lmoqda. Xususan, pedagogik ta'lim jarayonining rivojlantiruvchi modellarini ishlab chiqish va pedagogik jarayonda amaliy foydalanish natijalari bo'yicha AQSH, Yaponiya, Angliya, Germaniya, Finlandiya, Janubiy Koreya kabi mamlakatlar yetakchilik qilmoqda. Bu kabi rivojlangan davlatlardagi xorijiy tajribalar bo'lajak o'qituvchilarning pedagogik qobiliyatini shakllantirishda rivojlantiruvchi ta'limdan foydalanish jarayonini takomillashtirish hamda pedagogik jarayonda shaxs e'tiqodini uning shaxsiy va ijtimoiy qadriyatlarida asosida rivojlantirish muhim ahamiyat kasb etadi.

ADABIYOTLAR TAHLILI. Ma'lum bo'lishicha, shu paytgacha jahonning ko'plab olimlari rivojlantiruvchi ta'lim shakllari, uning mazmuni va modelini yaratish borasida ilmiy izlanishlar olib bormoqdalar. Jumladan, Vygotskiy, Rubinshteyn, Ushinskiy va boshqalar kabi mashhur o'qituvchilarning asarlarida. Zankov va Davydova bu muammoni batafsil ko'rib chiqdilar. Ushbu pedagoglar bolalarning bilish jarayonlarini rivojlantirishga qaratilgan o'quv dasturlarini ishlab chiqdilar. Ularning usullari bugungi kungacha turli o'qituvchilar tomonidan, ayniqsa boshlang'ich maktabda muvaffaqiyatli qo'llaniladi. Barcha ta'lim "proksimal rivojlanish zonasi", ya'ni o'qituvchilarning imkoniyatlariga asoslanadi. Universal usul pedagogik talabdir.

Rivojlantiruvchi ta'lim - bu ta'lim jarayonini tashkil etish usuli bo'lib, unda asosiy e'tibor bolaning salohiyatiga qaratilgan. Bundan ko'zlangan maqsad o'quvchilarda bilimni mustaqil izlash ko'nikmalarini shakllantirish va buning natijasida atrofdagi voqelikda ham qo'llaniladigan mustaqillik kabi sifatni tarbiyalashdan iborat.

Davydov va Elkonin ta'lim ilmiy tushunchalar tizimiga asoslanishi kerakligiga chaqiradilar. Guruhdagi faoliyat bolalarning mavhum-nazariy tafakkuriga asoslanishi kerak. Bilim umumiydan xususiya beriladi. O'qituvchi ta'lim berishda deduktiv yondashuvdan foydalanishi kerak.

Talabalarning o'zlashtirish mustaqilligini rivojlantirish umumiy muammosining alohida savollari pedagogik fikr tarixining turli bosqichlarida uchraydi. Hatto qadimgi Yunonistonda ham Pifagor maktabi vakillari Arxitas, Aristoksen va boshqalar inson yangi bilimlarni boshqa odamdan o'rganishi yoki uni mustaqil ravishda o'zlashtirishi mumkinligini ta'kidladilar. "O'z-o'zini rivojlantirish uchun talabani o'z xohishi bilan o'rganishi kerak, Bunda "fan va san'atni o'rganish to'g'ri va maqsadga erishadi, lekin agar majburlash bo'lsa, u zaif va muvaffaqiyatsiz" Psixolog A.G.Asmolov variativ ta'lim haqida fikr bildirar ekan, uni shaxsga o'z taqdirini tanlash imkoniyatlarini taqdim etadigan ta'lim turi deb e'tirof etadi. Shuningdek, A.G.Asmolov variativ ta'limni muqobil ta'limdan farqli jihati sifatida shaxsga o'zgaruvchan dunyoda bilimlarni tushunish va tajriba orttirish usullarini egallash, hayot yo'lini to'g'ri tanlash, o'zini o'zi rivojlantirishga qaratilgan jarayon sifatida tushuntiradi.

Sensatsion asosda qurilgan rivojlanayotgan o'qitish metodikasining ilmiy asoslari Ya.Y. Komenskiy asarlarida keng o'rin egallaydi. U bizning davrimizda dolzarb bo'lgan o'quv jarayonini faollashtirishga qaratilgan yondashuvlarni ishlab chiqdi. Idrokning boshlanishi "har doim sezgilardan kelib chiqishi kerak, chunki ongda ilgari sezgilarda bo'lmagan hech narsa mavjud emas. Shuning uchun o'qitish narsalarni og'zaki talqin qilishdan emas, balki mustaqil fikrlashni rivojlantiradigan obyektiv kuzatishdan boshlanishi kerak. Keyinchalik I.G.Pestalotsi va J.Desterveglar ta'lim samaradorligini oshirish vositasi sifatida o'quvchilarning mustaqil faoliyatini faollashtirish haqidagi fikrlarini chuqurlashtirdilar" I.M.Gopbatkinaning ilmiy izlanishlari bo'lajak o'qituvchilarni psixologik-pedagogik tayyorlash muammosiga bag'ishlangan bo'lib, u bu jarayonda o'qitishning variativlik tamoyilini tatbiq etish muhim, deb e'tirof etadi [6; 16]. Demak, variativ ta'lim (insonning hayot yo'lini to'g'ri tanlash imkoniyatlarini kengaytirishga va shaxsning o'zini o'zi rivojlantirishga qaratilgan jarayon hisoblanadi.

Buyuk Shveysariya pedagogi I.G.Pestalotsi talabalar o'z bilimlarini boyitib, "aql kuchini intensiv ravishda oshiradigan"gina shunday mashg'ulotlar yuqori samara beradi, deb hisoblagan. Rivojlantiruvchi ta'limning umumiy psixologik manbasini izlab, olim faqat u orqaligina «inson rivojlanishi uchun tabiatning o'zi tomonidan belgilab qo'yilgan» shaklni topish mumkin, deb hisoblagan. Bu shakl obyektlarni mustaqil kuzatishdir. Mehnat ishlarini bajarish jarayonida bilimlarni mustaqil egallashga intilishni tarbiyalash zarur. Shuning uchun bolalar o'lchashlari, hisoblashlari, nutqni faol o'zlashtirishlari kerak. Ko'nikma bilim bilan bir vaqtda shakllanadi. Aql eng yaxshi pedagogik shart-sharoitlar yaratilgan sharoitda rivojlanadi.

O'z-o'zini faollashtirish o'quvchilarning ta'limdagi mustaqilligini rivojlantirishning asosidir. Disterveg shunday deb yozgan edi: "Har qanday tarbiya va har qanday ta'limning asosiy vazifasi chin ma'noda o'quvchining havaskorlik faoliyatini rivojlantirish bo'lib qoladi". Buning uchun mashg'ulotni darsda "tafakkur hukmronlik qiladigan" tarzda qurish, o'qitishning faol usullarini (dialog va boshqalar) keng qo'llash, o'quvchini shunday ishlashga majbur qilish kerakki, u "mustaqil o'ylaydi, izlaydi, o'zini namoyon qiladi, harakatsiz kuchlarini rivojlantiradi"

Har qanday usul, agar u faqat sezgirlikni o'rgatsa, yomon va o'z-o'zini faollikni rag'batlantirsa yaxshi.

NATIJALAR VA MUHOKAMA. Dunyoda fan va texnologiyalarning shiddatli rivoji, axborotlarning intensivlashuvi hamda jadallik boshqa sohalar kabi oliy ta'limda ham tezkorlik, o'zgaruvchanlik, har qanday sharoitlarda ham faoliyatning yuqori cho'qqisiga qarab intilish kuchayib bormoqda. Shu bilan birga, bunday jarayonda jamiyat va shaxsning oliy ta'lim oldiga qo'yayotgan talablari ham yuqorilab bormoqda. Chunki yoshlar kayfiyatidagi yangiliklarga o'chlik, bir xillikdan bezish, tezkorlik ta'limning zamonaviyligi, o'zgaruvchanligini ta'minlashni talab etmoqda.

Ushbu ehtiyoj va zaruriyatdan kelib chiqib, talabalarni mustaqil o'zlashtirishda pedagogik qobiliyatni shakllantirish muhim hisoblanadi.

Talabalarining bilim o'zlashtirish mustaqilligini samarali rivojlantirish shartlari, bizning taxminimiz bo'yicha:

- bilimlarni o'zlashtirish mexanizmini o'zgartirish: yangi bilim talabalarga tayyor namuna ko'rinishida berilmaydi, balki ular tomonidan mustaqil qidiruv faoliyati jarayonida yaratiladi;
- o'quv materialining mazmunini rivojlanayotgan bilimlar tizimi sifatida rivojlantirish zarurati;
- o'quv jarayoniga talabanning mustaqilligi muammoli vaziyat, evristik topshiriqlar asosida rivojlantirilishi;
- o'qitishni tashkil etishning hamkorlik shakllaridan faol foydalanish;
- o'qituvchining talabalarining mustaqil o'quv faoliyatining tashkilotchisi sifatida etakchi roli;

- talabalarining ijobiy motivatsiyasi va yuqori hissiy holatini yaratish.

Talabalarining bilim o'zlashtirish mustaqilligini samarali rivojlantirish faoliyati quyidagilarni o'z ichiga oladi :

- o'quv maqsadini shakllantirish;
- maqsadni amalga oshirish uchun o'quv va kognitiv vazifalarni shakllantirish;
- kelgusidagi natijalar va mustaqil faoliyatning o'zini monitoring qilish va baholash mezonlarini shakllantirish;
- belgilangan vazifalarni amaliy hal qilish;
- natijalarni va umuman olganda barcha faoliyatni kuzatish va baholash.

XULOSA. Pedagogik jarayonni rivojlantiruvchi ta'lim oliy ta'lim jarayonida talabalarda ta'lim olishga rag'batni kuchaytirishi bilan birgalikda, pedagogik jarayonda differensial yondashuvning ustunlik qilishiga, shaxsga yo'naltirilgan ta'lim tamoyillarining ustuvorlik qilishiga, ta'lim sifatining oshishiga, raqobatning kuchayishiga, ta'limning turli modellarining yaratilishi asos bo'lmoqda. Talabalarga standartlashtirilgan, bir xil qolipga ega fanlar o'qitilib kelinmoqda. Ayniqsa, ayrim OTMlardagi tanlov fanlari ko'p yillardan buyon o'z mazmunini bir shaklda saqlab kelmoqda. Shu bois pedagogik kadrlar tayyorlovchi OTMlar tanlov fanlarini va ularning mazmunini tez-tez yangilab borishi, fan-ta'lim va ishlab chiqarish ehtiyojlarini o'rgangan holda takomillashtirishi lozim.

Mavjud manbalar tahliliga ko'ra, rivojlantiruvchi ta'lim ijodiy faoliyat jarayonida shaxsning individuallik xususiyatini rivojlantiruvchi omil sifatida izohlanadi. Bilamizki, ayrim talabalar ta'lim jarayonida egallagan bilimlarini aniq amaliy vaziyatlarda qo'llashda qiynaladilar va ulardagi ko'nikmalar asosan reproduktivlik kasb etadi. Rivojlantiruvchi ta'limda esa talabalar

egallagan bilimlarida ijodiy yoʻnalganlik kuchayadi. Demak, oʻqitishning variativligi boʻlgan jarayonda talabalarning taʼlim olishga boʻlgan ishtiyoqi va talabi kuchayib boraveradi. Shu bilan birga, mazkur jarayonda talabalarda dasturiy taʼminot, oʻqitishning tashkiliy shakllari va vositalarini tanlash imkoniyati yuzaga keladi. Bu esa oʻz navbatida talabalarning pedagogik bilimlarni egallashga nisbatan motivining oʻsib borishini taʼminlaydi.

Shunday qilib, rivojlantiruvchi taʼlimning asosiy gʻoyasi - bu nazariy fikrlashni shakllantirishga eʼtibor qaratgan holda, talabaning faoliyatiga eʼtibor berishdir. Bilimni takrorlash kerak emas, balki amalda qoʻllash kerak. Bunday trening jarayonida talabaning shaxsiyati juda muhim.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Мирзиёев Ш. Буюк келажакимизни мард ва олижаноб халқимиз билан бирга қурамыз. -Тошкент: Ўзбекистон, 2017. - 490 б.
2. Мирзиёев Ш.М. Янги Ўзбекистон стратегияси. -Тошкент: Ўзбекистон, 2021, - 464 б.
3. Алексеев Н.А. Психолого-педагогические проблемы развивающего дифференцированного обучения: Монография. - Челябинск: Изд-во ЧГПИ «Факел», 1995. - 167 с.
4. Амосов Н.М. Раздумья о здоровье. - 3-е изд., доп. и перераб. - М.: Физкультура и спорт, 1987. - 63 с.
5. Белкин А.С. Основы возрастной педагогики. Учеб, пособие для студ. высш. пед. учеб, заведений. - М.. Издательский центр «Академия», 2000. - 192 с.
6. Булынский Н.Н. Теория и практика управления качеством образования в профессиональных училищах: Дис. ... д-ра пед. наук. - Челябинск, 1997.-271 с.

XOTIRA TURLARI VA ULARNI TADQIQ QILISH USULLARI

Soatov Asadulloh Jabborovich

Turon universiteti

Pedagogika va psixologiya kafedrasi dotsenti, p.f.f.d., (PhD)

Annotatsiya. *Maqolada xotira turlari va ularni tadqiq qilish usullari, esda olib qolish jarayonida o'zlashtirilayotgan materialning ma'noga ega bo'lishining muhimligi, mantiqiy shaklda esda olib qolingan ma'lumot shaxsning aniliz qilishi orqali maznunini anglagan holda o'zlashtirganligi sabab xotirada uzoq vaqt saqlanishining ahamiyati yoritilgan.*

Tayanch tushunchalar: *xotira, esda olib qolish, esda saqlash, esga tushirish, mantiqiy xotira, mexanik xotira, ko'nikma, assotsiatsiya, tasavvur.*

Annotation. *In the article, the types of memorization and their research methodology, the importance of the meaning of the material being absorbed in the process of memorization, the fact that the information memorized in a logical form is assimilated by the person with the understanding of its content through analysis, and remains in the memory for a long time. the importance of preservation is highlighted.*

Keywords: *memory, recollection, recollection, recollection, logical memory, mechanical memory, skill, association, imagination.*

KIRISH. Psixologik jihatdan xotira faoliyati esda olib qolishdan boshlanadi. Ma'lumotni xotiramizda saqlab turish va zarur vaqtda esga tushira olishimiz uni qanday usullar orqali esda olib qolganimizga ko'p jihatdan bog'liq. Nazariy jihatdan esda olib qolishning sifatlariga uning tezligi, to'laligi, aniqligi va mustahkamligi kiradi. Esda qoldirishning bu sifatlari esga tushirishning tezligi, to'laligi va aniqligiga, shuningdek, nechog'li tez yoki sekin unutilishiga qarab aniqlanadi. Tez, to'la va aniq esga tushirish va tezda unutib qo'ymaslik esda qoldirishning eng yaxshi sifatlaridandir.

Esda olib qolish ma'lumotlar mohiyatiga ko'ra mexanik va mantiqiy xillarga bo'linadi. Materialni ma'nosiga tushunmasdan quruq takrorlash orqali ko'r-ko'rona yod olish mexanik xotira deyiladi. Materialning ma'nosini anglagan holda tushunib yod olish mantiqiy xotira deyiladi. Mexanik shaklda o'lashtirilgan ma'lumot manosi anglanmaganligi sabab tez xotiradan ko'tariladi. Mantiqiy shaklda esda olib qolingan ma'lumot esa shaxsning aniliz sintez va tahlil qilishi orqali maznunini anglagan holda o'zlashtirganligi sabab xotirada uzoq vaqt saqlanib qoladi. Shuning uchun ta'lim-tarbiya jarayonida mantiqiy esda qoldirishning ahamiyatini doimo esda tutish zarur.

ADABIYOTLARNING TAHLILI. Ma'lumki, xotirada ma'lumotlar mustahkam saqlanishi uchun dastavval bu ma'lumotlar to'g'ri esda qoldirilishi kerak. Esda olib qolish inson faoliyatining xususiyatiga bevosita bog'liqdir. A. A. Smirnov, P. I. Zinchenko tajribalari shuni ko'rsatadiki, esda olib qolish u yoki bu faoliyatdagina samarali bo'lish mumkin. A.A.Smironovning tajribalarida tekshirishlarga qaraganda, ikki xil faoliyat taklif qilinsa, birinchi holda ular ma'noli matnni esda olib qolish nazarda tutiladi. Sinaluvchilar matnni yodlar ekanlar, materiallar ustida hech qanday faol ish olib bormaganlar. Ikkinchi holda esa esda olib qolish vazifasi qo'yilmaydi-yu, lekin matn ustida muayyan ish olib borish, unda uchraydigan ma'noviy xatolarni aniqlash taklif etiladi. Ikkinchi holda esda olib qolish ancha samarali bo'lganligi aniqlangan[2].

Esda olib qolish jarayonida o'zlashtirilayotgan materialning ma'noga ega bo'lishligi yoki bo'lmasligi muhimdir. Assotsiativ psixologiya maktabining vakili, taniqli ruhshunos G. Ebbingauz jahon psixologiyasida birinchi bo'lib, 1885 yilda oliy ruhiy jarayon bo'lgan xotirani (1888 yilda intellektni) ilmiy tajriba metodi negizida tekshirdi va keng ko'lamda turmushga tatbiq etdi. U xotira jarayonini tajribada tekshirishning asosiy yo'nalishini ishlab chiqdi. Xotirani "sof" ko'rinishda o'rganishga harakat qilib, ma'no kasb etmaydigan bo'g'inlardan foydalanadi. Uning bu tadqiqoti kishining mantiqiy xotirasini emas, balki mexanik xotirasiga nisbatan qo'llanishga xos to'g'ri yo'nalishdir. U xotira jarayonini tekshirishda o'z oldiga 38 ta ma'no anglatmaydigan bo'g'inlardan tuzilgan materialni esda olib qolishni maqsad qilib qo'ygan. Bu materialni o'zlashtirish o'rtacha 55 marta takrorlashni talab qiladi. Esda olib qolish uchun 38-40 so'zdan, 11 ta bog'liq bo'lmagan so'zlardan foydalangan. Bu materialni o'zlashtirish 6-7 marotaba takrorlashni talab etgan, umumiy hisob esa 9:1 nisbatga to'g'ri kelgan[3].

TADQIQOT METODOLOGIYASI. Ta'lim jarayonida ma'lumotlarni esda olib qolishning samaradorligi o'qituvchi tomonidan beriladigan ko'rsatmalarga bog'liqdir. Umuman esda olib qolish ko'rsatmasi uzoq va qisqa muddatli esda saqlashga, aniq esga tushirishga yoki so'zlari bilan esga tushirishga qarab ko'rsatmalar berish mumkin.

Buning uchun tajriba o'tkazuvchilar sinaluvchilarga quyidagi ustanovkalarni berishi lozim:

- sinaluvchilarga mos ko'rsatmalarni ishlab chiqish;
- qaysi xabar, ma'lumot, axborot, taassurot muvaqqat xususiyatga ega ekanligini aniqlashtirish;
- nimani esda olib qolish zarurligini tushuntirish;
- ma'lumotni tushunib olish kifoya qilishini ta'kidlash;
- nimani qay holda so'zma-so'z esda olib qolish kerakligini ko'rsatib o'tish lozim.

Kuzatishlarning ko'rsatishicha, bunday ko'rsatmalar (ustanovkalar berilmaganda) tajriba ishtirokchilarida ko'pincha noto'g'ri va qarama-qarshi hukmlar vujudga keladi[6].

Maxsus vositalar va oqilona usullarni qo'llash orqali esda olib qolish sohasidagi yodlashdan iborat tashkiliy faoliyat alohida ahamiyatga ega. A.A.Smironovning o'tkazgan tajribasidagi natijalar shuni ko'rsatadiki, matnni maxsus tuzib chiqilgan rejaga asoslangan holda yodlash, rejasi pala-partish esda olib qolishdan ikki baravar samaraliroq ekanligi aniqlangan. Psixolog olimlarning tavsiyasiga binoan yodlash jarayonida materialni takrorlash bilan uni faol esga tushirishni o'zaro almashtirib turish yuqori natijalar beradi. Kuzatishlar va tajribalar shuni ko'rsatdiki, o'quvchilar va talabalar bu usullarni mustaqil ravishda egallay olmaydilar, odatda ular muallimning rahbarligida egallashadi, aks holda o'quv faoliyati ishtirokchilari materialni bevosita, ixtiyorsiz esda olib qolish bosqichida qotib qolishi mumkin, bu hol aqliy o'sishga qarama-qarshidir[5].

TAHLIL VA NATIJALAR. Xotira ruhiy faoliyatning faolligiga ko'ra harakat xotirasi, obrazli xotira xotira, his-tuyg'u (emotsional) xotirasi va so'z-mantiq xotira turlariga bo'linadi. Quyida ularga to'xtalib o'tamiz.

Harakat xotirasi - turli harakatlarni, ularning bajarilish tartibi, tezligi, sur'ati, izchilligi va boshqa sifatlarini esda qoldirish, mustahkamlash hamda esga tushirishdan iborat turi. Harakatni esga tushirish shu harakatni bevosita bajarish yoki tasavvur qilish orqali sodir bo'ladi[4].

Obrazli xotira - yaqqol mazmunni, ya'ni narsa va hodisalarning aniq obrazlarini, ularning yorqin xususiyati va bog'lanishlarini esda qoldirish, mustahkamlash hamda esga tushirishdan iborat xotira turi. Obrazli xotira tasavvurlar va turmush manzaralari, shuning bilan birga,

tovushlar, ta'mlar, ranglar, shakllar bilan bog'liq bo'lgan xotira turidir[1].

His-tuyg'u (emotsional) xotirasi - voqelikdagi narsa va hodisalardan, o'z-o'zimizga bo'lgan munosabatlarimizdan kelib chiqadigan yoqimli hamda yoqimsiz kechinmalarni esda qoldirish va esga tushirishdan iborat xotira turi. His-tuyg'u yoki hissiy xotira - odamlarning ilgari o'z boshidan kechirgan his-tuyg'ularni hissiy holatlarini esda olib qolishdir[6].

So'z-mantiq xotirasi. So'z-mantiq xotirasi mazmuni fikr va mulohazalar, aniq hukm hamda xulosa chiqarishlar tashkil etadi. Insonda fikr va mulohaza turli xil shakllar yordamida ifodalanganligi tufayli, ularni ifodalash faqat o'zlashtirilayotgan materiallarning asosiy ma'nosini izohlash, talqin qilib berish yoki ularni so'zma-so'z ifodalanilishini aynan aytib berishga qaratilgan bo'lishi mumkin[2].

Sanab o'tilgan esda olib qolish turlarining mazmuniga ko'ra to'rt ustundan iborat har bir ustunda 10 tadan jami 40 ta so'zdan tashkil topgan maxsus topshiriq ishlab chiqildi. Topshiriqni qo'llash uchun dastavval, jadvalda berilgan birinchi qator o'qib beriladi, so'ng eslab qolingan so'zlarni yoddan aytish talab qilinadi. Ikkinchi qatordagi so'zlar monitorda ko'rsatiladi, talabalarga esa ko'rib idrok qilganlarini eslab yozish vazifasi qo'yiladi. O'n minutdan keyin uchunchi qatordagi so'zlar o'qib beriladi va ularni havoda yozib ko'rsatish so'raladi, bu yo'l idrok qilingan so'zlarni yoddan eslab yozishni taqozo qiladi. So'nggi qator o'qiladi va ko'rsatiladi, sinaluvchilar ularni ichdan takrorlashlari kerak, undan so'ng eslab qolingan so'zlarni yozish tavsiya qilinadi. Mana shu yo'llar orqali ko'rish, eshitish, eshitish-harakat, aralash turlari yordamida xotiraning qaysi turi ustunroq yoki qaysi biri bo'sh ekanligini aniqlash mumkin.

Esda olib qolishda assotsiatsiyalarning ahamiyati muhimdir. Buning uchun esda olib qolish jarayonining bog'lanishlari paydo bo'lish sur'atini aniqlash maqsadida, ular xususiyatlariga binoan quyidagi turlarga ajratiladi:

- 1) sabab-oqibat bog'lanishi;
- 2) bo'lak va yaxlit munosabati;
- 3) qarama-qarshilik munosabati;
- 4) in'kor etish holati;
- 5) adekvat yoki aniqlik holati.

Tadqiqotimiz davomida tanlab olingan talabalar guruhiga yuqorida sanab o'tilgan assotsiatsiyalar va ulardan foydalanish texnikasi haqida ma'lumot berilmagan holda ularning to'g'ridan - to'g'ri esda olib qolish xususiyatini ya'ni tabiiy xotirasini sinovdan o'tkazdik. Quyidagi 1-jadvalda nazorat guruhidagi talabalarning natijalari ko'rsatilgan.

1-jadval

Esda olib qolish turlari bo'yicha talabalarning so'zlarni eslab qolish ko'rsatgichi (T=50).

№	Mezonlar	Ko'rsatgichlar			
		Yuqori	Yaxshi	O'rta	Past
1	Materiallarni eshitish orqali esda olib qolish	10 %	15 %	30 %	45 %
2	Materiallarni ko'rib idrok qilish yordamida esda olib qolish	20 %	25 %	35 %	20 %
3	Materiallarni harakat	10 %	20 %	25 %	45 %

	yordamida va eshitish orqali esda olib qolish				
4	Aralash holatda esda olib qolish	25 %	35 %	25 %	15 %
Jami		16%	24%	29%	31%

Metodika natijalariga ko'ra talabalar guruhida quyidagi natijalar qayd qilindi. Topshiriqni bajarish jarayonida "Materiallarni eshitish orqali esda olib qolish" mezoni bo'yicha talabalarning 10 % yuqori natijani 15 % yaxshi natijani, 30 % o'rtacha natijani va 45 % past natijani qayd etdi. Talabalarning "Materiallarni ko'rib idrok qilish yordamida esda olib qolish" mezoni bo'yicha 20 % yuqori natijani 25 % yaxshi natijani, 35 % o'rtacha natijani va 20 % past natijani qayd etdi. "Materiallarni harakat yordamida va eshitish orqali esda olib qolish" mezoni bo'yicha esa talabalarning 10 % yuqori natijani 20 % yaxshi natijani, 25 % o'rtacha natijani va 45 % past natijani qayd etdi. "Aralash holatda esda olib qolish" mezoni bo'yicha esa talabalarning 25 % yuqori natijani 35 % yaxshi natijani, 25 % o'rtacha natijani va 15 % past natijani qayd etdi. Barcha mezonlar bo'yicha 16 % talaba yuqori, 24 % talaba yaxshi, 29 % talaba o'rta va 31 % talaba past natijani qayd etdi.

XULOSA VA TAVSIYALAR. Tajriba va nazorat guruhi o'rtasidagi farqlarni taqqoslaganda tajriba guruhidagi talabalar assotsiatsiyalarga asoslanib so'zlarni esda olib qolish texnikasini qo'llash orqali nazorat guruhidagi talabalarga nisbatan yaxshiroq natijani qayd etgan. Tajriba guruhida yuqori natijani qayd etgan talabalarning foizi nazorat guruhidagi talabalarga taqqoslaganda 1.6 baravar ijobiy chiqqan. Yaxshi natijani qayd etgan talabalar o'rtasidagi farq 1.4 ni tashkil qilgan. Nazorat guruhidagi talabalarning o'rtacha natijasi tajriba guruhidagi talabalarnikidan 1.1 ga ko'p chiqqan. Nazorat guruhidagi past natijani qayd qilgan talabalarning foizi tajriba guruhidagi talabalarnikidan 2,2 baravarga farq qilgan.

Xulosa qilib aytganda ma'lumotlarni eslab qolishda maqsad qilingan ma'lumotni avval tajribamizda bor bo'lgan bilimlarimizga bog'lash uchun sabab-oqibat bog'lanishi, bo'lak va yaxlit munosabati, qarama-qarshilik munosabati, in'kor etish holati, adekvat yoki aniqlik holati kabi assotsiatsiya turlariga maqsadli bog'lagan holda esda olib qolish to'g'ridan - to'g'ri esda olib qolishga nisbatan bir muncha samarali ekan. Demak O'quvchi - talabalarga bilimlarni o'zlashtirish jarayonida assotsiativ usullarga asoslangan holda esda olib qolish ko'nikmalari pedagoglar tomonidan o'rgatilsa ta'lim samaradorligi yaxshilanishiga ijobiy ta'sir ko'rsatadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Zufarova M.E. Umumiy psixologiya. Toshkent: O'zbekiston faylasuflari milliy jamiyati nashriyoti. 2010.-128 b.
2. Soatov A.J. Tushunchalarni eslab qolishda zanjir usulidan foydalanishning psixologik aspektlari. O'zMU xabarlar jurnali. Toshkent: 1/8. 2024. 170 b.
3. Soatov A.J. Ma'lumotlarni eslab qolishda assotsiativ usullardan foydalanishning mnemonik ahamiyati. Ta'limda istiqbolli izlanishlar - xalqaro ilmiy-metodik jurnal. 5.2024. 157 b.
4. Soatov A.J. So'zlarni eslab qolishda hikoya usulidan foydalanishning metodik ahamiyati. Zamonaviy ta'lim jurnali. 7(140). 2024. 39 b.

5. Soatov A.J. Bo'lajak pedagog-psixologlarda psixologik maslahat berish ko'nikmalarini shakllantirish texnologiyasi. O'quv qo'llanma. - Qarshi: Fan va ta'lim. 2022. - 106 b.
6. G'oziyev E. Umumiy psixologiya. Darslik. Toshkent: O'zbekiston faylasuflari milliy jamiyati nashriyoti. 2010.-336-39 b.

TALABALARDA SHAKLLANGAN O'QUV MOTIVLARI VA DIQQAT SIFATLARI BOG'LIQLIGINING EMPIRIK TAHLILI

Urinova Latofat Shovkatovna

Turon universiteti

Pedagogika va psixologiya kafedrası dotsent v.b. p.f.f.d., (PhD)

Annotatsiya. Maqolada talabalarda shakllangan o'quv motivlari va diqqat sifatleri bog'liqligining empirik tahlili, talabalarda shakllangan o'quv motivlarining ko'rinishlari va uning diqqat sifatlariga ta'siri, muntazamlik qonuniyati asosida aqliy sifatleri rivojlantirib borishining ilmiy ahamiyati tahlil qilingan.

Tayanch tushunchalar: motiv, motivatsiya, o'quv motivlari, ijtimoiy motivlar, diqqat sifatleri, bilim, maqsad, qiziqish, muntazamlik.

Annotation. Empirical analysis of the relationship between educational motives and qualities of attention formed in students, manifestations of educational motives formed in students and their influence on qualities of attention, scientific significance of developing intellectual qualities based on regularity is analyzed in the article.

Key words: motive, motivation, learning motives, social motives, qualities of attention, knowledge, purpose, interest, regularity.

KIRISH. Zamonaviy ta'limda talabalarining fan asoslarini o'rganishida aqliy sifatlarining rivojlanganlik darajasini o'rganish muammosi dolzarb masalalardan biriga aylanib bormoqda. Shu bois "Talabalarda diqqat sifatleri rivojlanishining psixologik xususiyatlari" mavzusidagi tadqiqot ishimiz ushbu muammoni ilmiy o'rganishga qaratilganligi bilan ahamiyatlidir. Chunki, ta'lim oluvchilarning fan asoslarini o'rganish jarayonida ularda shakllangan o'quv motivlari va diqqat sifatlerini o'rganishga oid chet el va mamlakatimizda o'rganilgan ilmiy tadqiqot ishlarini tahlil qilish tadqiqot muammosini ochib berishga xizmat qiladi.

Talabalarda shakllangan o'quv motivlarining diqqat sifatlariga bog'liqligini o'rganish, nazarda tutilgan sifatlar bilan bog'liq salbiy muammolarni bartaraf etish, ularning aqliy sifatleri va individual xususiyatlerini har tomonlama tadqiq etishga bog'liqdir. Shu bois har bir talaba bilan individual va guruhiiy shaklda ishlash ularda shakllangan diqqat sifatlariga oid muammolarni o'rganish hamda tadqiqot mavzusiga oid empirik ma'lumotlarni tahlil qilish masalasini asosiy maqsad sifatida belgiladik. Mazkur maqolada ushbu muammoni o'rganish orqali talabalardan olingan empirik ma'lumotlar tahlilini bayon etish ko'zda tutilgan. Chunki talabalarining fan asoslarini o'rganishida muhim ahamiyatga ega bo'lgan diqqat kabi psixologik sifatleri o'rganish, tahlil qilish va tavsiyaviy xarakterdagi xulosalar chiqarish tadqiqot muammosini yanada boyitadi[2].

ADABIYOTLARNING TAHLILI. Motiv va motivatsiya muammosini psixologiya sohasi namoyandalari K.D.Ushinskiy, I.M.Sechenov, I.P.Pavlov, V.M.Bexterev, A.F.Lazurskiy, V.N.Myasishev, A.A.Uxtomskiy, D.N.Uznadze, S.L.Rubinshteyn, A.N.Leontyev, P.M.Yakobson, G.Ollport, A.Maslou, P.Galperin, va boshqalar o'z tadqiqot ishlarida o'rganganlar. Bugungi kunda motivatsiyaga oid o'nlab ilmiy konsepsiyalar mavjuddir[4].

O'quv motivlari - bu ta'lim oluvchilarning o'z aqliy sifatlerini maqsad qilingan o'quv faoliyatiga yuqori darajadagi zehniyat va diqqat bilan yo'naltirishdir. Motivlar mazmunan bilish

va ijtimoiy turlarga bo'linadi. Talabalarning diqqatini o'zi o'rganayotgan fanga yo'naltirishi va fan asoslarini ishtiyoq bilan o'rganishlari o'quv motivlariga misol bo'ladi. Talabalarning o'quv jarayonida atrofdagi tengdoshlari va boshqa shaxslar bilan o'zaro faol munosabatda bo'lishlari ijtimoiy motivlariga misol bo'ladi. Ushbu motivlar mazmunan bir-birini taqozo etadi. Shu bois ba'zan talabalardagi o'quv motivlari o'zaro munosabatlarda faol bo'lishni motivlashtirib turadi. Ijtimoiy motivlari ustun bo'lgan talabalarda esa o'zaro munosabatlardagi faollik hisobiga bilish motivlari faollashadi. Ushbu faollikning asosida esa ta'lim muassasasi va talabalar jamoasi o'rtasida shakllangan sog'lom psixologik muhit ta'siri yotadi[3].

O'quv motivlarining shakllari o'ziga xos xususiyatlarga ega bo'lib, ular dinamik tavsiflarni vujudga keltiradi. O'quv motivlarining eng muhim va asosiy xususiyati-bu barqarorligidir. Bu holat shunday ko'rinishga egaki, bunda u yoki bu motiv har qanday o'quv vaziyatlarida uning ko'pchiligidan yetarli darajada aktuallashib turadi. Motivlarni vujudga kelish shakllaridan biri-bu ularning emotsional-hissiy bo'yoqlarga ega ekanligi yoki modalliklaridir. Motivlar paydo bo'lishining boshqa shakllari uning kuchida, ifodalanishida, vujudga kelish sur'atida aks etadi. Ushbu shakllarning namoyon bo'lishi ko'pincha talabaning aqliy faoliyatida qancha muddat tura olishi, mazkur motiv yordami bilan topshiriq bajarilish miqdori jarayonlari bilan bog'liqdir. Chunki motivlarning kechishi, takomillashishi, mustahkamlanishi xususiyatlari ko'p jihatdan ularning ma'noviy tomonlari bilan, chunonchi dominantligi, harakatchanligi bilan aloqadordir[4].

TADQIQOT METODOLOGIYASI. O'quv motivlarining bosqichlari talabalarning o'qishga bo'lgan munosabati bilan belgilanadi. Talabalarda shakllangan o'quv motivlarining 3 xil ko'rinishi mavjud:

1. O'qishga bo'lgan salbiy munosabat. Bunday munosabatni noto'g'ri maqsad asosida o'qishga kirgan talabalarda ko'rish mumkin. Ulardagi kelajakka bo'lgan ishonchsizlik, hayot qiyinchiliklariga yengil ko'z bilan qarash, ma'lumotsizlik tufayli paydo bo'lishi mumkin bo'lgan muammolardan qochish yoki jamiyatda muayyan statusga ega bo'lish uchungina o'qishga qaror qilinganlik muammoning asosiy sabablaridan hisoblanadi. Bunday talabalarda ijobiy o'qish motivlarini uyg'otish uchun pedagoglar o'z mahoratini ishga solgan holda sohasining ahamiyatini, jozibadorligini tushuntirish orqali talabalarda fanga va o'qishga nisbatan ijobiy qiziqishni shakllantirishlari lozim.

2. O'qishga bo'lgan befarq munosabat. Bunday munosabatni maqsadiga erishish uchun intilmaydigan talabalarda ko'rish mumkin. Ulardagi harakatsizlik, dangasalik, o'qishga nisbatan yuzaki yondashuv, iroda kuchini maqsad sari safarbar qilishga intilishning yetishmasligi muammoning asosiy sabablaridir. Bunday talabalar raqobatbardosh kadr bo'lish uchun dastavval, o'z ustida ishlash uchun muntazamlik odatini shakllantirishlari lozim. Ushbu ko'nikma orqali o'z qobiliyatini tahsil olayotgan sohasiga mos bilimlarni o'zlashtirishga safarbar qilishlari mumkin. Pedagoglar esa ta'limni bunday toifadagi talabalarning qobiliyatiga mos tarzda tashkil qilishlari lozim.

3. O'qishga bo'lgan ijobiy munosabat. Bunday ijobiy munosabatni barqaror motivatsion qarashlarga ega talabalarda ko'rish mumkin. Ulardagi kelajakka bo'lgan ishonch, maqsad sari qilingan yillar davomidagi muntazam harakat, professional mutaxassis bo'lish uchun o'z ustida tinimsiz ishlash istagi va iroda kuchini natija uchun safarbar qila olish ko'nikmasi ijobiy munosabatni shakllantirgan asosiy omillardir. Bunday talabalarni o'qitish jarayonida pedagoglar ularning qiziqishlari va ehtiyojlarini qondira olish darajasida tahsil berishlari lozim. Buning uchun pedagoglardan zamon talablari darjasidagi bilim va kreativlik talab etiladi[1].

Ma'lumotlarni izlash va topish qulay bo'lgan bugungi axborot asrida talabalarni muntazam o'z ustilarida ishlashga, ma'lumotlar ichidan foydalilarini saralab olish ko'nikmasiga o'rgatish alohida ahamiyat kasb etmoqda. Bu jarayonda tashkil qilingan o'quv faoliyati talabalarning qiziqishlariga mos bo'lishi lozim. Talabalar sevimli mashg'ulotini bajarish orqali professional sifatlarga ega bo'lishlariga sharoit yaratilishi muhimdir.

Universitetda o'qish motivatsiyasi har kimda har xil. Bunda kimdir kelajakda ishli bo'lish uchun universitetda o'qish zarur deb hisoblaydi, kimdir muayyan fanlarga qiziqqani uchun yanada rivojlanish maqsadida o'qish muhim deb hisoblaydi, yana kimdir universitet muhiti qiziqarli bo'lgani uchun o'qishga qaror qiladi. Yana bir sabab 2017 yildan boshlab mamlakatimizda abuturentlarning bir vaqtning o'zida bir nechta yo'nalishga hujjat topshirishlariga ruxsat berilganidir. Bunda abuturentlar imtihon natijalariga ko'ra tanlagan yo'nalishining qaysi biridan yuqori ball to'plagan bo'lsa, imkoniyatdan foydalanish maqsadida shu yo'nalishda o'qishga qaror qilishi ham alohida sababdir. Natijada o'zi uchun muhim bo'lgan sohada o'qishni maqsad qilgan talaba qiziqishlaridan farq qilishi mumkin bo'lgan boshqa sohada o'qishni boshlaydi. Bunga sabab sifatida abuturentning qayta tayyorgarlik ko'rib mos yo'nalishga o'qishga kirishi uchun yana bir yil kutishiga to'g'ri kelishi va bu vaqt davomida uning shaxsiy hayotida ham maqsadiga ta'sir qilishi mumkin bo'lgan o'zarishlarning yuzaga elish xavfi paydo bo'lishi mumkinligidir. Vaqtni boy bermaslik uchun boshqa yo'nalishda o'qishni boshlagan talabada qiziqish bo'lmaydi. Bunday talabalarda o'qishga bo'lgan qiziqishni uyg'otish va tanlagan sohasining ahamiyatini tushuntirish ta'lim muassasasidagi o'quv jarayonining to'g'ri yo'lga qo'yilishi va o'qituvchilarning samarali o'qitish usullaridan foydalangan holda darslarni tashkil qilishiga ko'p jihatdan bog'liq. O'qituvchilarning talabalarga fan asoslarini qiziqtirish orqali tanlagan sohasining ahamiyatini tushuntirishi talabada o'qishga bo'lgan motivatsiyani va muvaffaqiyatli o'rganishga bo'lgan intilishni oshiradi.

Motivatsiyaning yo'qligi talabada o'rganishga bo'lgan intilishning yo'qolishiga olib kelishi mumkin. Bu jarayonda o'qituvchining talabada o'qishga bo'lgan munosabatni shakllantirish maqsadida qo'yayotgan talablari va qo'llayotgan majburlov usullari ijobiy samara bermaydi. Shu sabab bunday talabalar o'qish jarayonida noto'g'ri tashkil qilingan ta'lim va individual yondashuvning yo'qligi hisobiga o'zlarining haqiqiy motivatsiyasini anglamasdan o'qiydilar. Natijada ular uchun eng muhimi jarayon emas natija hisoblanadi. Ya'ni ular uchun universitetda yaxshi o'qish orqali kasb sir-asrolarini o'rganish muhim emas, balki oliy dargohni tezroq yakunlab diplom olish asosiy maqsadga aylanib qoladi. Shu sabab motivlarni o'rganish va to'g'ri tahlil qilish juda muhim hisoblanadi. Motivlarning noto'g'ri tanlanishi kasbning noto'g'ri tanlanishiga olib kelishi va bu tanlov kishining farovon kelajagiga salbiy ta'sir qilishi mumkin.

TAHLIL VA NATIJALAR. Ta'lim jarayonini samarali tashkil eish orqali zamonaviy kadrlarni tayyorlash bugungi kunning dolzarb vazifalarida biri hisoblanmqa. Bu borada talabalarning kelajakdagi sohalarini maqsadli tanlashlari, individual xususiyatlariga mos o'quv motivlariga ega bo'lishlari, muntazamlik qonuniyati asosida aqliy sifatlarni rivojlantirib borishlari natijani ta'minlovchi muhim omillar hisoblanadi. Sanab o'tilgan muammolarni inobatga olgan holda talabalar o'quv faoliyatiga ta'sir ko'rsatuvchi diqqatga oid sifatlarning rolini o'rganish tadqiqotning o'byekti sifatida belgilandi. Tadqiqotimizda Qarshi davlat universiteti, Toshkent davlat pedagogika universiteti va Qo'qon davlat pedagogika institutlaridan jami 366 nafar talabalar ishtirok etdi. Jumladan, Qarshi davlat universitetidan 126 nafar, Toshkent davlat pedagogika universitetidan 118 nafar va Qo'qon davlat pedagogika institutidan 122 nafar

talabalar tadqiqot jarayonida qatnashdilar (1-jadval).

Emperik tahlil. Tadqiqotimiz davomida talabalarining universitetda o'qishi va o'qishga bo'lgan munosabatini aniqlash maqsadida "O'quv motivlari" so'rovnomasini o'tkazishga qaror qildik. Metodikani qo'llash jarayonida uchta shkala tahlil qilindi. Bular: "Bilim olish", "Kasbiy sifatlarga ega bo'lish" va "Ma'lumotga ega bo'lish" shkalalaridir. Tadqiqot natijasida quyidagi ma'lumotlar olindi.

O'quv motivlari so'rovnomasi natijalari

1-jadval

t/r	O'quv motivlari shkalasi	Qarshi DU (n=126)				ToshkentDP U (n=118)				Qo'qonDU (n=122)			
		Yuqori %	Yaxshi %	O'rta %	Past %	Yuqori %	Yaxshi %	O'rta %	Past %	Yuqori %	Yaxshi %	O'rta %	Past %
1.	Bilim olish	11	38	31	20	12	37	32	19	10	36	33	21
2.	Kasbiy sifatlarga ega bo'lish	22	34	33	11	24	35	31	10	20	33	34	13
3.	Ma'lumotga ega bo'lish	19	29	33	19	20	27	34	19	18	28	31	23
	Jami	17	34	32	17	19	33	32	16	16	32	33	19

Qarshi davlat universiteti talabalarida "Bilim olish", "Kasbiy sifatlarga ega bo'lish" va "Ma'lumotga ega bo'lish" shkalalari bo'yicha qayd etilgan ko'rsatgichlarga to'xtalib o'tamiz. "Bilim olish" shkalasi bo'yicha 11 % talabada yuqori natija qayd qilindi. 38 % talabalarda natija yaxshi 31 % talabalarda o'rta darajada va 20 % talabalarda past darajadagi natija aniqlandi. "Kasbiy sifatlarga ega bo'lish" shkalasi bo'yicha 22 % talabada yuqori natija, 34 % talabalarda yaxshi natija 33 % talabalarda o'rta darajada va 11 % talabalarda past darajadagi natija aniqlandi. "Ma'lumotga ega bo'lish" shkalasi bo'yicha 19 % talabada yuqori natija, 29 % talabalarda yaxshi natija 33 % talabalarda o'rta darajada va 19 % talabalarda past darajadagi natija aniqlandi.

Toshkent davlat pedagogika universiteti talabalarida "Bilim olish", "Kasbiy sifatlarga ega bo'lish" va "Ma'lumotga ega bo'lish" shkalalari bo'yicha qayd etilgan ko'rsatgichlarga to'xtalib o'tamiz. "Bilim olish" shkalasi bo'yicha 12 % talaba yuqori natijani, 37 % talabalar yaxshi natijani, 32 % talabalar o'rta darajadagi natijani va 19 % talabalar past natijani ko'rsatdi. "Kasbiy sifatlarga ega bo'lish" shkalasi bo'yicha 24 % talabada yuqori natija, 35 % talabalarda yaxshi natija 31 % talabalarda o'rta darajada va 10 % talabalarda past darajadagi natija aniqlandi. "Ma'lumotga ega bo'lish" shkalasi bo'yicha 20 % talabada yuqori natija, 27 % talabalarda yaxshi natija 34 % talabalarda o'rta darajadagi natija va 19 % talabalarda past natija qayd qilindi.

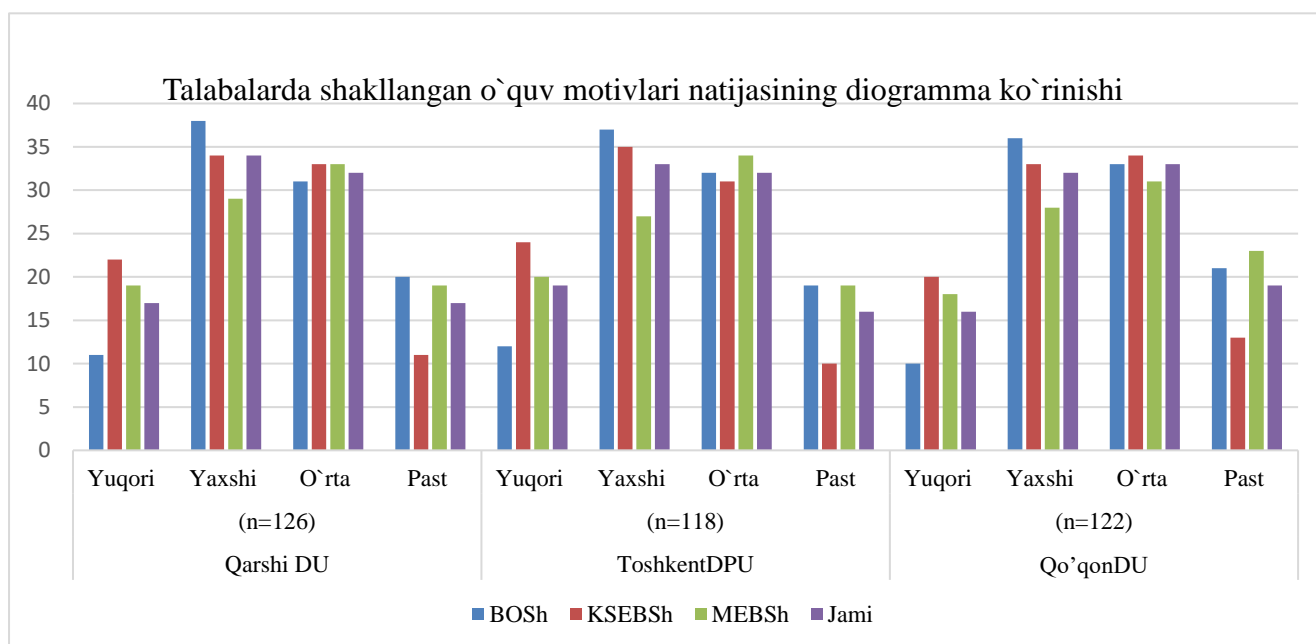
Qo'qon davlat pedagogika instituti talabalarida "Bilim olish", "Kasbiy sifatlarga ega bo'lish" va "Ma'lumotga ega bo'lish" shkalalari bo'yicha qayd etilgan ko'rsatgichlarga to'xtalib o'tamiz. "Bilim olish" shkalasi bo'yicha 10 % talabada yuqori natija qayd qilindi. 36 % talabalarda natija yaxshi 33 % talabalarda o'rta darajada va 21 % talabalarda past darajadagi natija aniqlandi.

“Kasbiy sifatlarga ega bo‘lish” shkalasi bo‘yicha 20 % talabada yuqori natija, 33 % talabalarda yaxshi natija 34 % talabalarda o‘rta darajada va 13 % talabalarda past darajadagi natija aniqlandi. “Ma‘lumotga ega bo‘lish” shkalasi bo‘yicha 18 % talabada yuqori natija, 28 % talabalarda yaxshi natija 31 % talabalarda o‘rta darajada va 23 % talabalarda past darajadagi natija aniqlandi.

Qarshi davlat universiteti, Toshkent davlat pedagogika universiteti va Qo‘qon davlat pedagogika instituti talabalarida o‘quv motivlarining tajriba boshida shakllanganlik darajasi quyidagi 2-rasmda keltirilgan.

2-rasm

Talabalarda rivojlangan o‘quv motivlarining tajriba boshida shakllanganlik darajasi

“O‘quv motivlari” so‘rovnoma bo‘yicha olingan natijalarni tahlil qilish jarayonida sinaluvcilar guruhlarida o‘rtasida sezilarli farqlar mavjudligi yoki yo‘qligiga ham e‘tiborni qaratdik. So‘rovnoma natijalariga ko‘ra Toshkent DPU talabalarida o‘quv motivlarining shakllanganlik darajasi Qo‘qon DPI va Qarshi DU talabalarinikiga nisbatan yaxshi shakllangani ma‘lum bo‘ldi.

Empirik natijalarning umumiy tahlili shuni ko‘rsatdiki, Toshkent DPU talabalarida o‘quv motivlari nisbatan yuqori ko‘rsatgichni tashkil etgan bo‘lsa, Qo‘qon DPI talabalarida esa o‘quv motivlari o‘rtacha ko‘rsatgichni tashkil qildi. Qarshi DU talabalarida o‘quv motivlarining nisbiy ko‘rsatgichi past natijani tashkil qildi.

Bu Qarshi DU talabalarida o‘quv motivlarining shakllanganlik darajasi bo‘yicha ortda qolayotganligidan dalolat beradi. Demak o‘quv motivlarining shakllanganlik darajasi Qarshi DU talabalarining birinchi kursga qabul qilinganidan boshlab alohida e‘tiborga olinishi zarur. Olingan natijalarni tahlil qilganimizda biz o‘rgangan birinchi va uchinchi kurs talabalarida ham mavjud holat kuzatilgani ma‘lum bo‘ldi.

XULOSA VA TAVSIYALAR. Xulosa qilib aytganda boshqa turdagi motivlar singari o‘quv motivlari ham tizimli faoliyatni talab qiladi. Ushbu jarayonda yo‘nalishning to‘g‘ri tanlanishi, maqsadga erishish uchun barqaror harakat va natijaga o‘z vaqtida erishish dinamikasi talab qilinadi. Shu bois, motivatsiyani ilmiy tahlil qilishda eng muhim vazifalardan biri dominant

motivni aniqlash va unga erishish jarayonida motivatsion sohaning yondash komponentlarini ham inobatga olgan holda faoliyat yuritish zarurdir.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Soatov.A.J. Bo'lajak pedagog-psixologlarda psixologik maslahat berish ko'nikmalarini shakllantirish texnologiyasi. O'quv qo'llanma. Qarshi: Fan va ta'lim. 2022.-102 b.
2. Urinova L.Sh. Diqqatning MDH psixologlari tomonidan o'rganilishi. O'zMU xabarleri jurnali. Yanvar 2023. 199-202 b.
3. Urinova L. Вестник интегративной психологии. "Роль развития качеств внимания в учебной деятельности учащихся". 2022.-372 с.
4. G'oziyev E. Umumiy psixologiya. Darslik. Toshkent: O'zbekiston faylasuflari milliy jamiyati nashriyoti. 2010.-336-39 b.

PEDAGOGIK NIZOLAR TURLARI VA ULARNING IJTIMOY-PSIXOLOGIK XUSUSIYATLARI

Erkinov Muslimbek Mo'yiddin o'g'li

Turon universiteti

Pedagogika va psixologiya kafedrasi o'qituvchisi.

erkinovmuslimbek2020@gmail.com

Annotatsiya. Ushbu maqolada umumiy maktablari tizimida "o'qituvchi-o'quvchi", "o'qituvchi va ota-ona", "o'qituvchi-ma'muriyat", shuningdek, "o'qituvchi-o'qituvchi" nizolarining kelib chiqish sabablari hamda unlarining oldini olish chora-tadbirlari to'g'risida bo'lib, ushbu masala yuzasidan bir qator ilmiy tadqiqotchilar fikrlariga to'xtalib o'tilgan.

Kalit so'zlar: nizolar, ta'lim, tarbiya, konfliktogen, konstruktiv, "aqliy hujum", hamdardlik, qarama-qarshilik.

Annotation This article is about the reasons for the origin of the "teacher-student", "teacher and parent", "teacher-administration", "teacher-teacher" disputes in the system of secondary schools and measures to prevent them, and was brought to the opinion of a number of scientific researchers on this issue.

Key words: conflict, education, upbringing, conflict, constructive, "mental attack", sympathy, confrontation.

KIRISH. Jahon ta'lim tizimida global o'zgarishlar natijasida erkin fuqaro shaxsini tarbiyalashga bo'lgan e'tibor yoshlarni ijtimoiy munosabatlar tomon yo'llash, gumanizm, tolerantlik, ijtimoiy intellekt, insonlar bilan o'zaro munosabatda kommunikativlik kabi fazilatlarni rivojlantirish texnologiyalarini amaliyotga tatbiq etishga undamoqda. YUNESKO tomonidan 2030-yilgacha qabul qilingan xalqaro ta'lim konsepsiyasida "ta'lim oluvchilarda muloqotda hamkorlik qobiliyatlari va qiziqishlarini kuchaytirish" dolzarb vazifa sifatida belgilanib, ularning ijtimoiy tajriba orttirishi uchun tabiiy imkoniyatlarini ro'yobga chiqarish, shaxslararo munosabatlarda kirishimlilik, madaniyatlilik, xushfe'llik, xushmuomalalikni maromiga yetkazish prinsiplariga amal qilish, mazkur sifatlarni rivojlantirishga yo'naltirilgan yirik loyihalar amaliyotga tatbiq etilmoqda [1]

Jahon va ilmiy tadqiqot ta'lim muassasalarida mustaqil fikrlaydigan, zamonaviy bilim va kasb-hunarni egallagan, mustahkam hayotiy pozitsiyaga ega bo'lgan yoshlarni tarbiyalash bo'yicha keng ko'lamdagi ishlar amalga oshirilib, dunyoning turli mintaqalari va alohida davlatlarida destruktiv holatlarning kuchayishi natijasida yoshlar, ayniqsa, ta'lim oluvchilarining individual-psixologik va ijtimoiy rivojlanishida ijtimoiy muhit, yon-atrofdagilarning ta'sirini tadqiq qilish, o'smir va o'spirin yoshidagi o'quvchilarda yuqori darajadagi asabiylik va qo'zg'aluvchanlik, o'zgalar va yon-atrofdagilar bilan munosabatlarini o'rganish bo'yicha tadqiqotlar olib borilmoqda. Shu bilan birga fiziologik hamda ijtimoiy-psixologik omillar bilan tavsiflanuvchi bu o'zgarishlar ta'lim oluvchi ruhiyatida ham yuz berib, pedagogik jamoada ta'lim sub'ektlari orasida turli nizolar va ziddiyatlarning paydo bo'lishiga sabablarini hamda ularni kamaytirish yo'llarini belgilash bo'yicha ilmiy tadqiqotlarga e'tibor berilmoqda.

Maktab, boshqa har qanday ta'lim muassasasi singari, nafaqat o'quv jarayoni, balki bir-biri bilan aloqa qiladigan, bir-biri bilan o'zaro aloqada bo'lgan mutlaqo boshqa odamlarning guruh

o'zaro ta'siri bunday o'zaro ta'sir jarayonida ko'plab ziddiyatli vaziyatlar yuzaga keladi, ishtirokchilar va umuman ta'lim muassasasi ushbu ziddiyatli vaziyatlarni turli yo'llar bilan hal qilishga intilishadi.

ADABIYOTLARNING TAHLILI. Jahon psixologiyasida o'quv jarayonining muhim qismi bo'lgan o'qituvchi va o'quvchi o'rtasidagi shaxsiy munosabatlar tizimi sifatida nizolarni ifodalovchi psixologik va pedagogik omillar A. Y.Antsupov, N.V.Grishina, B.P.Jiznevskiy, Y.L.Kolominskiy kabi olimlar tomonidan o'rganilgan.

Rus psixologlari A. S. Belkin, T. V. Dragunova, E. T. Lixachev, N.I.Boldirev, V.A.Suxomlinskiy, E.N.Badanov, I.V.Kuzmina, A.K.Markova, D.M.Mitina hamda E.I.Rogov tomonidan o'quvchilarning axloqiy yetukligini aniqlash vositalari, shuningdek, o'quv faoliyatidagi ziddiyatli vaziyatlarni konstruktiv ravishda hal qilish borasida tadqiqot ishlarini olib borilgan. Keyinchalik bu mavzu V.M.Afonkova, D.I.Bojovich, G.M.Boltunova, T.V.Dragunova, V.I. Zagvyazinskiy va boshqalarning asarlarida davom etdi.

TADVIQOT METODOLOGIYASI. Nizolarga borgan ob'ektlarga qarab, mavzuni ko'rib chiqishning to'rtta asosiy turini ajratish mumkin:

1. o'qituvchi-o'quvchi;
2. o'qituvchi-ota-ona;
3. o'qituvchi-ma'muriyat;
4. o'qituvchi-o'qituvchi nizolari.

Nizolarni pedagogik jarayonda mohirona ishlatish uchun, albatta, nazariy asosga ega bo'lish kerak: dinamikani va barcha tarkibiy qismlarni bilish lozim. Darhaqiqat, nazariy bilimlarsiz ziddiyatli vaziyatning mohiyatini tushunish va uni hal qilishning to'g'ri usullarini topish mumkin emas.

A. G. Isaeva fikriga ko'ra, pedagogik nizolarning xususiyatlari ajralib turadi:

- tomonlarning turli xil ijtimoiy holatlari. Shunga ko'ra, nizolardan chiqishning samarali shaklini topish jarayoni ancha qiyin.

- vaziyatga boshqacha qarash. Ko'pincha o'qituvchi har doim ham raqibni tushuna olmaydi va u o'z navbatida his-tuyg'ularga berilib ketadi.

- tashqi kuzatuvchilarning mavjudligi. Maktab jamoat joyidir va har qanday vaziyat o'quvchilar uchun yorqin namunaga aylanadi. O'qituvchi har doim nizolarga duch kelganda buni yodda tutishi kerak. O'qituvchi har qanday sharoitda o'quv jarayonini olib borishi kerak.

- maktab jamiyatning namunasidir! Ushbu modeldagi o'qituvchi jamiyatdagi xulq-atvor normalarining asosiy ko'rsatkichidir.

- xato qila olmaslik. Nizolarni hal qilishda o'qituvchining har qanday noto'g'ri qadami muqarrar ravishda yangi muammolar va to'qnashuvlarga olib kelishi mumkin [2].

Har qanday nizolarning paydo bo'lishi uchun ikkita omil bo'lishi kerak: ziddiyatli vaziyat va voqea [2].

S.Yu. Temina ta'kidlaganidek, nizolar turli harakatlarda namoyon bo'lishi mumkin:

1. Konfliktogen. G'azab, jazoni qo'llash, o'quvchining shaxsini salbiy baholash, uni haqorat qilish, masxara qilish va h.k.

2. Nizolarga chidamli. Muammoni hal qilishni davom ettirish va kechiktirish, murosali harakatlar.

3. Konstruktiv. Vaziyat rivojlanishining noqulay yo'nalishini o'zgartirish bo'yicha harakatlar [3].

Birinchi turdagi harakatlar keskinlikning kuchayishiga va nizolarning kuchayishiga yordam beradi, o'qituvchining asosiy funksiyasiga javob bermaydi - o'quvchilar shaxsini rivojlantirish uchun eng qulay sharoitlarni yaratish. Ikkinchi turdagi harakatlar pedagogik muammoni hal qilmaydi, chunki ular ziddiyatli vaziyatni kechiktirishga olib keladi va vaqt o'tishi bilan uni samarali hal qilish imkoniyatini murakkablashtiradi. Uchinchi turdagi harakatlar, agar ulardan yetarli va malakali foydalanilsa, o'qituvchiga o'quv guruhining paydo bo'lgan psixosotsiyal tarangligini yumshatishga, o'z funksiyalarini bajarishga va ma'lum vaqt ichida mavjud nizolarni hal qilishga imkon beradi.

Nizoli vaziyatlarning ayrim turlarini, paydo bo'lish sabablarini va ularni qanday hal qilishi:

O'quvchi — o'quvchi nizolari. Bolalar o'rtasidagi kelishmovchiliklar, shu jumladan maktab hayotida ham keng tarqalgan. Bunday holda, o'qituvchi qarama-qarshi tomon emas, lekin ba'zida o'quvchilar o'rtasidagi nizoda ishtirok etish kerak.

O'quvchilar o'rtasidagi nizolarning sabablari:

- "hokimiyat" uchun kurash
- raqobat
- yolg'on, g'iybat
- haqorat
- xafagarchilik
- o'qituvchining sevimli o'quvchilariga dushmanlik
- shaxsga nisbatan shaxsiy adovat
- o'zaro munosabatsiz hamdardlik
- qiz (o'g'il) uchun kurash.

Bunday kelishmovchiliklarni konstruktiv tarzda qanday hal qilish kerak? Ko'pincha bolalar ziddiyatli vaziyatni kattalarning yordamisiz mustaqil ravishda hal qilishlari mumkin. Agar o'qituvchining aralashuvi hali ham zarur bo'lsa, buni xotirjam shaklda qilish muhimdir. Bolaga bosim o'tkazmasdan, omma oldida kechirim so'ramasdan, maslahat bilan cheklanib qolish yaxshiroqdir. Agar o'quvchi ushbu muammoni hal qilish algoritmini o'zi topsa yaxshi bo'ladi. Konstruktiv ziddiyat bolaning tajribasiga ijtimoiy ko'nikmalarni qo'shadi, bu unga tengdoshlari bilan muloqotda yordam beradi, kattalar hayotida unga foydali bo'lgan muammolarni hal qilishni o'rgatadi.

Ziddiyatli vaziyatni hal qilgandan so'ng, o'qituvchining bola bilan suhbat muhimdir. O'quvchini ismi bilan chaqirish yaxshi, u ishonch va xayrixohlik muhitini his qilishi muhimdir.

Bola tez-tez janjallashadi va do'stlari hamda sevimli mashg'ulotlari bo'lmasa, bo'sh vaqtlari ko'p bo'ladigan bo'lsa, tajovuzni ko'rsatadi. Bunday holda, o'qituvchi o'quvchining ota-onasi bilan suhbatlashishi, bolani uning manfaatlariga muvofiq to'garaklar yoki sport seksiyalariga borishni tavsiya etish orqali vaziyatni to'g'irlashga harakat qilishi mumkin. Qo'shimcha to'garaklar dars ortiqcha keraksiz mashg'ulotlarga vaqt qoldirmaydi, qiziqarli va foydali o'yin-kulgi, yangi tanishlar ortirishga yordam beradi.

O'qituvchi va ota-onalar o'rtasidagi ziddiyatga quyidagilar sabab bo'lishi mumkin:

- ta'lim vositalari haqida tomonlarning turli xil g'oyalari
- ota-onaning o'qituvchini o'qitish usullaridan noroziligi
- shaxsiy yoqtirmaslik
- ota-onaning bolaga asossiz baho bermaslik haqidagi fikri.
- O'quvchining ota-onasi bilan ziddiyatni hal qilish usullari:

Agar maktabda ziddiyatli vaziyat yuzaga kelsa, uni xotirjam tushunish muhimdir. Odatda, hamma narsa quyidagi tarzda sodir bo'ladi: ziddiyatli odam o'z xatolariga ko'z yumadi, shu bilan birga ularni raqibidan qidiradi [3].

Vaziyat ehtiyotkorlik bilan baholanganda va muammo bayon etilganda, o'qituvchiga ota-onaga bilan ziddiyatning asl sababini topish, ikkala tomonning harakatlarining to'g'riligini baholash, nizoli vaziyatlar konstruktiv hal qilish yo'lini belgilash osonroq bo'ladi.

Rozilik yo'lidagi keyingi qadam o'qituvchilar va ota-onalarning ochiq muloqoti bo'lib, unda tomonlar tengdir. Vaziyatni tahlil qilish o'qituvchiga ota-onaga muammo haqida o'z fikrlari va g'oyalarini ifoda etishga, tushunishni namoyish etishga, umumiy maqsadni aniqlashtirishga va birgalikda mavjud vaziyatdan chiqish yo'lini topishga yordam beradi

“O'qituvchi — o'quvchi” nizolari. Bunday nizolar, ehtimol, eng tez-tez uchraydi, chunki o'quvchilar va o'qituvchilar birgalikda ota-onalarga va bolalarga qaraganda kamroq vaqt sarflashadi. O'qituvchi va o'quvchilar o'rtasidagi nizolarning sabablari:

- o'qituvchilarning talablarida birlikning yo'qligi
- o'quvchi uchun ortiqcha talablar
- o'qituvchi talablarining nomuvofiqligi
- o'qituvchining o'zi tomonidan talablarni bajarmaslik
- o'quvchi o'zini kam baholangan deb hisoblaydi
- o'qituvchi o'quvchining kamchiliklari bilan kelisha olmaydi
- o'qituvchi yoki o'quvchining shaxsiy fazilatlarini (asabiylashish, nochorlik, qo'pollik).

O'qituvchi va o'quvchi nizolarini hal qilish

Nizolarga olib kelmasdan, keskin vaziyatni yumshatish yaxshiroqdir. Buning uchun siz ba'zi psixologik usullardan foydalanishingiz mumkin.

Achchiqlanish va ovozning ko'tarilishiga tabiiy reaksiya shunga o'xshash harakatlardir. Ko'tarilgan ohanglardagi suhbatning natijasi nizolarning kuchayishi bo'ladi. Shuning uchun o'qituvchining to'g'ri harakati o'quvchining zo'ravon reaksiyasiga javoban xotirjam, do'stona, ishonchli ohang bo'ladi. Tez orada bola o'qituvchining xotirjamligini his etgan holda o'zinida ham xotirjamlik his etadi [4].

Norozilik va asabiylashish ko'pincha dars topshiriqlarini bajarmaydigan orqada qolgan o'quvchilardan kelib chiqadi. Mas'uliyatli vazifani ishonib topshirish va uni yaxshi bajarishga ishonch bildirish orqali o'quvchini akademik yutuqlarga ilhomlantirish va noroziliklarini unutishga yordam berish mumkin.

O'quvchilarga nisbatan do'stona va adolatli munosabat sinfdagi sog'lom muhitning kaliti bo'ladi, tavsiya etilgan tavsiyalarga rioya qilishni qiyinlashtiradi.

Pedagogik ziddiyatni hal qilish algoritmi.

- Nizolarning mohiyatini aniqlang: uning sabablari, ishtirokchilari, oqibatlarini.
- Vaziyatni tahlil qilish va nizolarni hal qilish uchun jamoa tuzing: unga faqat bitta to'g'ridan-to'g'ri guvohlar, hamkasblar, sinf jamoasi kirishi mumkin.
- Nizolarni tahlil qilishda yetakchining rolini aniqlang.
- Vaqt va joyni aniqlang. Qarama-qarshilik o'rtasida vaziyatni hal qilishni boshlamaslik muhimdir. Har bir inson tinchlanishi va konstruktiv suhbatga moslashishi kerak.
- Qoidalarni belgilang: xalaqit bermang, haqorat qilmang, yolg'on gapirmang.
- Ikkala tomonning pozitsiyasini tinglang. Suhbat davomida savollarga javob bering. Nima bo'ldi? Nima uchun bu sodir bo'ldi? Raqiblar o'rtasida qanday his-tuyg'ular paydo bo'ldi?

Keyin qanday bo'lish kerak? Vaziyatni hal qilish bo'yicha takliflarni to'plang. Masalan, "aqliy hujum"ni o'tkazing. Umumiy ro'yxatdan tanlang, ikkala tomonni ham qondiradigan taklif [5].

XULOSA VA TAVSIYALAR. Xulosa qilar ekanmiz, buyuk Chex pedagogi Yan Amos Komineskiyning asarlaridagi quyidagi fikrini keltiramiz, "O'qituvchilik har qanday kasbdan ko'ra yuqoriroq darajada turadi" [6] Gohida bir kishi bitta bolaga tarbiya beraolmasligi mumkin, lekin muallim bolalarga ilmu-adab o'rgatadi, bu mashaqqatlarni o'z boshidan kechiradi. Shu bois muallimga qulluq qilsa arziydi. Zamonaviy o'qituvchi ijtimoiy psixologiyada ham pedagogikada ham o'quvchilar o'rtasidagi o'zaro munosabatni, ijtimoiy psixologik munosabatlardan foydalanishni bilishi, oldini qaytara olishi zarur. Bo'lajak pedagog pedagogik nizolarning yuzaga kelish asoslari bilan tanishishi ya'ni bunday nizolarni kelib chiqish sabablarini anglashi, shu o'rinda turli nizolarni oldini olish, bartaraf etish usullari haqida nazariy bilimlarni amaliyotda keng tatbiq eta olishi lozim. Shunday ekan bo'lajak pedagoglardan yuksak bilim, tajriba, o'z kasbiga sadoqat va mahorat talab etiladi.

Nizolar har qanday qarama-qarshiliklardan dalolat berganligi sababli, ularni anglashga harakat qilish kerak va shundan keyingina ushbu qarama-qarshiliklarni eng konstruktiv usul bilan olib tashlash kerak. Shuningdek, o'z vaqtida hal qilingan nizolar kuchaymaydi va to'planmaydi. O'z navbatida, shaxslararo munosabatlarda ham, pedagogik faoliyatning samaradorligida ham ijobiy aks etadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Incheon declaration/Education 2030: Towards inclusive and equitable quality education and lifelong learning for all (Word Education Forum, 19-22 may 2015, Incheon, Republic of Korea). 6p. 26P.
2. Sementsova, E. I.,. Maktab nizolari: turlari, echimlari, usullari va misollari.01.12.2013.[Internet-resurs] - kirish rejimi: <http://pedsovet.su>
3. Isayeva, A. G. Pedagogik nizolarni hal qilish texnologiyasi. [Internet-resurs] kirish rejimi: <http://www.rastut-goda.ru>
4. Temina S. Yu. Maktabdagi nizolar yoki nizolar maktabi. -M.-:2002, -144 b.
5. Xolmuminova B. A. Pedagogik nizolarning sabablari va ba'zi xususiyatlari // yosh olim. -2016. -№10.
6. Komineskiy. Y. A. "Buyuk didaktika". "O'qituvchi" nashriyoti. Toshkent.: - 1975-yil.
7. Erkinov M.M. "Socio-psychological aspects of conflict situations between teachers and students", "Science and innovation". international scientific journal. volume 2, ISSUE 5, may 2023. UIF-2022: 8.2 | ISSN: 2181-3337 | SCIENTISTS.UZ.

SIMMETRIYA HISSI PSIXIK HODISA SIFATIDA

Normirzayev Yunus Rajabali o'g'li

Turon universiteti

Pedagogika va psixologiya kafedrası o'qituvchisi

Annotatsiya. *Maqolada simmetriya hissi, uni shakllantirish masalalari, simmetriya hissini psixik jarayonlar bilan bog'liqligi, simmetriya hissi odamlar uchun ko'pincha go'zallik va tartibni ifodalovchi, hushyorlik va xavfsizlikni his qilishga yordam beradigan asosiy omil sifatida yuzaga kelishi o'rganiladi.*

Kalit so'zlar: *simmetriya hissi, idrok, ko'rish idroki, ijodiy tafakkur, tasvir, shakl.*

Annotation. *The article examines the sense of symmetry, issues of its formation, the connection between the sense of symmetry and mental processes, the fact that the sense of symmetry often represents beauty and order for people and is the main factor helping them feel cheerful and safe.*

Key words: *sense of symmetry, perception, visual perception, creative thinking, image, form.*

KIRISH. Emotsiya va his-tuyg'ular psixologiyaning alohida katta sohasidan biridir. Amerikalik olim D.G. Mayersning biroz soddalashtirilgan ta'rifiga ko'ra psixologiya odamlarning fikrlashi, his qilishlari va harakatlarini o'rganadi[1].

Ushbu mantiqdan kelib chiqib, his-tuyg'ular psixologiyaning ma'lum bir qismini tashkil qiladi, deb hisoblashimiz mumkin. Shu bilan birga, psixologiya fanida inson hissiy kechinmalarining qonuniyatlari va mexanizmlari to'g'risida juda ko'p bilim to'planganiga qaramay, adabiyotlarda simmetriya hissi kabi hissiy hodisa haqida alohida va hajmli ma'lumotlar yo'q. Lug'atlarda bu hodisaning ta'rifi keltirilmagan, darsliklarda ushbu tuyg'uni o'z ichiga olgan hissiy kechinmalarining tasnifi yo'q. Turli xil psixologiya tarmoqlarida masalan (individual, yosh, gender, ijtimoiy, kasbiy va boshqalar) bu hodisaning xususiyatlarini ochib beradigan ma'lumotlar mavjud emas. Garchi nufuzli olimlar tomonidan simmetriya hissi kabi tushunchalar qadim zamonlardan beri insonga xos bo'lganligi haqidagi qarashlar mavjud bo'lsada.

ADABIYOTLAR TAHLILI. Akademik V.I. Vernadskiy o'zining "Yer biosferasi va uning atrof-muhitining kimyoviy tuzilishi" ("Химическое строение биосферы Земли и ее окружения") fundamental asarida simmetriya hissi va uni kundalik hayotda ifodalashning haqiqiy istagi insoniyatda paleolit davridan beri mavjud edi, deb yozgan edi.[3]

Shuningdek, L.N. Tolstoy tomonidan berilgan savollar ham psixologik tadqiqotchilar uchun juda qiziqarlidir. "O'smirlik" ("Отрочестве") asarida shunday deydi: "Bir kuni qora doska oldida turib, unga bo'r bilan turli xil figuralarni chizarkanman, birdan hayron bo'ldim: nega simmetriya ko'zni quvontiradi? Simmetriya nima? Bu tug'ma tuyg'u. U nimaga asoslanadi? Hayotda hamma narsada simmetriya bormi?" [2]

Simmetriya "yunoncha" so'zdan olingan bo'lib "mutanosiblik", "bir xillikni o'lchash" degan ma'noni anglatadi.

Simmetriya hissi — bu insonning muhitidagi shakl, tuzilish yoki tartibni muvozanatli va simmetrik deb qabul qilishdan hosil bo'ladigan estetik his. Bu hissiyot ko'plab sohalarda, jumladan san'at, tabiat, arxitektura, va psixologiyada muhim rol o'ynaydi. Simmetriya hissi

odamlar uchun ko'pincha go'zallik va tartibni ifodalovchi, hushyorlik va xavfsizlikni his qilishga yordam beradigan asosiy omil sifatida yuzaga keladi.[1]

A. Maslou o'zining "Motivatsiya va shaxs" ("«Мотивация и личность»") asarida simmetriya hissini eng yuqori ehtiyojlardan biri - estetik ehtiyojning o'ziga xos ko'rinishi deb hisoblaydi.[4]

Simmetriya hissi, shuningdek, insonning estetik talablari va hissiyotlariga ham bog'liq. Psixologik tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, odamlar simmetrik yuzlar yoki obyektlarga ko'proq ijobiy munosabatda bo'lishadi. Bu holat "simmetriya afzalligi" deb nomlanadi, ya'ni simmetrik shakllar yoki yuzlar ko'proq jozibali va go'zal deb qabul qilinadi.

TADQIQOT METODOLOGIYASI. Simmetriya hissi haqidagi tushuncha, ayniqsa, insoniyatning estetik va psixologik tafakkurida katta o'rin tutadi. Simmetriya nafaqat san'at va tabiatda, balki inson hissiyotlari va umuman ruhiy holatlarda ham o'z aksini topadi. Bu hisni yanada chuqurroq tushunish uchun, quyidagi jihatlar va misollarni ko'rib chiqish mumkin:

Simmetriya hissi go'zallik va jozibadorlikning markaziy omilidir. Psixologlar ko'pincha simmetrik shakllar va yuzlar insonning go'zallikni qanday idrok etishiga katta ta'sir ko'rsatishini ta'kidlaydilar. Misol uchun, yuz simmetriyasining go'zallikka ta'siri ko'plab tadqiqotlarda isbotlangan. Yuz yoki tanalar simmetrik bo'lganda, odamlar ularni ko'proq jozibali deb bilishadi.

Biror narsaning simmetrik bo'lishi, uning tartibga solingan va boshqariladigan deb qabul qilinishiga olib keladi. Shu sababli, ko'plab psixologik tadqiqotlar simmetriya va tartibning odamlarning hissiy holatiga ta'sir qilishini ko'rsatgan. Masalan, stressni kamaytirish va umumiy ruhiy barqarorlikni saqlash uchun simmetriya hissi bo'lish muhimdir.

Simmetriya hissi inson tajribasida muhim o'rin tutadi, chunki u go'zallik, tartib, xavfsizlik va salomatlikni ifodalaydi. Shu bilan birga, simmetriya o'zining estetik ahamiyati bilan birga psixologik va biologik xususiyatlarga ham ta'sir qiladi. Bu hissiyotlarning tafakkurimizdagi o'rni, san'at, tabiat va insoniyatning umumiy ruhiy holatida muhim rol o'ynaydi.

Shakllarni idrok etishda simmetriya hissi juda muhim rol o'ynaydi. Shakllarni tanib olishda simmetriya hissi quyidagi jihatlariga ta'sir qiladi. Masalan: Simmetriya odamning vizual idrokiga juda ta'sir qiladi. Shakllar va tasvirlar simmetrik bo'lganda, miyamiz ularni tezda tanib oladi. Bu esa simmetrik shakllar miyaning ba'zi hududlarida ko'proq faoliyatni talab qilmasligi sababli, ular kamroq energiya sarflaydi va tezroq idrok qilinadi. Odamlar tabiatda ko'rilgan simmetrik shakllarni boshqa shakllardan ko'ra tezroq eslab qoladi.

Simmetriya idrokni yaxshilaydi, shakllarni tez va aniq aniqlashga yordam beradi, estetik va psixologik jihatdan odamlar uchun jozibali bo'ladi. Bu insoniyatning tabiiy idrok mexanizmlaridan biridir va ko'plab sohalarda - san'at, dizayn, arxitektura, va hatto ilmiy tadqiqotlarda muhim ahamiyatga ega.

Bolalarning tafakkur jarayonlarida simmetriya hissining o'rni juda muhimdir, chunki simmetriya bolalarga nafaqat vizual idrokni rivojlantirishda, balki kognitiv (aql) va motor (harakat) ko'nikmalarini shakllantirishda ham katta yordam beradi. Simmetriya bilan ishlash, bolalar uchun dunyoni tushunish va muhitga moslashishda o'ziga xos o'quv jarayonini tashkil qiladi[5].

XULOSA VA TAVSIYALAR. Simmetriya bolalar tafakkurida estetik va ijodiy tafakkurni rivojlantirishda ham muhim rol o'ynaydi. Bolalar simmetrik naqshlar va tasvirlar orqali san'at va dizaynni o'rganishni boshlaydilar. Simmetriya, ularni ranglar, shakllar va naqshlar yordamida yaratuvchanlikni rivojlantirishga ilhomlantiradi. Bolalar simmetrik tasvirlarni ko'rib, ularni

yaratishda o'z tasavvurlarini kengaytiradilar. Simmetriya bolalarning tafakkur jarayonlarida katta ahamiyatga ega. U bolalarga shakl va strukturani tushunish, kognitiv ko'nikmalarni rivojlantirish, matematik fikrlashni o'rgatish, ijodiy tafakkurni rivojlantirish, motor ko'nikmalarini oshirish va ijtimoiy emotsional rivojlanish uchun muhim asos yaratadi. Shuning uchun, bolalar ta'limi va rivojlanishida simmetriya hissini qo'llash ularning umumiy tafakkur salohiyatini mustahkamlashda samarali vosita hisoblanadi.

Bolalarning tafakkurini rivojlantirish ularning muvaffaqiyatli ta'lim olishining asosiy shartlaridan biridir. Yaxshi fikrlash, xotira va ijodkorlik bilan bog'liq ko'plab faoliyat sohalarida muvaffaqiyatga erishishga imkon beradi. O'qish faoliyatining boshida matematika, o'qish va yozish sohasidagi fundamental bilimlarni o'zlashtirish muvaffaqiyatini belgilaydigan muhim omil bu mantiqiy fikrlashdir. Aqliy faoliyatning bu turini rivojlantirish uchun yuqorida muhokama qilingan simmetriya tushunchasi alohida ahamiyatga ega.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Майерс, Д.Г. “Психология” [Текст] / Д.Майерс / Перевод с англ. И.А. Карпиков, В.А. Старовойтова; Худ. обл. М.В. Драко. – Мн.: ООО «Попурри», 2001. – 828 с.
2. Толстой, Л.Н. “Отрочество” [Текст] / Л.Н.Толстой // Полное собрание сочинений в 90 томах / Под общей ред. В.Г. Черткова. – М.: РГБ, 2006. – Т. 2. – С. 3-75.
3. Вернадский, В.И. “Химическое строение биосферы Земли и ее окружения” [Текст] / В.И. Вернадский. – М.: Наука, 2001. – 376 с.
4. Маслоу, А. “Мотивация и личность” [Текст] / А. Маслоу, пер. с. англ. – 3-е изд.– СПб Питер, 2008. – 352 с.
5. Исмаилов, А.Д. Развитие образного мышления младших школьников на занятиях декоративно-прикладным искусством: Автореф. дис. ... канд. психол. наук [Текст] / А.Д. Исмаилов. – М., 1988. – 18 с

VOYAGA YETMAGANLARDAGI AGRESSIV XULQ – JINOYATCHILIK VA XUQUQBUZURLIKNI KELITIRIB CHIQRUVCHI ASOSIY OMIL SIFATIDA

Sadatova Nodira Musurmonovna

Turon universiteti

Pedagogika va psixologiya kafedrası o'qituvchisi

Annotatsiya. Ushbu maqolada agressiv xulq-atvorli voyaga yetmaganlar bilan munosabatda bo'lish, agressiv xulqning ko'rinishlari, agressiyaning paydo bo'lishidagi turli omillar va ularni bartaraf etish choralari bo'yicha ma'lumot olish va ta'sir etish bo'yicha kerakli hamda samarali tavsiyalar berilgan.

Kalit so'zlar: *agressiya, agressiv xulq, adaptatsiya, frustratsiya, stress, emotsional inkluziya, tarbiyasi qiyin o'smirlar, jinoyatchilik, psixologik ta'sir, psixologik xususiyat, pubertat davri, o'tish davri, krizis davr, qiyin davr*

Annotation. *This article provides the necessary and effective recommendations on how to deal with minors of aggressive behavior, the manifestations of aggressive behavior, obtaining and influencing information on various factors in the occurrence of aggression and measures to eliminate them.*

Key words: *aggression, aggressive behavior, adaptation, frustration, stress, emotsional inkluziya, difficult adolescents to educate, crime, independent life, values, puberty, transitional period, crisis period, difficult period*

KIRISH. Bugungi kunda mamlakatimizda o'sib kelayotgan yosh avlodning taqdiri, uning ijtimoiy himoyasi davlatimiz siyosatining asosiy va ustuvor yo'nalishlaridan biridir. Shu boisdan, mamlakatimizda iqtisodiy va siyosiy sohalarda amalga oshirilayotgan keng qamrovli ishlar bilan bir qatorda, o'sib kelayotgan yosh avlodning ta'lim-tarbiyasi, ertangi kuni, ularning jismoniy va aqliy jihatdan barkamol rivojlanishlari borasida davlat miqyosida ulkan darajadagi ishlar amalga oshirilmogda[1].

Bugungi globallashuv davrida yoshlar ma'naviyatini asrash, yosh avlodning qalbi va ongini turli zararli g'oyalar ta'siridan saqlash hamda mafkuraviy immunitetini mustahkamlash masalalariga alohida e'tibor qaratish dolzarb vazifadir. Albatta, yoshlarni buzg'unchi g'oyalar ta'siriga olishni istaydigan kuchlar juda ko'p.

Ilmiy tadqiqotlardan ma'lum bo'lishicha, bolalar va o'smirlar xulq-atvoridagi salbiy o'zgarishlarning ijtimoiy-psixologik xususiyatlari va ularning sabablarini o'rganmasdan turib, uni faqatgina statistik jihatdan tahlil qilish bilangina bunday hodisalarning ijtimoiy-psixologik xususiyatlarini ilmiy jihatdan asoslab bo'lmaydi. Shunga ko'ra, tarbiyadagi nuqsonlar va voyaga yetmaganlarda jinoyat xulqining paydo bo'lishining ijtimoiy-psixologik omillari hamda sabablarini har tomonlama o'rganish zaruriyati kelib chiqadi[1].

Voyaga yetmaganlardagi agressiv xulq jinoyatchilik va huquqbuzarlikni keltirib chiqaruvchi muhim omillardan biri sifatida ko'riladi. Shaxsga doir individual taraqqiyot samarasini hamda insonlararo munosabatlarni belgilovchi xulq-atvor va xatti-harakatlarning eng muhim xarakteristikalaridan biri agressivlikdir. Psixologiyada "agressiya" tushunchasi turlicha yondashuv asosida tahlil qilingan bo'lib, bir guruh tadqiqotchilar agressiyaning negativ xulq-atvor modeli sifatida baholasalar, yana bir guruh tadqiqotchilar bu xulq-atvorning pozitiv

tomonlari ham mavjudligini ta'kidlaydilar. Agressiv xulq-atvor shaxsning ijtimoyilashish jarayonida bir qator asosiy funksiyalarni bajaradi. Meyorga muvofiq, u qo'rquvdan qutqaradi, o'z qiziqishlarini himoya qilishga ko'maklashadi, tashqi xavfdan himoya qiladi, adaptatsiyaga ko'maklashadi. Bu borada agressiyaning ikkita turi haqida fikr yuritish mumkin: yaxshi sifatli adaptiv va destruktiv – dezadaptiv.

Voyaga yetmaganlardagi agressiv xulq, odatda, bir necha omillar bilan bog'liq bo'lishi mumkin. Masalan: Psixologik omillar: Voyaga yetmagan shaxslarda emotsional va psixologik rivojlanish davrida to'g'ri xulq-atvorni formalashtirish murakkab bo'lishi mumkin. Agar ular o'z his-tuyg'ulari va stressini boshqarishni o'rganmasa, agressiv reaksiyalar paydo bo'lishi ehtimoli yuqori. Oila va muhit: Voyaga yetmaganlarning oilasi va yaqin muhiti ularning xulqiga katta ta'sir ko'rsatadi. Agar oilada agressiv xulqlar ko'rsatilsa yoki zo'ravonlikka duch kelsa, bu bolaning harakatlariga ham ta'sir qilishi mumkin. Jamiyat ta'siri: Madaniyat va jamiyat standartlari ham agressiyaning rag'batlantirishi yoki kamaytirishi mumkin. Masalan, ba'zi madaniyatlarda zo'ravonlikni qabul qilish odatiy hol sifatida qabul qilish mumkin. Ta'lim jarayoni: Maktab yoki ta'lim muassasalaridagi munosabatlar ham voyaga yetmaganlarda agressiv xulqning rivojlanishiga sabab bo'lishi mumkin. Tengdoshlar o'rtasidagi tajribalar, masalan, (kechirish) kabi holatlar, o'z navbatida agressiyaning keltirib chiqaradi. Salbiy ta'sir etish manbalari: Televideniye, video o'yinlar va internet orqali yo'llangan kontent ham voyaga yetmaganlarga salbiy ta'sir ko'rsatishi mumkin. Agressiv xulqni kamaytirish uchun e'tibor berish kerak bo'lgan yo'nalishlardan biri – bolalarning emotsional inkluziyasini ta'minlash, ularga his-tuyg'ularini ifodalashi uchun imkoniyat yaratishdir. Bundan tashqari, oilaviy munosabatlarni yaxshilash, ijobiy rol modellari bilan ta'minlash ham muhimdir [2].

ADABIYOTLAR TAHLILI. Mavzu bo'yicha ko'plab ilmiy tadqiqotlar o'tkazilgan bo'lib, ular agressiyaning rivojlanishiga ta'sir qiluvchi omillarni, shuningdek, samarali profilaktika usullarini aniqlashga qaratilgan.

Insonning agressiv xatti-harakatlarga moyilligini turlicha tushuntirishga qaratilgan nuqtai nazarlar ichida eng mashhuri U.Makdaugoll, Z.Freyd, G.Marrey va boshqa olimlarning "inson va hayvonlarda agressiyaning tug'ma instinkti mavjud bo'ladi" degan qarashlaridir. Bu nazariya agressiya haqidagi dastlabki nazariya bo'lib, ammo u amaliyotda o'z tasdig'ini topmadi.

Freyd o'zining dastlabki ishlarida quyidagi fikrni ilgari surgan: insonga xos barcha fe'l-atvor bevosita yoki bilvosita erodan, ya'ni hayot instinktidan yaraladi. Erosning quvvati (libidosi) xayotni mustahkamlashga, saqlab qolishga va ko'paytirishga yo'naltirilib, bu agressiyaning ham keltirib chiqaradi. Birinchi jahon urushi zo'ravonliklari tajribasini boshdan kechirgan Freyd, agressiyaning kelib chiqishi va mohiyati haqida fikr yuritarkan, u ikkinchi asosiy instinkt - tanatos – o'limga ishtiyoqning mavjudligini taxmin qildi. Bu instinktning quvvati buzg'unchilikka va hayotni to'xtatishga yo'naltirilgandir. Shunday qilib, tanatos agressiyaning tashqariga chiqarishga va boshqalarga yo'naltirishiga bevosita sabab bo'ladi.

Freydning fikricha, tanatos energiyasi tashqariga yo'naltirilmasa, bu inson psixikasining buzilishiga olib keladi. Shuning uchun agressiyaning tashqi namoyon bo'lishi tanatosning bunday buzg'unchi kuchini susaytirishi va natijada yanada xavfli harakatlarning paydo bo'lish ehtimolini kamaytirishi mumkin.

K.Lorens agressiyaga nisbatan evolutsion yondashuv tarafdorlaridan biri bo'lgan va uning bu pozitsiyasi Freydning pozitsiyasi bilan o'xshash ekanligini namoyon qilgan. K.Lorens ta'limotiga ko'ra, agressiya insonlarga va boshqa tirik jonzorlarga xos bo'lgan hayot uchun

kurash tug'ma instinktidan kelib chiqqan. U bu instinkt uzoq evolutsiya davrida rivojlangan, deb taxmin qiladi va uning uchta muhim vazifasini ajratib ko'rsatadi. Birinchisi, hayot uchun kurash instinkti turli xil biologik tur vakillarini dunyo bo'ylab katta geografik kengliklarga tarqatib yuborad, bu esa oziq-ovqat resurslarining maksimal sarflanishini ta'minlaydi. Ikkinchidan, agressiya biologik turning genetik fondi yaxshilanishini ta'minlaydi, chunki faqat eng kuchli va quvvatli individumlarga o'zidan o'zidan avlod qoldira oladi. Uchinchidan, kuchli tur va vakillariga o'zini himoya qila oladi va avlodining tirik qolishini ta'minlay oladi[3].

Aslini olganda, o'smir shaxsining rivojlanishi uchun agressiv namoyishlarning o'zi unchalik xavfli emas, balki ularning natijalari va atrof-dagilarning noto'g'ri reaksiyasi xavflidir. Agar zo'ravonlik – e'tibor, tan olish, hukmronlik, pulga ega bo'lish, yoki boshqa huquqlarni bersa, o'smirlarda kuch ustuvorligiga asoslangan xulq-atvor shakllanishi mumkin, bunday holatlar esa kattalarning ham ijtimoiy faoliyati asosini tashkil etishi kuzatiladi (masalan, kriminal guruhlarda).

TADQIQOT METODOLOGIYASI. Ishning maqsadiga aniq yetish uchun to'g'ri metodologiyaga ega bo'lish lozim. Agressiv xulqni oldini olish bo'yicha psixoprofilaktik tadbirlarni tashkil etishning o'ziga xosligi hozirgi kun uchun muhim hisoblangan ilmiy gipoteza(faraz)larni, bu sohaga doir nazariy ma'lumotlarni amaliy faoliyatda qo'llash mavzumizni yortishdagi ustuvor vazifa bo'lib qolaveradi. Shu sababda dastlab mavzuga doir mavjud ilmiy adabiyotlarni tahlil qilish orqali agressiyani oldini olish bo'yicha psixoprofilaktik tadbirlarning nazariy asoslari o'rganiladi. Psixoprofilaktik tadbirlarning amalga oshirilishi kuzatiladi va ularning samaradorligi baholanadi. Tadqiqot kuzatishlari natijasi asosida agressiv xulqni oldini olish bo'yicha samarali psixoprofilaktik tadbirlarni tashkil etish bo'yicha tavsiyalar ishlab chiqiladi.

Voyaga yetmaganlardagi agressiv xulq ko'rinishlari, asosan, ularning emotsional va psixologik rivojlanishi bilan bog'liq. Agressivlik ko'pincha ularning stress, frustratsiya yoki boshqa negativ his to'g'ridagi reaksiyalaridan kelib chiqadi. Quyida bunday xulqlarning ba'zi asosiy ko'rinishlari va ularning ehtimoliy sabablari keltirilgan:

1. Fiziologik agressiya: Bu turdagi xulq, boshqa insonlarga zarar yetkazish yoki jismoniy tajovuz qilish bilan ifodalanadi. Bularga tishlash, tirnash yoki boshqa jismoniy harakatlar kiradi.

2. Verbal agressiya: So'zlar bilan tahdid qilish va haqoratlash orqali o'z his-tuyg'ularini ifodalash. Bunday holatlarda voyaga yetmaganlar o'zidan katta bo'lgan kishilarga yoki tengdoshlariga qarshi shunchaki so'zlar bilan ham ta'sir o'tkazishga harakat qilishadi.

3. Sotsial agressiya: Bunda voyaga yetmaganlar boshqa odamlarni ijtimoiy aloqalardan chetlatish, gap-so'z tarqatish yoki hazil qilish orqali ta'sir o'tkazadilar.

4. Emotsional agressiya: Ushbu holatda voyaga yetmaganlar o'z his-tuyg'ulari bilan manipulyatsiya qilishni o'rganadilar. Ular o'z ehtiyojlari uchun boshqalarni manipulyatsiya qilish uchun emotsional bosim qilishi mumkin.

Agressiv xulqlarning sabablari:

- Stress va frustratsiya: Voyaga yetmaganlar stressli vaziyatlarga duch kelishganda, ular agressiv reaksiyalar ko'rsatishi mumkin.

- O'rnak olish: Oiladagi tarbiya, do'stlar orasidagi munosabatlar va media ta'siri voyaga yetmaganlarning agressiv xulqini shakllantira oladi.

- O'zini emotsional nazorat etmaslik: Emotsional instinktlarni nazorat qilish qobiliyatsizligi ham agressivlikka olib kelishi mumkin.

NATIJALAR VA MUHOKAMA. Shaxsning agressiv xulq-atvoriga ta'sir qiluvchi boshqa xususiyat – uning frustratsiyani o'tkazish qobiliyati hisoblanadi. Ma'lum bo'lishicha, frustratsiya – bu maqsad yoki ehtiyojini qoniqtirishi yo'lidagi to'sqinlikdan kelib chiqqan holat. Ba'zi bir mualliflar frustratsiyani – agressiv xulq atvorning yetakchi sabablaridan biri deb hisoblaydilar. Umuman olganda, frustratsiya keng tarqalgan hodisa va insonlar uni bartaraf etish qobiliyatlari bilan farqlanadilar. Agar agressiv xulq-atvor frustratsiyani bartaraf etishiga muvaffaqiyatli ko'maklashsa, u o'rgatish qonunlariga muvofiq, kuchayishga ko'proq ehtimoli mavjud. Bu vaziyatda, insonning frustratsiyaga yuqori seziluvchanligi bo'lsa, muammolar paydo bo'lishi mumkin, shu bilan birga agar unda frustratsiya bartaraf etilishining ijtimoiy ruxsat etilgan usullari ishlab chiqilmagan bo'lsa.

Eng bahsli muammolardan biri shaxsning agressiv xulq-atvoriga ommaviy axborot vositalarining ta'siri muammosini hisoblash mumkin. OAV negativ ta'sirining tarafdorlari quyidagi ma'lumotdan kelib chiqadilar, insonlar qachon o'zini agressiv tutadilar, eng avvalo, boshqalar agressiyasini kuzatib turib.

Televideniye orqali agressiv xulq-atvorni shakllantirish mexanizmi quyidagi ko'rinishga ega bo'lishi mumkin:

- meyoridan ortiq teleko'rsatuvlarga qiziqish; agressiv xayollar; o'zini personaj (qahramon) bilan taqqoslash;
- muammolar yechimi va insonlarga ta'sir ko'rsatishning agressiv usulini o'zlashtirish;
- agressiv harakatlarni takrorlash;
- shaxslararo munosabatlarda muammolarni yechish uchun agressiyani qo'llash;
- qo'llab-quvvatlash; agressiv odatlar;
- rivojlanmagan ijtimoiy va o'quv ko'nikmalari;
- frustratsiya – teleko'rsatuvlarni meyoridan ortiq ko'rish va boshqalar.

Agressiv xulq-atvorning kuzatish orqali shakllanishini bir nechta shartlarni bajarish orqali amalga oshirish mumkin. Birinchidan, ko'rayotgani real bo'lib, shaxsiyatiga tegib o'tishi kerak. Ikkinchidan, ko'rgani aynan agressiya sifatida qabul qilinishi kerak. Uchinchidan, qachonki tomoshabin o'zini agressorga tenglashtirsa, agressiya o'tadi, ammo aniq shaxs uchun agressiya obekti filmdagi agressiya qurboni sifatida tasavvur qilinadi. O'rganishning keyingi prinsipial sharti, filmdagi qahramon agressiya natijasida maqsadiga yetadi yoki rohatlanadi, bu esa tomoshabin uchun ahamiyatli.

Umuman olganda, agressiv sahnalarni ko'rish, ko'pchilik kattalarga tahmin qilinganiga nisbatan to'g'ri, negativ ta'sir ko'rsatmaydi, chunki kuzatuvni o'zi ichki va tashqi shartlar majmui bilan belgilaydi. Zo'ravonlik sahnalariga insonlarning reaksiyasi turlicha bo'lishi mumkin: nafrat, yoqimsiz, virtualizatsiya (tasvir etilgan hodisalarni noreal sifatida qabul qilish), faqatgina ba'zi bir vaziyatlarda – qoyil qolish va o'xshashga intilish. Bunga qaramasdan OAV (shuningdek, internet saytlaridan no'rin foydalanish) bolalar va o'smirlar rivojlanishiga negativ ta'siri haqiqiy xavfni keltiradi.

Masalan, oila jipsligining past darajasi, janjalkashlik, bola va ota-ona o'rtasida yaqinlikning kamayishi, bolalar o'rtasidagi yomon, o'zaro munosabatlar, oilaviy tarbiyaning noadekvat usuli, ko'pincha, juda qattiq jazolarni qo'llaydigan ota-onalar, meyoridan ortiq nazorat qiladigan yoki aksincha, nazorat qilmaydigan, bunday ota-onalar o'z bolalarining agressiyasi va quloq solmasligi bilan ko'proq to'qnashadilar. Shuningdek, onaga nisbatan otaning agressiyasi bolaga ifodalangan negativ ta'sir ko'rsatadi (jismoniy zo'rqlash yoki ochiqchasiga ma'nan kamsitish).

Ilm-fanda “tarbiyasi qiyin o‘smirlar”, “xatar guruhiga kiruvchi bola” degan atamalar mavjud. Bu atama bugungi kunda nafaqat pedagog, psixolog, sotsiologlar, balki ijtimoiy ish xodimlarini ham o‘ziga jalb etadi. Sababi bu atamalar zamirida muayyan shaxsning taqdiriga bog‘liq holat mujassam. O‘zbekiston Respublikasining “Voyaga yetmaganlar o‘rtasida nazoratsizlik va huquqbuzarliklarning profilaktikasi to‘g‘risida”gi Qonunida “ijtimoiy jihatdan xavfli ahvolda bo‘lgan voyaga yetmagan - voyaga yetmaganning nazoratsizligi yoki qarovsizligi oqibatida uning hayoti yoki sog‘lig‘i uchun xavf tug‘diradigan yoxud uni ta‘minlash, tarbiyalash va unga ta‘lim berish talablariga javob bermaydigan sharoitda bo‘lgan yoxud huquqbuzarlik yoki boshqa g‘ayri-ijtimoiy xatti-harakatlar sodir etayotgan voyaga yetmagan”, - deb ta‘rif beriladi[4].

Psixologik nuqtai nazardan jinoyatchilik yoki huquqbuzarlikka moyilligi bo‘lgan voyaga yetmaganlarda bo‘sh vaqt, hissiy-irodaviy nazoratning past darajasi, o‘zini tuta bilmaslik va o‘ziga ishonmaslik, o‘zidan qoniqmaslik, o‘z-o‘zini baholashning va bilishga oid faollikning pastligi, o‘qishni istamaslik, kuchli taassurotlar olishga intilish bilan xarakterlanadilar, shuningdek, ular xavotirli, intizomsiz, nosog‘lom turmush tarzini olib boradilar.

Agressiv xulqni bartaraf etish uchun bir nechta samarali choralar mavjud. Ushbu choralar insonning his-tuyg‘ularini boshqarishga, stressni kamaytirishga va munosabatlarni yaxshilashga yordam beradi:

O‘zini anglash: Agressiv xulqning sabablarini aniqlash muhim. Nima uchun aggressiv bo‘layotganingizni tushunish, bu xulqni o‘zgartirishda birinchi qadamdir. Emotsiyalarini tanish va ularni boshqarish qobiliyatlarini rivojlantirish. Bu insonga o‘z hissiyotlarini tushunishga va ifodalashga yordam beradi.

Tinchlanish usullari: Meditatsiya, yozish, nafas olish mashqlari va yoga kabi tinchlantiruvchi usullardan foydalanish. Bu usullar stressni kamaytirishga va emotsional barqarorlikka yordam beradi.

Kommunikatsiya: O‘z his-tuyg‘ularingizni konstruktiv tarzda ifodalash muhim. Boshqalar bilan ochiq va samimiy muloqot qilish agressiyani kamaytirishga yordam beradi. Ijobiy muomala qilish, ijobiy munosabatlarni rivojlantirish hamda konfliktlarni hal qilish usullarini o‘rganish zarur.

Davomiy jismoniy faoliyat: Sport bilan shug‘ullanish, yugurish yoki boshqa jismoniy faoliyat turlari agressiyani kamaytirishda samaralidir.

Mas‘uliyat olish: O‘zingizdan kutilgan xulqlarni to‘g‘ri qabul qilib, agressiv reaksiyalar uchun mas‘uliyat oling. Odamlarga o‘z fikrlarini aytish imkoniyatini berish va ularning fikrlarini tinglash muhimdir.

Kasbiy yordam: Agar agressiv xulq odatiy hayotga o‘z salbiy ta‘sirini ko‘rsatayotgan bo‘lsa, psixolog yoki psixoterapevtidan professional yordam so‘rash maqsadga muvofiqdir.

Muammolarni hal qilishda ijobiy yondashuvlarni qo‘llash; muammolarni keng ko‘lamda baholash va yechim izlash. Tezkor qarorlar o‘rniga fikrlab qaror qilish, vaziyatdan chetlanib ketish yoki keraksiz vaziyatlarga kirmaslik.

XULOSA. Xulosa shuki, har bir ota-ona farzand tarbiyasida xatolarga yo‘l qo‘ymaslikka xarakat qilishi zarur. Farzandingizga doimo namuna bo‘ling. Sababi, dono xalqimiz aytganidek “Qush uyasida ko‘rganini qiladi”. Siz ham shunga amal qiling. Oyda bir marta oilaviy yig‘ilishni o‘tkazishga xarakat qiling (farzandingiz bilan yaxshi munosabatda bo‘ling, u sizning haqiqatdan ham yordam berishga intilayotganingizga ishonch hosil qilsin). Farzandingizning kuchli tomonini e‘tirof qilib turing. Har bir insonning zaif qirralari bo‘lgani kabi, albatta, kuchli

tomonlari ham bo'ladi. Farzandingizning bo'sh vaqtini to'g'ri va samarali taqsimlang. Farzandingizni diqqat bilan eshiting. Uning fikrlari bilan qiziqing. Ba'zan u bilan ham hisoblashing. Chunki unda mening ham fikrlarimni inobatga olishyapti, degan ishonch hosil bo'lishi nihoyatda muhim. Farzandingizning tarbiyasi yuzasidan ustozlarining fikr-mulohazalarini ham tinglang. Ular bilan maslahatlashing va birgalikda yordam bering. Sizning maqsadingiz muammoning yechimini topish – buni esdan chiqarmang. Farzandingizning kamchiliklari to'g'risida emas, balki uning fe'l – atvori, ayni vaqtdagi xatti-harakatlari haqida ham suhbatlashing, har bir yo'nalish bo'yicha ustozlari, murabbiylariga uning tarbiyasi bo'yicha barcha masalalar yuzasidan sizga murojaat qilishlarini iltimos qiling. Farzand tarbiyasi ma'uliyat. Chunki siz nafaqar o'z farzandingizni balki yurtning farzandini tarbiyalayapsiz.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Sadatova.N.M. Voyaga yetmaganlar tarbiyasidagi salbiy o'zgarishlarning oldini olishga qaratilgan sharqona tarbiya usullari va psixologik qarashlar. "Yangilanayotgan O'zbekiston taraqqiyotida ijtimoiy-gumanitar fanlarni o'qitishning dolzarb masalalari" respublika ilmiy-uslubiy konferensiya materiallari to'plamlari 2024. 352-362 b.

2. Садатова.Н.М. Вестник интегративной психологии. "Психологические аспекты профилактики преступного поведения несовершеннолетних". 2024.-207 с.

3 N. Ismoilova D. Yuldasheva. Central Asian Research Journal for Interdisciplinary Studies (CARJIS) Tashkent. 2021g

4. Akramova F.A. Oilada sog'lom psixologik muhitni tarkib toptirishning ijtimoiy-psixologik asoslari. o'quv-uslubiy qo'llanma.T., 2014. 185 bet

XULQ OG'ISHINI OLDINI OLIISH BO'YICHA PSIXOPROFILAKTIK TADBIRLARNI TASHKIL ETISHNING O'ZIGA XOSLIGI

To'rayev Ozod Uyg'un o'g'li

Turon universiteti

Pedagogika va psixologiya kafedrası o'qituvchisi

Annotatsiya. Ushbu maqolada xulq og'ishining oldini olishga qaratilgan psixoprofilaktik tadbirlarni tashkil etishning o'ziga xos jihatlari batafsil tahlil qilinadi. Turli yosh guruhlari uchun mos psixoprofilaktik dasturlarni ishlab chiqish va amalga oshirishning muhim jihatlari, shu jumladan, individual va guruhli psixologik yordam, ijtimoiy moslashuvchanlikni rivojlantirishga qaratilgan mashg'ulotlar va ta'limning roli ko'rib chiqiladi. Maqolada samarali profilaktika uchun zarur bo'lgan omillar, ijtimoiy-madaniy kontekstni hisobga olish muhokama qilinadi.

Kalit so'zlar: Xulq og'ishi, psixoprofilaktika, profilaktik tadbirlar, ijtimoiy-psixologik profilaktika, individual yondashuv, guruhli mashg'ulotlar, ijtimoiy moslashuvchanlik, ta'lim, davlat siyosati, bolalar, o'smirlar, kattalar.

Annotation. This in the article behavior deviation prevent to take aimed at psychoprophylactic events organization of reaching to oneself typical aspects in detail analysis will be done. Various young groups for suitable psychoprophylactic programs working exit and done increase important aspects, that including individual and group psychological help, social flexibility to develop aimed at exercises and of education role see is released. In the article effective prevention for necessary was factors, socio-cultural context into account to take discussion will be done.

Key words: Behavior deviation, psychoprophylaxis, preventive activities, socio-psychological prevention, individual approach, group activities, social flexibility, education, state politics, children, teenagers, adults.

KIRISH. Xulq og'ishi – bu jamiyat uchun jiddiy muammo bo'lib, uning oldini olish uchun samarali profilaktik choralar ko'rish zarur.

Psixoprofilaktika – bu xulq og'ishlarining oldini olishga qaratilgan psixologik tadbirlar majmuasi. Ushbu tadbirlarni tashkil etishning o'ziga xosligi turli omillarga bog'liq, jumladan, maqsadli auditoriya (bolalar, o'smirlar, kattalar), xulq og'ishining turlari va ijtimoiy-madaniy kontekst.

Yoshlar o'rtasida xulq og'ishini barvaqt oldini olish to'g'risida nafaqat profilaktika idoralari, Ichki ishlar va Sog'liqni saqlash, ta'lim, sport va turizm, madaniyat vazirliklari tomonidan rioya qilingan ijtimoiy nazorat va cheklovlar pozitsiyasidan kelib chiqib qarash noo'rin.

Deviant xatti-harakatlarning ijtimoiy profilaktikasini kompleks rejalashtirish quyidagi asosiy maqsadlarni ko'zlaydi:

- Fuqarolar va mansabdor shaxslarning noqonuniy xatti-harakatlarini kamaytirish va kelgusida butunlay yo'q qilish;
- Jamiyatga zarar yetkazadigan va noqonuniy xatti - harakatlarga olib keladigan yoki ularning amalga oshirilishiga yordam beradigan ijtimoiy me'yorlarning buzilishini oldini olish;
- Ijtimoiy rivojlanishning salbiy tomonlarini bartaraf etish;
- Alkogolizm va giyohvandlikka qarshi kurashish, huquqbuzarlikni keltirib chiqaradigan oilada, ishda, jamoat hayotida o'zini tutishning salbiy shakllarini bosqichma-bosqich yo'q qilish;

- Fuqarolarning asotsial xatti-harakatlariga qarshi turadigan, davlat va mehnat intizomiga rioya qilishga yordam beradigan ijobiy ijtimoiy jarayonlarni rivojlantirish va takomillashtirish;
- Fuqarolarning ongi va uyushqoqlik darajasini oshirish, qonuniy ko'rsatmalarga hurmatni shakllantirish;
- Ekologik intizomni tarbiyalash, bu sohada ekologik madaniyat va bilimlarning ko'tarilishi, har bir insonning tabiatga ongli va ehtiyotkorona munosabatini shakllantirish[2].

Xulq og'ishlarining ijtimoiy profilaktikasi subyektlari davlat va xo'jalik organlari, kasaba uyushma, jamoat tashkilotlari, mehnat jamoalari, mansabdor shaxslar va huquqbuzarliklarning oldini olish bilan shug'ullanadigan fuqarolardir. Shuningdek, ommaviy axborot vositalari profilaktika ishlarida ishtirok etishga da'vat etiladi[3].

ADABIYOTLAR TAHLILI. Mavzu bo'yicha ko'plab ilmiy tadqiqotlar o'tkazilgan bo'lib, ular xulq og'ishlarining rivojlanishiga ta'sir qiluvchi omillarni, shuningdek, samarali profilaktika usullarini aniqlashga qaratilgan.

Ijtimoiy-gumanitar fanlar tarmoqlarida deviant xulq-atvor masalalari, shuningdek, deviant xulq-atvorni oldini olish, uni tadqiq etish ko'plab xorij olimlari, xususan E.Dyurkgeym, R.Merton, A. Adler, K.Yung, E.Bleyler, O.Gross, V.Shtekel, S.Shpilreyn, Z.Freyd, E.Veyss, P.Fedem, V.Rayx, E.Fromm va boshqa olimlar asarlarida o'rganilgan[4].

Deviant xulq-atvor muammolarini tahlil qilishda R.Merton ishlab chiqqan ta'limot sotsiologiyada yetakchi o'rin tutadi. E.Dyurkgeymning anomiya g'oyasini rivojlantirib, Merton deviant xulq-atvorga quyidagicha ta'rif beradi: "Deviant xulq - atvor jamiyatda e'lon qilingan qadriyatlar va rasmiy xulq-atvor standartlari bilan faqat o'zini emas, balki boshqalar manfaati uchun g'amxo'rlik qiladigan, boshqalar uchun o'z manfaatlaridan kechishga tayyor bo'lish hodisasi hisoblanadi (hudbinlikning aksi va teskarisi) aholi xulq-atvor motivlari hamda mavjud imkoniyatlarining bir-biriga mos kelmay qolishi natijasidir". Jumladan, italiyalik psixiatr Ch. Lombrozo Italiya qamoqxonalariidagi 14 ming maxbus ustida tekshirish olib borib, "jinoyatchilar tug'ma bo'lishadi" degan xulosaga keladi[5].

Uning shogirdi E.Ferri jinoyatchilik sotsiologiyasi asarida ushbu omilga qo'shimcha ravishda ijtimoiy, iqtisodiy, siyosiy omillarni ham ko'rsatadi. Keyinchalik ushbu ta'limotlar turli tanqidlarga uchragan bo'lsada, hozirgi kungacha ham G'arb sotsiologiyasining ba'zi namoyondalari ushbu ta'limotning u yoki bu yo'nalishlarini rivojlantirib kelishmoqda[6].

TADDIQOT METODOLOGIYASI. Ishning maqsadiga aniq yetish uchun to'g'ri metodologiyaga ega bo'lish lozim. Xulq og'ishini oldini olish bo'yicha psixoprofilaktik tadbirlarni tashkil etishning o'ziga xosligi hozirgi kun uchun muhim hisoblangan ilmiy gipoteza(faraz)larni, bu sohaga doir nazariy ma'lumotlarni amaliy faoliyatda qo'llash mavzumizni yortishdagi ustuvor vazifa bo'lib qolaveradi. Shu sababda dastlab mavzuga doir mavjud ilmiy adabiyotlarni tahlil qilish orqali xulq og'ishini oldini olish bo'yicha psixoprofilaktik tadbirlarning nazariy asoslari o'rganiladi. Psixoprofilaktik tadbirlarning amalga oshirilishi kuzatiladi va ularning samaradorligi baholanadi. Tadqiqot kuzatishlari natijasi asosida xulq og'ishini oldini olish bo'yicha samarali psixoprofilaktik tadbirlarni tashkil etish bo'yicha tavsiyalar ishlab chiqiladi.

NATIJARLAR VA MUHOKAMA. Ma'lumki, bolalar va o'smirlar o'rtasida xulq og'ishining oldini olish tadbirlari eng avvalo, xulq og'ishini keltirib chiqaradigan shart-sharoit va sabablarni bartaraf qilishni taqazo qiladi. Masalaning dolzarbligidan kelib chiqqan holda bugungi kunda butun dunyo miqyosida, shu jumladan Respublikamizda voyaga yetmaganlar o'rtasida xulq

og'ishining oldini olish borasida bir qator ilmiy va amaliy jihatdan asoslangan chora-tadbirlar ishlab chiqilmoqda[1].

Haqiqatdan ham o'sib kelayotgan yosh avlodning ertangi kunimiz, kelajagimizning davomchilari ekanligini hisobga oladigan bo'lsak, bolalar va o'smirlar o'rtasidagi turli xil g'ayriqonuniy, shu jumladan jinoyatchilikning oldini olishga qaratilgan profilaktik chora-tadbirlarni ishlab chiqish, har qachongidan ham dolzarb muammo sifatida namoyon bo'ladi. Kuzatishlarimizdan ma'lum bo'lishicha, voyaga yetmaganlar jinoyatchiligini oldini olishda eng avvalo, jinoyatchilik xulqining ijtimoiy - psixologik, individual - psixologik, sotsiologik, hududiy va kriminologik xususiyatlarini hisobga olish talab etiladi.

Shuningdek, voyaga yetmaganlar o'rtasida yuzaga kelayotgan qonunbuzarliklarning oldini olish ishlari umumiy va maxsus-individual tarzda olib borilishi bilan xarakterlanadi. Umumiy ijtimoiy chora-tadbirlarga jamiyatni ijtimoiy - iqtisodiy jihatdan rivojlantirish, siyosiy barqarorlikni ta'minlash, xalqning turmush tarzi va mikro muhit munosabatlarini yaxshilash, fuqarolarning madaniy, ma'naviy va ma'rifiy salohiyatini o'stirish va boshqalar kiradi. Maxsus-individual xarakterdagi tadbirlar sifatida esa bolalar va o'smirlarning shaxs xususiyatlari, ularning psixologiyasi, dunyoqarashi, qadriyatlar oriyentatsiyasi, hayotiy pozitsiyasi, onglik darajasi va ijtimoiylashuv xususiyatlarini hisobga olgan holda chora-tadbirlarni ishlab chiqish va qo'llash tushuniladi. Ushbu masalani yechish uchun tabiiy ravishda shaxsning motivatsion sohasiga aloqador bo'lgan ma'lumotlardan foydalanishga to'g'ri keladi. Jinoyatchilik xulqi motivatsiyasi qaysidir ma'noda shaxsning umumiy yo'nalishi va vaziyat o'rtasidagi o'zaro aloqasiga bog'liq bo'ladi.

Bundan kelib chiqib aytish mumkinki, jinoyatchilik xulqi motivatsiyasi kriminogen vaziyatga nisbatan shaxsning ijobiy yo'nalishi va fazilatlarining susayishiga, faol kriminogen vaziyatlarga nisbatan shaxsning ijobiy yo'nalishi va fazilatlarini beqarorligiga, kriminogen vaziyatlar bilan shaxsning salbiy xislatlari o'rtasidagi o'zaro aloqadorligi va boshqa omillar asosida namoyon bo'ladi.

Voyaga yetmagan jinoyatchilar shaxsining umumiy yo'nalishi tahlili jinoyatchilikning oldini olishga qaratilgan profilaktik chora-tadbirlarni nafaqat jinoyatchilik xulqi va salbiy illatlarga ega bo'lgan o'smirlar va yoshlar o'rtasida olib borish, balki sog'lom xulqli o'smirlar va yoshlar o'rtasida ham ularni olib borish zaruriyatini ko'rsatadi. Ushbu fikrdan ko'rinadiki, o'smir tomonidan sodir etilgan jinoiy harakat uning xulqiga emas, balki situatsion vaziyatlarga ko'ra sodir etilganda o'smir shaxsining ijobiy sifatleri va jinoyatchilikning sodir etilishiga sabab bo'luvchi omillar to'g'risidagi ma'lumotlarni bermaydi. Shuningdek, bunday vaziyatlarda o'smirda tarbiyaviy profilaktik tadbirlar olib borilganda ham jinoiy harakatning oldini olishga yordam berib bo'lmaydi. Shuning uchun ham situatsion vaziyatlarga bog'liq bo'lgan jinoyatlarning oldini olishda o'smir shaxsining xususiyatlarini, uning ijobiy yoki salbiy fazilatlarini hamda ularning xarakter xususiyatlarini hisobga olgan holda ish tutish maqsadga muvofiqligini unutmaslik kerak[7].

XULOSA. Yoshlarda xulq og'ishini oldini olishda ularning qiziqishlarini inobatga olish, ular bilan samarali va muntazam kompleksli tadbirlarni uyushtirish, emotsional barqarorlikni saqlashga yordam beruvchi ijtimoiy-psixologik treninglar o'tkazish muhim vazifalardan biridir. Xulq og'ishini aniqlashda haqiqiy deviant yoshlar bilan solishtirgan holda yoshlarning qaysi xususiyatlarini korreksiya qilish lozimligi ko'rinadi. Bunda samarali metodlardan foydalanish muammoni bartaraf etishning omili bo'lib xizmat qiladi.

Deviant xatti-harakatlarning oldini olishni kengaytirish va kuchaytirish bo'yicha zarur choralar sifatida quyidagilarni ta'kidlash o'rinli:

1) Oldini olish kompleks, ya'ni turli xil ijtimoiy himoya tuzilmalari, huquqni muhofaza qilish idoralari va jamoat tashkilotlari bilan hamkorlikda amalga oshirilishi kerak.

2) Oldini olish usullari va vositalari deviant xulq-atvorning o'ziga xos turlariga mos kelishi kerak. Oldini olishning asosiy vositasi o'spirinning xulq-atvorini belgilaydigan xavf omillarini rivojlanishining dastlabki bosqichlarida aniqlangan bo'lishi lozim.

3) Repressiv choralarni sezilarli darajada kengaytirish. Yosh jinoyatchilarga nisbatan ozodlikdan mahrum qilish muddatlarini qisqartirish, jazoni ijro etishni keyinga qoldirish, shartli ravishda ozod qilish va eng muhimi, qamoqqa olish shartlarini o'zgartirish joizdir.

4) Davlat, jamoat, xayriya va boshqa tarkibiy aloqalarni o'z ichiga olgan ijtimoiy yordamning moslashuvchan va kengaytirilgan tizimini yaratish. «O'z-o'ziga yordam berish» tamoyiliga asoslangan jamoat tashkilotlari barcha yoshlarni to'liq nazorat ostiga olishi kerak, bu dastlabki bosqichlarda ijtimoiy og'ishlarni aniqlashga imkon beradi.

5) Profilaktika maqsadida haqiqiy insoniy qadriyatlarini (oil, mehnat, Vatan, din, ezgulikka ishonish) o'rni va yetarli darajada targ'ibotini o'tkazish vazifasi bo'lgan ommaviy axborot vositalarini jalb qilish zarur.

Shunday qilib, erta profilaktika tadbirlari ijtimoiy nazorat nuqtai-nazaridan emas, balki ulg'ayib kelayotgan yosh avlodda xulq og'ishish dinamikasini pasaytirish tarafidan tashkillashtirilishi lozim. Bunda pedagogik ta'sir va oilaviy muhit hamda diniy qadriyatlarning o'rni alohidadir.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Shoumarov G', Umarov B., Akramova F. Yoshlarda xulq og'ishi va tarbiya buzilining oldini olish bo'yicha psixologik maslahatlar. – Toshkent-2015. B-17.

2. Раттер, М. Помощь трудным детям. Пер. с англ. Е. Алексеевой, С. Нуровой. – М.: Апрель-Пресс, 2009.С-46

3. Лелюх, В. Ф. Проблемы девиантности и социально-правовой адаптации молодежи / В. Ф.Лелюх. – М.: Эксмо, 2006.С-58.

4. Ганнушкин П.Б. Клиника психопатий. Их статистика, динамика, систематика (1933) – В кн.: Избр. Труды М.,2004, С-116

5. Хван А.А., Зайцев Ю.А., Кузнецова Ю.А. Стандартизация опросника А. Басса и А. Дарки. /Психологическая диагностика, 2008, № 1, С- 35-58.

6. Теоретические и прикладные вопросы психологии Часть II Прикладные проблемы психологии. Под ред. А. А. Крылова. — СПб: Издательство С.-Петербургского университета, 2005. С - 163.

7. Игошев К.Е. Опыт социально-психологического анализа личности несовершеннолетних правонарушителей. М.2007, С.67-68.

O'ZBEKISTONDA "PAXTA ISHI" QATAG'ONI KELIB CHIQISHINING TARIXIY ASOSLARI (QASHQADARYO VILOYATI BA'ZI MISOLLARI ORQALI)

Suyarov Nurbek Rustamovich

Turon universiteti

Pedagogika va psixologiya kafedrası o'qituvchisi

Annotatsiya. Ushbu maqolada mustabid sovet hokimiyatining O'zbekistonda uyushtirgan oxirigi qatag'oni – "paxta ishi"ning kelib chiqishining sabablari tarixiy-tahliliy bayon etilgan.

Kalit so'zlar: inqiroz, zulm va zo'rovonlik, sotqinlik, "desantchilar to'dasi", tuxmat va maloma, "manaviy zarar", "Karib inqirozi", "Afg'oniston muommosi".

Annotation. This article describes the historical and analytical reasons for the emergence of the "cotton case" - the last repression organized by the Soviet government in Uzbekistan.

Key words: crisis, tyranny and violence, betrayal, "gang of paratroopers", slander and accusation, "moral damage", "Caribbean crisis", "Afghan problem".

KIRISH. "O'zbek tilining izohli lug'ati"da, "qatag'on" so'zi ikki xil ma'noda qo'llanilishi ko'rsatilgan. Birinchi holatda "ta'qiq", "man" ma'nolarini bildirsa, ikkinchi holatda esa "repressiya" ma'nosida qo'llanilishi atytib o'tilgan(1). O'tmish tariximizda sovet hokimiyati tomonidan sodir etilgan qatag'on siyosati siyosiy, iqtisodiy va ma'naviy-mafkuraviy sohalarda amalga oshirildi. Jumladan, 1937–1953-yillarning o'zida O'zbekistonda 100 ming odam qatag'on qilingan bo'lib, ulardan 13,5 mingi otib yuborilgan(2). Sovet davlati tomonidan amalga oshirilgan qatag'onlik siyosatining oxirgi davri, O'zbekistonda XX asrning 80-yillarida "Paxta ishi", keyinroq "O'zbeklar ishi" degan nom ostida tarixga kirdi. Ushbu qatag'onning boshlanishi jarayonlari hamda uning salbiy oqibatlarini manbalarda turlicha talqin qilinib kelindi.

SSSR Kommunistik partiyasi Bosh kotibi M.S.Gorbachyov bu davr xususida quyidagicha fikr bildirgan edi: "70-yillarning ikkinchi yarmida xo'jalik ishida izdan chiqish ko'payaverdi. Qiyinchilik birin-ketin yig'ilib, keskinlashib boraverdi, hal qilinmagan muammolar ko'paya bordi. Ijtimoiy-iqtisodiy holatda biz "turg'unlik" deb aytayotgan holat yuzaga chiqdi. Sotsial-iqtisodiy taraqqiyotga to'sqinlik qiluvchi o'ziga xos mexanizm vujudga keldi" (3). Yuqorida e'tirof etilgan turg'unlik, aslida masalaning tub mohiyatiga to'g'ri va oqilona ko'z bilan qaralganda zo'rovonlik yoki bosqinchilik asosida barpo etilgan, halokatga mahkum sovetlar saltanatining inqirozi edi. Bu bo'hron ijtimoiy-siyosiy, iqtisodiy hamda ma'naviy hayotning barcha sohalarini o'zida qamrab olgan edi(3). Yillar davomida Kompartiya boshqa sohalar kabi, paxta hosildorligini oshirish uchun ketma-ket besh yillik rejalarni oshirib borar, bu rejalar faqat ulkan raqamlarga tayanilar, katta-katta butun sonning ortidan quvish avj olgan edi. Yerlarning chala o'zlashtirilib, belgilangan vaqtda "topshirishga", yerning meliorativ holatining buzilishiga, har yili bir xil ekinlar ekib, katta miqdordagi sarf-xarajat qilinishiga sabab bo'la boshladi. Oqibatda buyruqbozlik tizimi kuchayib, qattiq nazorat, tazyiq o'tkazish holatlari ko'paydi. Bu holat nafaqat O'zbekistonda, balki ayni davrda barcha sovet davlati tarkibidagi respublikalarda katta muammolarni vujudga keltirdi. Sobiq sovet davlati rahbariyati mazkur inqiroziy holatni mavjud tuzum negizida deb emas, yuzaga kelgan salbiy illatlarda deb bildi. Sabab emas, oqibat izlandi va baholandi.

XX asrning 80-yillariga kelib sovet davlatida yuz berayotgan inqirozli holat tobora chuqurlashib bordi. Mazkur davrda sobiq ittifoq respublikalari orasida ichki ziddiyatlar yanada kuchaydi. Bu jarayon butun mamlakatni halokat yoqasiga olib keldi. Sovet ittifoqi bu davrda keskin iqtisodiy inqirozlar girdobida qolib, o'z hukmronligining so'nggi bosqichini boshidan kechirayotgan edi. Mamlakat hududida uzoq vaqtdan buyon davom etib kelayotgan ma'muriy-buyruqbozlik usuli iqtisodiy sohani uning tarmoqlarini boshi berk ko'chaga solib qo'ydi. Natijada mamlakat hududlari bo'ylab maxfiy iqtisodiy siyosat kuchayib bordi.

O'zbekiston SSR Kompartiyasining XXII s'ezdida respublikaning 1980-yillar ikkinchi yarmidagi ahvoli chuqur tahlil qilindi. Unda mazkur davr haqida quyidagi xulosalar chiqarildi: jumladan, "Respublika barcha iqtisodiy-ijtimoiy ko'rsatkichlar bo'yicha mamlakatda o'rtacha darajadan ham ancha orqada bo'lib, ittifoqdagi respublikalar orasida oxirgi o'rinlardan birida turganligi, aholi jon boshiga xalq iste'moli mollari ishlab chiqarish bo'yicha esa o'rtacha ittifoq darajasining atiga 40 foizini tashkil etadi" deb e'tirof etildi(4).

Aynan shu davrda mustabid sovet tuzumining nooqilona, talonchilik siyosati O'zbekistonda turmush kechirish darajasining sobiq ittifoq bo'yicha eng past o'rinlarga tushishiga olib kelgan(5). Shuningdek, O'zbekistonda vazirliklar, xo'jaliklar, idoralar fan-texnika taraqqiyotiga oid qarorlar e'lon qilinsa-da, tadbirlarni uzluksiz bajarmaslik oqibatida mavjud moddiy-texnik ahvol xarob holga kelib qoldi. Birgina Qashqadaryoning o'zida 1983-yilda o'tkazilgan o'rganishlar natijasida Yakkabog' tumani Engels nomli, Shahrisabz tumani V.I.Lenin nomli, "Pravda", Engels nomli kolxozlarida, Talimarjon tumani 1-sonli, 4-son "Turkmaniston" nomli, 11-son "SSSRning 50 yilligi", Dehqonobod tumanidagi Krupskaya nomli sovxozlarda qishloq xo'jaligida foydalaniladigan turli xil texnik vositalarning achinarli ahvolga kelib qolganligi ko'rsatilgan.

Yuqorida ko'rsatilgan dalillar sovet mustamlakachilik tizimining asl qiyofasini yaqqol ochib berdi. Fan va texnika yutuqlaridan qishloq xo'jalik ishlarida yetarlicha foydalanilmasligi hamda zaharli ximikatlar (butefos, merkaptoz va hokazo)dan haddan tashqari ko'p foydalanish, ularni saqlash va ishlatishda qo'pol xatoliklarga yo'l qo'yilishi og'ir oqibatlariga olib keldi. Viloyatda ekologik vaziyat yomonlashib, aholi salomatligiga jiddiy putur yetkazdi. Yangi yerlarni o'zlashtirish davrida yo'l qo'yilgan xatoliklar natijasida ekin maydonlarining agrotexnik holati buzilib, tuproq, suv va havoning zaharlanishiga hamda g'alla va sabzavot ekinlariga, hatto chorva mollariga ham o'zining ta'sirini ko'rsatdi. Bu esa, og'ir oqibatlariga olib kelib, aholi o'rtasida turli kasalliklar va bolalar o'rtasidagi o'lim holatlarining ko'payishiga sabab bo'ldi. Biroq paxta yetishirishni ko'paytirish markazning asosiy siyosati sifatida saqlab qolindi.

Sovet davlatidagi rejali iqtisodiyot hech qanday iqtisodiy qonuniyatlar va obyektiv sabablarni tan olmas edi. Reja qanday bo'lmasin bajarilishi shart va zarur edi. Markaziy boshqaruv bir tomondan O'zbekistonga bajarib bo'lmaydigan rejani taqdim etar, ikkinchi tomondan esa o'zbek paxtakorlarining og'ir mehnatiga juda past narx belgilar, bu ishi bilan O'zbekistonda qo'shib yozishni keltirib chiqarardi. Rejani bajarmaslik partiyadan o'chirilib, mansabdan ajralish yoki jinoiy javobgarlikka tortilishgacha olib borar edi. Rejani bajarish uchun kolxoz va sovxozlarning rahbariyati yuqoriga noto'g'ri axborot berish va qo'shib yozish (pripiska)ga majbur bo'lgan edi.

Sovet hukumati o'zlarini go'yoki yetarlicha haq to'layotgandek tutishar, O'zbekistondagilar ham bunga javoban hamma rejalar bajarilayotgandek qilib ko'rsatishar edi. Qo'shib yozish fosh bo'lmasligi uchun partiya rahbariyatiga sovg'a qilishlar odat tusiga kirdi. Kolxoz va sovxoz

raislari raykomlarga, ular obkomlarga, undan respublika partiya rahbariyatiga “hurmat” ko’rsatishar, “aysbergning cho’qqisi” Kremldagi oliy rutbali partiya rahnamolariga borib taqalar edi.

Ishlab chiqaruvchi kuchlarni joylashtirishning yangi mustamlakachilik rejasiga ko’ra respublika iqtisodiyoti bir tomonlama, faqat “xomashyo” bo’lishi oldindan belgilab qo’yilgan edi. Respublika xalq xo’jaligining bir tomonlama (paxtachilikka) ixtisoslashganligi, inson sog’ligi uchun zararli bo’lgan kimyo va boshqa ishlab chiqarish korxonalarining aholi zich joyda joylashtirilishi, qishloq xo’jaligida, ayniqsa, paxtachilikda kimyoviy moddalardan, zararli pestitsidlardan keng foydalanish atrof-muhit, atmosfera, millionlab aholi yashaydigan punktlarning ahvolni yanada murakkablashtirib yubordi. Orol dengizining quriy boshlashi ahvolni yanada qiyinlashtirdi hamda ushbu muammo yuzasidan sovet hukumati jo’yali choralar ko’rmadi. Bu hol nafaqat O’zbekiston uchun balki barcha Markaziy Osiyo davlatlari uchun ham ekologik halokatni yuzaga keltirdi. Tub islohotlar o’tkazishda sustkashlik qilish ichki vaziyatning keskinlashuviga, yomon oqibatlarga olib kelish xavfini tug’dirdi. Ayniqsa, qurg’oqchilik bo’lgan 1982-yilda bu holat yaqqol sezildi(13). Boshi berk murakkab vaziyatdan chiqish yo’lini qiyinchilik bilan izlash boshlandi.

XX asrning 80-yillarida qabul qilingan rasmiy hujjatlarda, ko’plab ilmiy-tadqiqot ishlarida 70-yillarning oxiriga kelib sovet davlati tarkibidagi respublikalarda ijtimoiy-iqtisodiy hayotning o’ta markazlashtirilgan tizimi o’zini o’nglab bo’lmas salbiy oqibatlarni keltirib chiqarganligi ko’rsatildi. Jumladan, tarix fanlari doktori, professor X.Yunusovning ta’kidlashicha, bajarilishi lozim bo’lgan masalalar avval partiya tashkilotlarida ko’rilib, so’ngra ijrochi tashkilotlarga topshirilgan, natijada mamlakat xo’jaligi funksiyasi butunlay partiyaning qo’lida qolgan edi. Ijtimoiy-iqtisodiy sohadagi “sotsialistik musobaqa” deb atalgan yo’l ham tashqi tomondan muvaffaqiyatli ko’rinsa-da, biroq rejalashtirilgan yo’nalishlar aslida “jadallashtirish va majburlash” siyosatiga asoslangan edi. Bu holat O’zbekistonda, ayniqsa, sezildi. Chunki respublika qishloq xo’jaligini bir tomonlama va asosan ekstensiv(6) yo’l bilan rivojlantirishga e’tibor qaratilgan, bu yaroqsiz usul 80-yillarda O’zbekiston qishloq xo’jaligini turg’unlik holatiga solib qo’ydi.

Yuqoridagi omillar sababli ittifoq tarkibidagi barcha respublikalarda sovet davlati va uning yalg’onlar bilan to’yintirilgan kommunistik mafkurasiga ishonch susayib, odamlarning mehnat unumdorligi tushib ketgan edi. Bu jarayon xalq xo’jaligining turli sohalarida poraxo’rlik, qo’shib yozish, suiiste’molliklar orqali hashamdor rejalarni bajarishga urinish, shuningdek, korrupsiyalashgan nepotizmga olib keldi. Natijada eng quyi bo’g’indan tortib, to markazgacha bo’lgan tizimda nosog’lom vaziyat vujudga kelgan edi. Ana shunday paytda markaziy boshqaruv idorasi, uning eng yuqori organlari oldida o’zlarini nafaqat O’zbekiston, balki butun ittifoq (mustamlakalar)da vujudga kelayotgan iqtisodiy-ijtimoiy bo’xron aybdorlarini jazolayotgan qilib ko’rsatish, ommaning diqqat e’tiborini asosiy muammolardan chalg’itish masalasi turar edi.

1980-yillarda butun O’zbekistonda bo’lgani singari Qashqadaryo vohasi aholisi orasida ham ishsizlik muammosi mavjud edi. Sovet davrida ishsizlik haqida ochiqcha gapirilmas, bu holat 1930-yillardayoq tugatilgan, deb hisoblanar edi. Qolaversa, paxta kompaniyasi davrida butun qishloq aholisi dalaga chiqqanligi hisobiga jamoatchilikda “ishsizlik yo’q” degan fikrni uyg’otar edi. Aslini olganda, o’zbek qishloqlaridagi ishsizlik muammosi sovet hukumati olib borgan noto’g’ri demografik siyosatning natijasi edi. Ikkinchi jahon urushidan keyingi og’ir demografik vaziyat, ishchi kuchiga bo’lgan ehtiyoj, paxta dala plantatsiyalarining kengayishi

sovet davlatini aholi o'rtasida tug'ilishni rag'batlantirishga majbur qildi. Tug'ilishni rejalashtirmaslik oqibatida respublikada ishsizlik muammosi vujudga keldi.

Tarixchi Feruza Izzat fikricha(1c): "Paxta ishi"ning ildizlarini Brejnev va Rashidov orasidagi munosabatlarga taqasak bo'ladi. 1974-yilda O'zbekiston 5 million tonna paxta topshirib, "plan"ni ortig'i bilan bajaradi. Aslida rejada 1,5 million tonna belgilangandi. Lekin ob-havo juda yaxshi kelib, hosil ortig'i bilan topshirilgan. Keyin Brejnev o'zi kelgan va mukofot bergan. 1976-yilda Toshkentda kompartiya s'ezdi bo'lgan va o'sha yerda Rashidov: "Bundan buyog'iga har yili 5 million tonna paxta beramiz, 1983-yilga chiqib, 5,5 million tonnaga chiqaramiz", degan paytda Brejnev ham majlisda bo'lgan va Rashidovga "Undan ham ko'paytirishning iloji yo'qmi? 6 million tonna qila olmaysizlarmi?", deb so'ragan. Shu bilan Rashidov "harakat qilamiz" degan. Endi "yo'q" deb bo'lmaydi-ku! Rashidov Brejnev bilan yaqin aloqada bo'lgan. U juda yaxshi siyosatchi edi. Qayerda qanday gapirish, qanday harakat qilish kerakligini juda yaxshi bilgan. Ammo o'sha paytda hammaning oldida "yo'q, bo'lmaydi, qila olmaymiz" deya olmagan. Fojianing kelib chiqish ildiz o'shandan boshlangan".

Boshqa tomondan esa, sobiq sovet davlatida salbiy holatlar nafaqat O'zbekistonda kuzatildi, balki ayni davrda barcha respublikalarda iqtisodiy-ijtimoiy vaziyat achinarli holatga kelgan hamda jamiyat hayotida mavjud holatochiqdan ochiq ko'zga tashlana boshlangan edi. Ana shunday vaziyatda sovet davlati mavjud inqirozni go'yoki aybdorlarini jazolash maqsadida yangi qatag'on siyosatini amalga oshirish orqali bartaraf etmoqchi bo'ldi. Masalaning muhim jihati shundaki, jiddiy siyosiy o'yin – navbatdagi qatag'onga o'zbek xalqi keng ko'lamda tortildi, millatimizning boshiga yangi kulfatlar keldi.

2019-yilda Rossiyalik tarixchi, maxsus xizmatlar va SSSR tarixi bo'yicha o'nlab kitoblar muallifi Aleksandr Kolpakidi O'zbekiston SSR va uning rahbari Sharof Rashidovning sovetlar siyosatidagi islom vektorida tutgan o'rni hamda "Paxta ishi"ning haqiqiy sabablari haqida gapirdi: "Biz tushunamiz – qo'shib yozish, hiyla-nayranglar, poralar... Lekin savol tug'iladi: bu korrupsiyaga eng botgan respublika edimi yoki yo'q. Hozir istalgan odam shunday deydi: yo'q, albatta. Boltiqbo'yi va ikkita Kavkazorti respublikalarida – xafa qilmaslik uchun ular nomini aytmayman – korrupsiyaning ta'siri juda katta edi. Lekin nima uchun ularga hech kim tegmagan? Keyinchalik bu respublikalarning rahbarlari qayta qurishda katta rol o'ynadi. Nima uchun prokuratura brigadasini korrupsiyaga butunlay botib ketgan Stavropol o'lkasiga tashlashmadi?" (1d).

Tarixchining so'zlariga ko'ra, korrupsiyaga qarshi kompaniya bahonasi bilan O'zbekistonga berilgan zarba tashabbusi Andropovdan chiqqan, u o'z dunyoqarashi bo'yicha g'arbga yaqin va bozor munosabatlari pozitsiyasiga ega bo'lgan.

"O'zbek ishi"ni kim boshlagan? Gdlyan va Ivanovni hamma biladi. O'zbekiston KGB raisi Levon Melkumovni deyarli hech kim bilmaydi. Bularning barini Andropov, Melkumov, Gdlyan, Ivanovlar qilishdi. U yerda boshiga ikki marta o'q uzib, o'z joniga qasd qilganlar bo'lgan. Va bu "korrupsiyaga qarshi kurash" deb atalgan", – dedi olim tarixchi Fyodor Razzoqovning ushbu mavzuga bag'ishlangan kitobi bo'yicha bergan intervyusida.

Olimning ishonch bildirishicha, Rashidov sovet qo'shinlarining Afg'onistonga kiritilishiga qarshi chiqqani va islom olami bilan munosabatlarni mustahkamlashni xohlagani Paxta ishining yashirin sababiga aylangan.

"Rashidov har doim Afg'onistonga qo'shinlar kiritilishi xato bo'lganini ko'rsatib kelgan va urushni tugatishni talab qilgan. U musulmon respublika yetakchisi sifatida bundan manfaatdor

bo'lgani aniq. Bu mamlakatimizning musulmon dunyosi bilan munosabatlariga juda kuchli geosiyosiy zarba bo'ldi", – dedi Aleksandr Kolpakidi.

1982-yil 10-noyabrda KPSS MK Bosh sekretari L.I.Brejnev vafot etdi(1c). Uning o'rniga chiqqan mamlakatning yangi siyosiy arbobi Y.Andropov O'zbekiston borasida keskin bayonotlar berdi. Uning O'zbekistonga nisbatan ba'zi harakatlari "paxta ish" kabi qatag'onni boshlashga ishora qilgan. Sobiq KGB raisi Y.Andropov hamda 1959–1983-yillarda O'zbekiston Kompartiyasi Markaziy Qo'mitasining Birinchi Kotibi bo'lgan Sharof Rashidov o'rtasida Afg'oniston va tashqi siyosatning ba'zi jabhalari("Karib inqirozi(1g)" masalasi)da eski nizo mavjud edi.

Y.Andropov 1983-yilning fevral oyida KPSS MK Siyosiy byurosi O'zbekistonda paxtachilik sohasidagi ko'zbo'yamachiklarni tekshirish yuzasidan maxsus qaror qabul qiladi. SSSR prokuraturasiga maxsus tergov komissiyasini tuzishni topshiradi. SSSR Bosh prokurori P.Rekunkov bu ishga har qanday noqonuniy usullardan tap tortmaydigan, keskin harakatlar qilishga moyil ikki xodimi – T.Gdlyan va N.Ivanovlar boshchiligidagi komissiya guruhini shakllantirib, ularga O'zbekistonda tergov harakatlariga bevosita rahbarlik qilishni yuklaydi(1h). Tergov guruhidagilarning soni 200-300 nafar kishidan iborat bo'lib, a'zolari soni doimo o'zgarib va ko'payib turgan. Tergov guruhining vakolatlari keng va shuning uchun vazifalarni tartibsiz, nazoratsiz amalga oshirish yo'lga qo'yildi.

NATIJALAR VA MUHOKAMA. Dastlab bu jinoyat ishi [Buxoro](#) viloyat OBXSS boshlig'i A.Muzaffarov va savdo xodimi Sh.Qudratovga nisbatan ochilgan edi. Ushbu jinoyat ishi OAV tomonidan keng yoyildi va muhokamaga sabab bo'ldi. Keyin boshqa jinoiy ishlar ochilib, zanjir kabi bir-biriga ulanib ketdi.

1983-yilning 31-oktabrida Sh.Rashidov vafot etdi(8). Bu esa T.Gdlyan boshchiligidagi tergov guruhiga yanada qo'l kelgan. Endi gdlyanchilar O'zbekistonda keng ko'lamda qamash va o'zlariga hamtovoq bo'lgan ba'zi nashrlar yordamida Respublikaning sobiq rahbarlari hamda xalqning nomiga bo'htonlar yog'dirish, o'zlari qilayotgan boshbodoqliklarni xaspo'shlash, oqlash ba'zida esa go'yoki O'zbekistondagi "qahramonliklar" qilayotganligini tarqatish tizimini yo'lga qo'yishdi(1e).

SSSR Prokuraturasining mas'ul xodimi Viktor Ilyuxin "O'zbeklar ishi" bo'yicha uzoq tekshiruvlar olib borib, ochiqdan ochiq Gdlyan va Ivanov boshchilik qilgan tergovchilar guruhi tomonidan amalga oshirilgan xunrezliklar xuddi 1937–38-yillarni eslatganligini yozadi(18).

Markaziy boshqaruv organlari tomonidan o'ylab topilgan uydirma "Paxta ishi" tufayli yuzlab qonunbuzarliklar to'lqini I.Usmonxo'jayev boshliq respublika rahbariyatining Moskva oldida "qulluq" qilib, uning irodasini bajarishga "jon-jahdi" bilan kirishgani, O'zbekistonda markaziy boshqarma nima xohlasa shuni qilganligi respublikaning ijtimoiy-iqtisodiy ahvolini yanada murakkablashtirdi. Xalq xo'jaligini chuqur tanazzulga olib kelgan izdan chiqish jarayonlari, xalq ijtimoiy manfaatlarining nazar-pisand etilmasligi kabi boshqa omillar bilan birgalikda KPSS ning ulkan, lekin kutilayotgan natijalarni bermayotgan iqtisodiy siyosati butun ijtimoiy-siyosiy tizimning oqsayotganini ko'rsatib qo'ydi. Chunki bu vaqtga kelib, xalqning bunyodkorlik g'ayrati davlat partiya tuzilmalari tomonidan butunlay siqib qo'yilgan edi. Sovet iqtisodiyoti jahonda yuz berayotgan yangiliklarga butunlay e'tibor bermaydigan bo'lib qoldi, mutaassibli va puxta emasligi bilan yaqqol ajralib qoldi(9).

1985-yilda hokimiyat tepasiga M.Gorbachyovning chiqishi bilan jinoiy ish siyosiyashtirilib, "O'zbeklar ishi"ga aylantirildi. Mamlakat miqyosida o'zbek xalqiga nisbatan misli ko'rilmagan darajada tuhmat uyushtirildi, go'yoki o'zbeklar Ittifoq qozoniga hech narsa bermay,

boqimandalik bilan kun kechiradi, hamma o'g'irliklarga faqat o'zbeklarga aybdor degan bo'htonlarni tarqatishib, ularni haqorat qilish, jirkanish, ustidan kulishdek salbiy holatlar sun'iy ravishda avj oldirildi. Oqibatda bu qatag'ondan faqat oddiy xalq jabr chekdi. Minglab odamlar – respublika rahbarlaridan tortib oddiy tabelchisiga qadar qamoqqa olindi. Aslini olganda, yuqorida ta'kidlanganidek, Markaziy boshqaruv bu ishni ittifoq miqyosida bosh ko'tarayotgan norozilik kuchlariga saboq bo'lishi uchun boshlagan edi.

Yuqoridagi holat O'zbekiston tarixida mashum rol o'ynagan, "Paxta ishi" qatag'onining avj olishiga katta sabablardan biri bo'lgan O'zbekiston Kompartiyasi Markaziy Qo'mitasining 1984-yil iyun oyi plenumida ham ta'kidlanadi: "O'zbekiston qishloq xo'jaligining asosiy mahsuloti hisoblangan "oq oltin", ya'ni paxtaning rejasini to'ldirish respublika aholisining internatsional burchi deb hisoblanadi. Lekin joylardagi partiya tashkilotlari tomonidan yetarlicha mexanizatsiyalash, sug'orish tizimini takomillashtirish kabi amaliy tadbirlar tashkil etilmadi. Moddiy-texnik bazaning eskirganligi, respublika agrosanoat kompleksining tarmoqlari o'z darajasidan ancha past ishlayotganligi bildirildi. Ko'p jihatdan rahbar va mutaxassislar keng miqyosda iqtisodiy eksprementlarni o'tkazishda tashabbuskorlik qilmagani, mehnat jamoalarida mehnatni tashkil etish va rag'batlantirishning boshqa ilg'or formalari joriy etilmagani, iqtisod bilan yetarlicha qiziqmaganligi qayd etib o'tish zarur.

Yildan yilga to'xtovsiz oshirib borilgan rejalar, ajratilayotgan mablag'lardan foydalanishda tizim uchun yetarlicha yangiliklar yaratilmasligi, Markaz tomondan "faqat va faqat paxta va uning rejasini" asosiy kun tartibiga qo'yildi. Qishloq xo'jaligi sohasida bo'rttirilgan hisobotbozlik, byurokratiya, dabdababozlik, qo'shib yozish, avj oldi. Qishloq xo'jaligi va chorvachilikda mavsumiy tayyorgarliklar paytida amaliy ko'maklar o'rniga kommunistik mafkuraning targ'ibotini tashkil etish diqqat markazda bo'ldi.

Shuningdek, xalq xo'jaligi rahbarlik formalari metodlarini tubdan yaxshilash, rejalashtirishda saviyani ko'tarish juda muhim ahamiyat kasb etar edi. Ushbu masala ko'tarilgan XVI plenumda so'zga chiquvchilar tomonidan xo'jalik organlariga industrial texnologiya keng joriy etilmaganligi, sug'oriladigan yerlardan, foydalanish samaradorligi ta'minlanmaganligini, yerlarga faqat paxta ekish ortidan yerlarning meliorativ holati butkul izdan chiqib qolganligini qayd etib o'tiladi.

O'zbekiston Kommunistik partiyasining XVI plenumi hamda kompartiyaning Qashqadaryo viloyati qo'mitasi buyruqlarining bajarilishiga bag'ishlangan 1985-yilning 5-aprel sanasida o'tkazilgan VIII yig'ilish bayoniga ko'ra, viloyatda qishloq xo'jalik mahsulotlarini yetishtirish, paxta tolasining rejasini to'ldirmaslikning asl sababi sifatida kadrlar, ularning salohiyatsizligi muammosi deb qaraladi. Yig'ilishda so'zga chiqqan kolxozchidan tortib, sovxoz mudirigacha, hatto oliygoh rektorlari mavjud tizimli muammoning asl sababini kadrlar muammosiga qaratishdi. Ushbu yig'ilishda qatnashgan O'zbekiston Kompartiyasi Markaziy Qo'mitasi kotibi E.A.Aytmurodov ham kadrlar muammosini asosiy Markazga chiqarib, viloyatdagi ijtimoiy, iqtisodiy, xususan, qishloq xo'jaligidagi o'sishning ta'minlanmaganligiga "kadrlarni tarbiyalash, tanlash va joylashtirishda "lenincha tamoyillar"ni buzilganini alohida ta'kidlab o'tadi(20). Aslida vaziyat faqat kadrlar muammosi bilan bog'liq emas edi. Respublikada ishchi va xizmatchilarning boshqaruv xodimlari haddan tashqari ko'p edi. Ba'zi vazirliklar bo'linmalarida ishlovchilarning 30% ini, Goskomselxoznika bo'linmalarida 27% ni boshqaruv xodimlari tashkil etar edi. Har bir kolxoz yoki sovxozga o'rta hisobda agrosanoat kompleksining yuzdan ortiq boshqaruv xodimi

to'g'ri kelardi. Jiddiy kamchiliklar va nomutanosibliklar, foydalanilmayotgan zaxiralarning ko'pligi sekin-asta muammolarning ortib borishiga olib keldi.

80-yillar oxirlariga kelib, O'zbekiston xalqi og'ir va nochor iqtisodiy kambag'al ahvolga tushib qolgan edi. Shuningdek, ana shunday tizimsizlik tufayli iqtisodiy qiyin vaziyatni xalqimiz yana bir siyosiy qatag'onlik – "Paxta ishi", "O'zbeklar ishi" bilan bir vaqtda boshidan o'tkazishi uchun har jihatdan zamin yaratildi. O'zbekistonga yuzlab, minglab kadrlar yuborildi. Bu "kadrlar desanti" tarkibida o'zbek xalqi, turkiylar va musulmonlarga nisbatan qalbida nafrat va shovinizm g'oyalari burqsib turgan jallod-fashistlar ko'p edi. Ular butun SSSRda vujudga kelgan iqtisodiy va ijtimoiy buhron oqibatlarini bartaraf etish o'rniga, asl sababdan chalg'itish yo'llariga o'tib, o'zbek xalqiga navbatdagi qatag'onlik uyushtirishni boshlab yubordilar.

O'zbekiston Kompartiya MQning XVI plenumi va unda Inomjon Usmonxo'jayevning Markazdan O'zbekistonga kadrlar bilan "yordam berish"ni so'rab qilgan murojaatidan so'ng bu ish avj oldi(2). Dastlab, respublika, viloyatlar partiya qo'mitalari rahbarlari, o'rinbosarlari keyinchalik prokurorlari o'rnini Markazdan yuborilgan "kadrlar desanti" egallay boshladi. Jumladan, 1984-yilning o'zida ichki ishlar organlarining eng yuqori lavozimlariga 150 nafar "kadrlar" keltirildi. Muhim, hal qiluvchi lavozimlardan mahalliy o'zbeklar butunlay chetlashtirildi yoki ular juda kamchilikni tashkil etardi. Mavjudlari ham arziyas soha va lavozimlarga qoldirilgandi(12).

"Paxta ishi", "o'zbeklar ishi" Moskvaning topshirig'i va ko'rsatmasi bilan amalga oshirilgan bo'lsa-da, o'sha davr ba'zi rahbarlarning Markazga yoqish va mansabini saqlab qolishga bo'lgan e'tiqodi sabab qilingan ishlari uning asosiy jaholat izi va o'zagi O'zbekistonning o'zida bo'lganligini aniq isbotlaydi. O'zbekiston ushbu to'lqinlar oldida nihoyatda himoyasiz qoldi. Respublikaning siyosiy elitasi ma'nan ezilgan, tushkunlikka yuz tutgan edi. 1989-yilda yaqindagina Ministrlar Sovetining rahbari bo'lgan shaxs ham, respublika partiya Markazkomining birinchi kotibi ham qamoqda saqlanayotganini aytishning o'zi kifoya. O'sha paytlarda SSSRning hech bir respublikasida bunday og'ir ijtimoiy-iqtisodiy hamda siyosiy vaziyat kuzatilmagan. Tobora kuchayib borayotgan siyosiy bo'shliq, ijtimoiy himoyasizlik, aholi sonining keskin ko'payishi va diniy ekstremistlar ta'sirining ortib borishi O'zbekistonda nosog'lom kuchlarning zo'ravonligi yuzaga kelishi uchun shart-sharoitlar yaratib berdi.

1988–1989-yillarda O'zbekiston SSR Kommunistik partiya markaziy qo'mitasining birinchi kotibi lavozimida ishlagan Rafiq Nishonov davrida ham mavjud ahvol keskinlashdi. Ayniqsa, "Paxta ishi" masalasida o'zbek xalqining qonuniy manfaatlarini emas, sovet davlatining manfur qatag'onini qo'llab-quvvatlashi, mavjud vaziyatni yanada murakkablashtirib yubordi.

XULOSA. O'zbekistondagi tergov guruhi o'z faoliyatining dastlabki davridanoq, asosan, partiya ko'rsatmalariga tayanib ish olib bordi. Tergov guruhi tashkil etilib, ularga respublika ustidan to'laqonli boshqaruv nazoratini o'rnatish topshirildi. T.Gdlyan guruhining g'ayriqonuniy xatti-harakatlari davrida butun mamlakatda turli shov-shuvlarga sabab bo'lgan uydirmalarni tergovchilarning o'zlari to'qib chiqardilar. XX asrning 80-yillarida o'tkazilgan qatag'on siyosati davlat va hukumat rahbarlari, huquq-tartibot organlari xodimlari (militsiya, prokuror, sudya), qishloq xo'jaligi sohasi xodimlari (rais, paxta punkt mudiri, hisobchi, agronom, klassifikator, kassir, iqtisodchi, brigadir, paxta topshiruvchi vakil, punkt ishchisi, traktorchi, texnik xodim), xalq xo'jaligi tarmoqlari, maishiy xizmat va ta'lim sohasi xodimlariga nisbatan amalga oshirildi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Ўзбек тилининг изоҳли луғати. 5-жилд. – Тошкент: Ўзбекистон миллий энциклопедияси Давлат илмий нашриёти, 2008. – Б. 259.
2. Шамсутдинов Р. Ўзбекистонда совет бошқарув тизимидаги раҳбар ходимларнинг қатағон қилиниши ҳақида янги маълумотлар. / Илмий мақолалар тўплами. – Тошкент, 2012. – Б. 42.
3. Шамсутдинов Р ва бошқалар. Ватан тарихи. 3-китоб. – Тошкент: Шарқ, 2000. – Б. 419.
4. Каримов И. О ходе и основных направлениях перестройки, задачах обеспечения суверенитета и экономической самостоятельности Ўзбекской ССР, месте и роли Коммунистической партии Ўзбекистана в новой политической системе страны и республики. Политический доклад ЦК XXIII съезду Компартии Ўзбекистана, 4 июня 1990 года. – Ташкент: Ўзбекистон, 1990. – С. 7.
5. Социологические исследования. – Москва: Наука, 1989. – №1. – С. 14.
6. Юнусова Х.Э. XX асрнинг 80-йилларида Ўзбекистонда ижтимоий иқтисодий жараёнлар ва маънавий ҳаёт. Тарих фан. докт. илм. дар. олиш учун ёзилган дисс. ... – Тошкент, 2009. – В. 30.
7. Ўзбекистон ССР раҳбариятининг ижтимоий ва сиёсий фаолияти (1945–1983 йиллар). – Тошкент: Фан, 2020. – Б. 136.
8. Ўзбекистон ССР раҳбариятининг ижтимоий ва сиёсий фаолияти. (1945–1983 йиллар). – Тошкент: Фан, 2020. – Б. 298.
9. Ўзбекистоннинг янги тарихи, Ўзбекистон совет мустамлакачилик даврида (иккинчи китоб). М.Жўраев, Р.Нурилин ва бошқ. – Тошкент: Шарқ: 2000. – Б. 631
10. Шамсутдинов Р., Каримов Ш. Ўзбекистон тарихидан материаллар. Учинчи китоб. – Андижон: Андижон нашриёт – матбаа. 2004. – Б. 598.
11. Шамсутдинов Р., Каримов Ш. Ўзбекистон тарихидан материаллар. Учинчи китоб. Андижон нашриёт – матбаа. 2004. – Б. 599.
12. Азизхўжаев А., Умарова Н. Чин ўзбек иши. – Тошкент: Ўзбекистон., 2003. – Б. 254.
13. Ўз МА, Р-2772-фонд, 1-рўйхат, 1258-иш, 260-варақ.
14. Qashqadaryo viloyati Sudi, Jinoyat ishlari bo'yicha sudlov hay'ati arxivi manbalari.
15. 15.Surxondaryo viloyati Sudi, Jinoyat ishlari bo'yicha sudlov hay'ati arxivi manbalari.
16. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Adminstratsiyasi arxivi Qashqadaryo filialining manbalari.
17. Payon Ravshanov: "Qashqadaryo: istiqloq arafasida. 1986-1989 yillar". 260 b.
18. Viktor Ilyuxin., "Qabohat yohud..("O'zbeklar ishi" degan uydirma xususida)" kitobi.
19. Ўз МА, Р-2772-фонд, 1-рўйхат, 1261-иш, 43-варақ.
20. Қашқадарё ВДА. 1-фонд, 32-рўйхат, 2-иш, 70–80-варақ
21. <https://www.xabar.uz/uz/siyosat/qotil-qoli-qilich-soldi-mast> - «Qotil qo'li qilich soldi mast...» Yana o'sha mash'um «Paxta ishi» . - O'zbekistonda xizmat ko'rsatgan jurnalist, filologiya fanlari nomzodi Olim Toshboyev maqolasi.
22. <https://daryo.uz/2023/08/24/sharof-rashidov-hayoti-xuddi-sovet-ittifoqining-tugilishi-oyoqqa-turishi-va-chokishiga-oxshaydi-tarixchi-ozbekistonni-24-yil-boshqargan-rahbar-haqida>
23. <https://daryo.uz/2018/05/04/ozbekistonlik-ziyolilar-telman-gdlyanni-javobgarlikka-tortishni-talab-qild>
24. https://kun.uz/news/2019/05/21/kgb-ozbekistonga-qarshi-tarixchi-paxta-ishining-yashirin-sabablarini-malum-qildi?q=%2Fuz%2Fnews%2F2019%2F05%2F21%2Fkgb-ozbekistonga-qarshi-tarixchi-paxta-ishining-yashirin-sabablarini-malum-qildi&sa=X&ved=2ahUKEwifm_mMyqfnAhWQ-KQKHd-IC14QFjAEegQIChAB#!
25. <https://lex.uz/docs/-111453>
26. <https://ziyouz.uz/uzbek-nasri/safar-kattaboyev/>
27. <https://aniq.uz/uz/yangiliklar/uzbek-ishi-va-paxta-ishi-musibatining-ildizi-qaerda-edi>
28. Хлопковое дело // <https://ru.wikipedia.org/wiki>
29. <https://www.xabar.uz/uz/siyosat/shuhrat-barlos-gdlyan-jazolansa-tarixiy-adolat-tiklanadi>
30. <https://www.youtube.com/watch?v=7caIXBStylg> – Paxta ishi, hujjatli film, 2020 yilning 27 dekabr. Ushbu hujjatli film 2016-yil oktabr oyida tuzilgan Islom Karimov nomidagi Respublika xayriya jamoat fondi doirasida tayyorlangan. Ushbu fondni tashkil etilganligi O'zbekiston Respublikasi Prezident Sh.Mirziyoyevning 2017-yil 25-yanvardagi PQ-2744-sonli qarorida tasdiqlangan.

IX – XII ASRLARDA NASAF VOHASIDA YOZMA ADABIYOT NAMUNALARINING VUJUDGA KELISHI

Xo'jayorov Asilbek Otabek o'g'li

Osiyo texnologiyalar universiteti katta o'qituvchisi

Annotatsiya. Mazkur maqolada IX – XII asrlarda Nasaf vohasida yozma adabiyot namunalarining vujudga kelishi, shu davrda faoliyat olib borgan voha ijodkorlari faoliyati haqida ma'lumot beriladi. Shuningdek, IX – XII asrlarda vohada ilmiy-adabiy jarayonlar shakllanishining tarixiy ildizlari va asoslari haqida so'z yuritiladi.

Kalit so'zlar: Nasaf, adabiy hayot, yozma adabiyot, shoirlar, olimlar, turkiy til, arab tili, fors tili, "Majlisi tadrir", Varasiniy Nasafiy, Makhul Nasafiy, Ibrohim Nasafiy, Mustag'firiy Nasafiy, Ahmad Ustug'dodiziy, Abu Hafs Nasafiy, Hakim So'zaniy, Muayyiddin Nasafiy, Shahobiddin Ahmad, Abu Bakr Nasafiy.

Annotation. This article provides information about the emergence of written literature in the Nasaf oasis in the 9th-12th centuries, the activities of the oasis writers who worked during this period. It also discusses the historical roots and foundations of the formation of scientific and literary processes in the oasis in the 9th-12th centuries.

Key words: Nasaf, literary life, written literature, poets, scientists, Turkish language, Arabic language, Persian language, "Majlisi tadrir", Varasiniy Nasafiy, Makhul Nasafiy, Ibrahim Nasafiy, Mustag'firiy Nasafiy, Ahmad Ustug'dadiziy, Abu Hafs Nasafiy, Hakim So'zaniy, Muayyiddin Nasafiy, Shahobiddin Ahmad, Abu Bakr Nasafiy.

KIRISH. Ajdodlarimizning islom dunyosida shar'iy va dunyoviy ilmlar qatorida adabiyot, nafis san'at, xalq amaliy san'ati rivojlanishiga qo'shgan hissalar juda ulkandir. Masalan, Abu Mansur as-Saolibiy (961–1038) XI asrning 30-yillarigacha Xuroson va Movarounnahrda yashab, arab tilida ijod etgan 124 nafar shoirni sanab o'tadi. As-Saolibiydan keyin ham yurtimizda arab tilida ijod qilgan ko'plab adiblar yashagan [1].

Nasafda adabiy hayotning shakllanishi o'zbek adabiyotining umumiy taraqqiyoti tarixi bilan chambarchas bog'liq. IX – X asrlardayoq Nasafda yozma adabiyot namunalari vujudga kelgan edi [2]. XI asrlarda Nasafdin yetishib chiqqan shoirlar, olimlar an'anaga ko'ra, asosan fors tilida ijod etishgan. Chunki, Muqaddasiy ta'kidlaganidek, uzoq asrlar mobaynida Buxoro va unga qo'shni bo'lgan joylarda turkiy til bilan bir qatorda qadimiy sug'd tilining bir qancha shevalari iste'molda bo'lib kelganki, bundan Nasaf aholisining ma'lum bir qismi mustasno emas edi [3].

Movarounnahrda X asrda bo'lgan "Majlisi tadrir"ning Nasafda o'tishi, unga islomning nufuzli namoyandasining kelishi bu shaharning o'sha davrdagi ilmiy va madaniy mavqeini ko'rsatadigan dalillardan hisoblanadi.

ADABIYOTLAR TAHLILI. Mo'g'ullar bosqiniga qadar Nasafda ilm-fan va madaniyat ancha yuqori pog'onaga ko'tarilgan. Shahar bu davrlarda Samarqand va Buxoro bilan raqobat qila oladiga darajaga yetadi. Ma'lumki, somoniylar davri Markaziy Osiyo xalqlari tarixida muhim o'rin egallaydi. Somoniylar hokimiyatini boshqargan-yillarda ilm-fan va adabiyotga katta e'tibor berilgan. Bu esa Buxoro va unga qo'shni bo'lgan joylarda ham ma'daniyat taraqqiyotiga katta ta'sir ko'rsatadi.

Hokimiyat tepasiga somoniylar kelgach, arab tili asta-sekin o'z o'rnini fors tiliga bo'shatib bera boshlaydi. Fors tili endi ilm-fan va badiiy adabiyot tili sifatida maydonga chiqadi. Bu davrda yashagan buxorolik, samarqandlik, nasaflik shoirlar o'z asarlarini ana shu tilda yozadilar. O'zbek adabiyoti tarixida ko'p asrlardan buyon an'ana bo'lib kelayotgan zullisonaynlik – o'zbek va fors-tojik tillarida ijod etish ildizi shu davrga to'g'ri keladi [4].

X asr oxirlarida yashagan geograf Muqaddasiy Nasaf shahrida o'tkazilgan bir "Majlisi tadrish" haqida yozib qoldirgan. Muqaddasiy o'sha davr olimlarining o'z ilmiy ishlarini tarqatish va yoyishda qo'llaydigan ikki usuli haqida so'zlaydi. Odatda, fiqhga oid suhbat va bahslar masjidlarda o'tkazilgan. Shu bilan birga, olimlar o'z uylarida yoki maxsus rabotlarda ma'ruzalar tashkil etganlar. Buni o'rta asrdagi ilmiy kongress desak, fikr aniqroq bo'ladi. Ilmiy kongress majlisi tadrish uzoq davom etgan, unga odatda chet ellardan ham olimlar taklif etilgan. Majlisi tadrish usuli olimlarning ilmiy ishlariga, yangi tadqiqotlariga baho berish yig'inigina bo'lib qolmay, uni boshqa mamlakatlarga yoyish imkonini ham bergan. Chet ellardan taklif etilgan olimlar ma'lum bir shaharga kelar ekan, munozara tashkil etish, o'zi bilgan va bahslashishni istagan olimlarni to'plash huquqiga ega bo'lgan.

Professor Abduqodir Hayitmetov o'rta asrlar ilm-fanidagi o'ziga xos jihat haqida gapirib, uning adabiyotshunoslikka ham dahli borligini quyidagicha ko'rsatadi. "Adabiy majlislar, adabiy munozara va suhbatlar o'rta asrlarda adabiyotshunoslar, shoirlar va adabiyotga yaqindan qiziquvchi barcha kishilar uchun adabiy ijod ustida, adabiy asarlar ustida fikr almashish uchun matbuot bo'lmagan zamonlarda adabiyot taraqqiyotida bunday yig'ilishlarning ahamiyati juda katta bo'ldi. Shuning uchun ham hokim sinf ideologiyasini adabiyot orqali ham xalqqa singdirmoqchi bo'lgan podshohlar u davrlarda shoirlarni o'z saroyiga yig'ib, ularning adabiy to'planishlariga ham ma'lum darajada e'tibor berdi. Buning isboti uchun biz somoniylar, qoraxoniylar, g'aznaviylar, xorazmshohlarning saroylaridagi adabiy yig'ilishlarini eslab o'tsak kifoya" [5].

TADVIQOT METODOLOGIYASI. X – XI asrlarda arab tili hali ma'lum ta'sirga ega edi. Buxoro, Samarqand shaharlarida mahalliy turkiy aholidan chiqqan olimlar, adiblar arab tilida ilmiy-badiiy asarlar yaratishda davom etayotgan edilar. Bu asrlarda nasaflik ziyolilar faoliyatida ham arab tili katta rol o'ynagan. Bu jihatdan Abu Hafs Nasafiy, Abul Barakat Nasafiylarning ilmiy merosi xarakterli hisoblanadi.

X asr oxirlariga kelib turkiy sulola – qoraxoniylar somoniylardan hokimiyatni tortib oladi. Qoraxoniylardan bo'lgan turk hukmdorlari davrida fors tilida ijod qilish an'ana tusini olgan edi. Turk hukmdorlari forsiy tilda ijod qiluvchi shoirlarga rahnamolik qilar, hatto o'zlari ham bu tilda she'rlar yozar edi [6].

Qoraxoniylar davrida taomilga kirgan bu xildagi "madaniy siyosat" ko'p vaqtlargacha o'z ta'sirini saqlab keldi. Chunonchi, XI – XIV asrlarda yashagan bir qancha qashqadaryolik adiblar (masalan, Shahobiddin Nasafiy, Abu Hafs Nasafiy, Hakim So'zaniy va boshqalar) asosan fors tilida ijod qildi. Shu tariqa, fors tilidagi adabiyotning rivojiga turkiy xalqlar ham katta hissa qo'shadi [7].

NATIJARLAR VA MUHOKAMA. O'rta asrlarda Nasaf vohasidan yetishib chiqqan bir qancha olimlar adabiyot va tilshunoslikka oid faoliyat bilan ham shug'ullanishgan. Tarixchi va hadisshunos olim **Abul Horis Asad ibn Hamdavayh al-Varasiniy Nasafiy** (vaf. 928) ana shulardan hisoblanadi. Nasaf viloyatining Varasin qishlog'ida tug'ilgan. Abdulkarim Sam'oniyy u haqda shunday yozadi: "Bu kishi muhaddis, chiroyli tasnif qiluvchi olimlardan bo'lib, Nasaf

shahrining iftixori edilar. Nasaf ahli u kishi nomini faxr bilan tilga olar edi. Bu kishi uylaridan ko'p chiqmas edi. Agar chiqsalar ham qo'llarida siyohdon, qalam va daftar bo'lar edi" [8].

Hamdavyah al-Varasiniy o'z davrining mashhur kishilaridan ta'lim olgan. Xususan, Tufayl ibn Zayd at-Tamimiy, Musanno ibn Ibrohim al-G'ubdiniy, Abu Iso Muhammad at-Termiziy va boshqa o'z zamonasining ko'p olimidan ta'lim olgan. Abulkarim Sam'oniyy allomaning bir qator asarlarini sanab o'tgan. "Al-Bo'ston" ("Bo'ston"), "al-Ajoib" ("Ajoyib"), "Axbor ul-Hasan val-Husayn" ("Hasan va Husanning xabarlarini"), "al-Maqtal" ("Jangnoma"), "Mafoxiratu ahlu Kesh va Nasaf" ("Kesh va Nasaf ahlining faxrli kishilari") kitoblari shular jumlasidan hisoblanadi. So'nggi asari shaharlar tarixi va mashhur shaxslarga bag'ishlangan. Sam'oniyy ham o'zining "Kitob al-ansob" asarini yozishida ushbu asardan ko'p o'rinlarda foydalanganligini aytadi. Allomaning "Kitob an-nasab" ("Nisbalar haqida kitob") deb nomlangan asari esa tilshunoslikka oid bo'lgan. Afsuski, bu asarlar bizning davrimizicha yetib kelmagan [9].

Abu Muti' Makhul Fazl Nasafiy (vaf. 930) arabiyshoir va adib hisoblanadi [10]. U "Kitob fi fazli Subhanalloh" ("Subhanalloh so'zining fazilatlarini haqida kitob"), "Kitob fi-t-tasavvuf" ("Tasavvuf haqida kitob"), "Al-lu'luyot fi mavoiz" ("Mulklar marvaridi") singari asarlar yozgan [11].

"Al-lu'luyot fi mavoiz" asari bizga qadar yetib kelgan. U 153 bobdan iborat bo'lib, kitobda pand-nasihatlari, hadislar va allomaning o'zi yozgan she'rlar jamlangan [12]. Mazkur asar 1835-yili Mahmud ibn Hasan ibn Qozi Oraj tomonidan fors tiliga tarjima qilingan. Asarning tarjimasi Sankt-Peterburgdagi M.Ye.Saltikov-Shchedrin nomidagi kutubxonaning Sharq qo'lyozmalari bo'limida PNS-18 raqami ostida saqlanadi. U xattot Muhammad Sharif ibn Mir Solih Qoratog'iy tomonidan ko'chirilgan. Asarning 1868-yili ko'chirilgan o'zbekcha tarjimasi ham mazkur kutubxonada saqlanadi. Forscha tarjimaning bir nusxasi O'z FA Sharqshunoslik institutining qo'lyozmalar jamg'armasida 2662/1 ashyoviy raqam ostida mavjud [13].

Abul Muti' Nasafiy asari fors tiliga tarjima qilingandan 33-yil o'tgach, uning o'zbekcha tarjimasi ham yaratiladi. "Al-lu'luyot fi mavoiz"ning o'zbekcha tarjimasi bevosita originaldan emas, yuqorida aytilgan Qozi Oraj "Munis al-inson" asari asosida bajarilgan, o'zbekcha nusxaning tarjimoni noma'lum, asarning 1868-yilda ko'chirilganligi ma'lum. O'zbekcha tarjimada ham "Munis al-inson" nomi saqlab qolingan. Leningradda, kutubxona qo'lyozmalar bo'limida Abul Muti' Nasafiy asarining o'zbekcha tarjima nusxasi TNS-16 raqami bilan qayd etilgan. Abul Muti' Nasafiy axloqiy-didaktik hikoyatlarda to'g'rilik, halollik, rostgo'ylik, yaxshilik, ilmga intilish g'oyalari ulug'laydi [14].

Abu Usmon Said ibn Ibrohim Nasafiy (vaf. 952) taniqli tilshunos va adabiyotshunos olim bo'lgan. Allomaning hayoti va ilmiy merosi haqida tarixiy manbalarda nihoyatda kam ma'lumotlar uchraydi. Abdulkarim Sam'oniyy uning "Al-adab vash-shi'r" ("Adabiyot va she'riyat haqida kitob") asari mavjudligini qayd etib o'tgan [15].

Abul Abbas Ja'far ibn Muhammad Mustag'firiyy Nasafiy (962 – 1041) fiqh va hadisshunoslikda, tarix va tilshunoslikda keng kamrovi bilim sohibi bo'lgan. Olim turli mavzulardagi 10 dan ortiq kitob, jumladan, "Nasaf va Kesh tarixi" nomli 2 jildli mufassal asar muallifi hisoblanadi. Afsuski, bu kitob bizgacha yetib kelmagan. Shuningdek, ushbu asarida nasaflik va keshlik 43 ta olim, shoir va din arboblari haqida hikoya qiladi. Abdulkarim Sam'oniyyning yozishicha, bu asarda X – XII asrlarda Nasaf va Keshda yashagan mashhur olim, shoir va din arboblari haqida qimmatli ma'lumotlar bo'lgan. Muallif ularni 80 toifaga bo'lib tasvirlagan [16].

Sam'oniylar o'zining "Kitob al-ansab" asarini yozishda "Nasaf va Kesh tarixi" kitobidan unumli foydalangan, undan parchalar keltirgan. Shuningdek, olim va tarixchining 18 nafar ustozlari va shogirdlari haqida ma'lumot bergan. Mazkur tarixiy asarda muallifning 4 nafar ustozlari va 2 nafar shogirdlari haqida ham ma'lumot berilgan. Mustaqil ravishda ushbu asaridan tashqari yana bizning davrimizgacha yetib kelmagan "Samarqand tarixi" nomli asarini ham yozgan [17].

Abu Ahmad Muhammad ibn Ahmad Ustug'dodiziy (vaf. hijriy 439 (milodiy 1048) shayx va adabiyotshunos olim sifatida nom qozongan. G'aznaviy davlati (961 – 1186) hukmdori Mahmud G'aznaviy (997 – 1030) bu shaxsni o'z saroyiga taklif etgan. Olim G'azna shahriga borib, sultonning farzandlariga adabiyot ilmidan saboq bergan. So'ngra katta obro'-e'tibor bilan Nasafga qaytib kelgan [18]. Keyinchalik vatanlariga qaytib, doimo ibodat bilan mashg'ul bo'lgan. Abu Bakr Ahmad ibn Muhammad al-Buxoriy va Abu Is'hoq Ibrohim ibn Abu Bakr ar-Roziydan ta'lim olgan. O'zlaridan esa Abu Muhammad Abdulaziz Naxshabiy ta'lim olgan [19].

Abu Hafs Nasafiy. Abu Hafs Nasafiy Abul Hasan Kasbaviy (vaf. 485/1092 y.) dan adabiyot ilmini o'rgangan [20]. Abu Hafs Nasafiy "al-Manzumatu-n-nasafiya fi-l-xilofiyot", "Nazmu-l-Jomi'i-s-sag'ir" asarlarida hanafiy fiqhini birinchilardan bo'lib nazmga tushirgan. Shuningdek, "Al-Ash'or bi-l-muxtor mina-l-ashor" (She'rlardan tanlangan she'rlar) nomli to'plamda olimning eng mashhur she'rlari jamlangan. U 20 jilddan iborat bo'lib, manbalarda "al-Ash'or" tarzida ham uchraydi. "Kitob al-Qand" tarkibida kelgan she'rlari XI – XII asrlarda Movarounnahrda shakllangan she'riyat haqida qimmatli ma'lumotlar beradi [21]. Jumladan, "Kitob al-qand" asarida keltirilgan hadislaridan aksariyatini o'z tili bilan she'riy uslubda ham sharhlab o'tgan [22].

Shuningdek, uning "Ujolat an-Naxshabiy li dayfixi-l-Mag'ribiy" (an-Naxshabiyning o'z mehmoni al-Mag'ribiyga) she'riy asari bo'lganini Abdulkarim Samoniy asarida zikr qilib o'tadi [23].

Abu Hafs Nasafiy arab tili grammatikasiga doir asarlar ham yaratgan. Nosir Muhammad "Nasaf va Kesh allomalari" deb nomlangan asarida allomaning "Sharh al-g'arib" ("Ma'nosi mavhum so'zlar sharhi") asari uchta qo'lyozma nusxasi bizning davrimizgacha yetib kelganligini ta'kidlab o'tadi [24].

Abu Hafs Nasafiyning eng mashhur asarlaridan biri bo'lgan "Matla' an-nujum va majma' al-'ulum" to'plamida alloma tavsif etgan 40 ta mavzu orasidan salmoqli qismi adabiyot va tilshunoslik ilmlariga oiddir. Jumladan, insho (2 ta mavzu), arab tilshunosligi (8 ta mavzu), she'riyat (2 ta mavzu), she'r san'ati ilmi (2 ta mavzu), maqollar (2 ta mavzu) kabi bo'limlardan iborat [25].

Xususan, ushbu asarning Insho bobidan o'rin olgan birinchi mavzu "Yozish qoidalari va ritorika boblariga oid 50 ta bo'lim" deb nomlanadi. Unda podshoh yoki vazirga murojaat qilishning qonun-qoidalari, shuningdek, biron-bir odam farzand ko'rganda, musofir safaridan qaytganda va h.k.larga maktub yozish qoidalari kabi ma'lum ma'noda rasmiy yozishmalardan namunalar keltiradi [26].

"Matla' an-nujum va majma' al-'ulum" asarining she'riyat bobi sahobalar, shoirlar, xalifalar, sultonlar hamda mashhur olimlar va ma'rifat ahlining she'riy parcha namunalarini o'z ichiga olgan. Mazmunan ular ishq, qashshoqlik, qarilik, betoblik, taqdir va zamondan shikoyat, hazil-mutoyiba, axloq-odob haqida, shuningdek, pand-nasihati va hikmatli so'zlardan iborat. Abu Hafs Nasafiy arab tilidagi ayrim she'rlarning forscha tarjimasini ham beradi. Shu bilan birga bu yerda muallifning o'z she'rlari ham o'rin olganligi diqqatga sazovordir.

Hakim Soʻzaniy. Shamsiddin Muhammad ibn Ali Soʻzaniy (Hakim Soʻzaniy) 1091-yili Nasaf shahrida tugʻilgan. Yoshlik-yillari shu yerda oʻgan. Soʻngra tahsil olish uchun Buxoro shahriga borgan. Bu yerda bir soʻzangarga (igna yasovchi) shogird tushib, mahoratli usta boʻlib yetishgan. Ayni paytda, gʻazal va qasidalar bilan tanilgan.

Tojikistonda chop etilgan “Suxanvaroni sayqali roʻyi zamin” tazkirasida taʼkidlanishicha, Soʻzaniy Buxoroda tahsilini tugatgach, Qoraxoniylar saltanatining oʻsha paytdagi siyosiy markazi boʻlgan Samarqand shahriga kelgan va xon saroyiga xizmatga kirgan. Bu davrda u Soʻzaniy Samarqandiy nomi bilan ham shuhrat topadi [27].

Shoir Soʻzaniy hayoti va ijodiyoti yetarli tadqiq etilgan emas. Biroq, shoir oʻzining mashhur zamondoshlari tomonidan eʼtirof etilishi, adabiyotshunoslik asarlarida ijobiy baho olishiga koʻra, zamonasining peshqadam ijodkorlaridan biri boʻlgan. Masalan, XIII asrda yetishgan buxorolik adib va adabiyotshunos Muhammad Avfiy “Lubob ul-albob” asarida shoir Soʻzaniy ijodiga yuksak baho beradi [28].

Davlatshoh Samarqandiy oʻzining “Tazkirat ush-shuaro” kitobida Soʻzaniy haqida shunday yozadi: “... xushtaʼb va zarifsuxan odam edi. Yoshligida puxta tahsil oldi, ammo taʼbi hazilga juda moyil edi. U tahsil olgan madrasa ulamolari oʻzaro til biriktirib, hamxonalaridan birini Soʻzaniy hajv qilishga koʻndirdilar. U kishi Suzaniyga nozik hajvlar aytgan va Soʻzaniy unga munosib javob bergan. U hajvlarni ushbu kitobda keltirish munosib emasdir...” [29].

Abdurahmon Jomiy oʻzining “Bahoriston” asarida Soʻzaniy haqida qisqacha maʼlumot berib, sheʼrlaridan namuna keltiradi. Jomiydek adabiyot bilimdoni eʼtiboriga sazovor boʻlishning oʻziyoq Soʻzaniy sheʼriyat sanʼatini puxta egallagan ijodkor boʻlganligidan dalolat beradi [30]. Mazkur tavsifdan koʻrinadiki, Soʻzaniy mohir soʻz ustasi boʻlgan va “askiya” uslubida ajoyib javoblar qaytargan.

Soʻzaniy Amʼaqi Buxoriy, Sanoiy, Anvari, Muizziy, Adib Sobir, Rashid Samarqandiy kabi shoirlar bilan zamondosh boʻlgan. Ularning mushoira va ijodiy davralarida ishtirok etgan. Ayni paytda, Lomeiy Buxoriy, Jannatiy, Shams Xola, Shatranjiy kabi shoirlarga ustozlik qilgan. Shamsiddin Suzaniy 80-yildan ortiqroq umr koʻrgan va 1174/75-yili vafot etgan. Samarqanddagi Chokardiza qabristonida imom Abu Mansur Moturidiy va Abu Hafs Nasafiy qabri yoniga dafn etilgan. Shoirning 10 – 12 ming misrani oʻz ichiga olgan sheʼrlar devoni Dushanbe shahrida saqlanadi. Oʻz FA Sharqshunoslik institutining qoʻlyozmalar fondidagi “Majmaʼ al-gʻaroyib” tazkirasida ham Soʻzaniy ijodidan namunalar mavjud [31].

XII asrda faoliyat olib borgan nasaflik ijodkorlardan biri **Muayididdin Nasafiy** hisoblanadi. Muhammad Avfiy oʻzining “Lubob ul-albob” [32] tazkirasida Muayididdin Nasafiy “Ustod ush-shuaro” (“Shoirlar ustodi”) deb ataydi. Muayididdin Nasafiy asarlari oʻz davrida nihoyatda mashhur boʻlgan. “Uning sheʼrlar devoni qizil gugurt va tillorang yoqut kabi aziz va kamyobdir”, deb yozadi Muhammad Avfiy.

Muayididdin Nasafiy garchi Nasafda tugʻilgan boʻlsa-da, Samarqandda yashagan va qoraxoniylar hukmdorlar vafida qasidalar bitgan. Jumladan, “Pahlavonnoma” nomli masnaviyi qoraxoniylar hukmdori Pahlavon Jaloliddinga bagʻishlangan. Afsuski, shoirning sheʼrlar devoni va yuqorida tilga olingan “Pahlavonnoma” masnaviyi bizgacha yetib kelmagan.

XII asrda Movarounnahrda yashagan boshqa shoirlar singari Muayididdin ham qashshoqona hayot kechirgan. Uning qasidalar va qitʼalarida aks etgan turmush uqubatlaridan shikoyat ana shundan dalolat beradi. “Lubob ul-albob”da shoirning ikki qasidasi, bir qitʼasi va bir ruboiysi keltirilgan [33].

Muayididdin Nasafiyning o'g'li **Shahobiddin Ahmad** (XII asrning ikkinchi yarmi) ham davrining taniqli so'z ustalaridan biri bo'lib yetishgan. U asosan Samarqandda, Abulmuzaffar Ruknuddin Qilich Tamg'ochxon Mas'ud ibn Hasan (1162 – 1173) davrida yashagan. Bu hukmdor sha'niga bir qator qasidalar yozgan.

Nizomiy Aruziy Samarqandiy o'zining “Majma' an-navodir fi chahor maqolat” asarida saljuqiylar sulolasi podshohlarining nomlarini abadiylashtirgan shoirlar qatori Shahobiddin Ahmadning ham nomini tilga olgan. Kitobda Shahobiddin Nasafiyning saljuqiylar davrining ko'zga ko'ringan shoirlari qatorida tilga olinishining o'zi ham nasaflik shoirning adabiy hayotda tutgan mavqeini bilgilash uchun kifoya qiladi [34].

Nizomiy Aruziy Samarqandiyning “Chahor maqola” asarining 1963-yil A.N.Boldirev tahririda bosilgan ruscha nashriga izoh yozgan adabiyotshunos Z.N.Vorojeykinaning e'tirof etishicha, Shahobiddin Nasafiy sermahsul ijodkor bo'lgan, ammo uning “she'rlaridan faqat Rukniddin Mas'udni ulug'lovchi bir necha qasidalar yetib kelgan” [35].

Shoirning she'rlar devoni bizgacha yetib kelmagan. “Lubob ul-albob” va “Majma' ul-fusaho” tazkiralarda uning uch-to'rt qasidasi keltirilgan. Taniqli Eron olimi Said Nafisiy qadimiy qo'lyozmalardan uning yana bir necha qasidasini topib, “Tarixi Bayhakiy” kitobiga ilova tarzida chop ettirgan edi [36].

Muhammad ibn Abu Bakr Nasafiy (XII asr oxiri – XIII asr boshlari) nasaflik taniqli olim, shoir va mudarris hisoblanadi. Samarqand madrasalarida dars bergan. “Lubob ul-albob”, “Javome' ul-hikoyot va lavome' ur-rivoyot” asarlarining muallifi bo'lgan mashhur adib Nuriddin Muhammad Avfiyga ustozlik qilgan. Abu Bakr Nasafiy Sharafiddin Husom taxallusi bilan ijod qilgan. Shoirning “Nashkanad” (“Sinmaydi”) radifli qasidasi nihoyatda mashhur bo'lgan [37].

XULOSA.

Nasafda adabiy hayotning shakllanishi o'zbek adabiyotining umumiy taraqqiyoti tarixi bilan chambarchas bog'liq. IX – X asrlardayoq Nasafda yozma adabiyot namunalari vujudga kelgan edi. Bu davrlarda Nasafdan yetishib chiqqan shoirlar, olimlar an'anaga ko'ra, asosan arab tilidan, keyinchalik fors tilida ijod etishgan. Bu davrda Abul Horis Hamdavayh Varsiniy Nasafiy, Abu Muti' Makhul Fazl Nasafiy, Abul Abbos Mustag'firy Nasafiy, Abu Hafs Nasafiy, Shamsiddin Muhammad ibn Ali So'zaniy, Muayididdin Nasafiy kabi ijodkorlar samarali faoliyat ko'rsatishgan. Shuningdek, voha allomalari aniq va tabiiy fanlar sohalarida ham izlanishlar olib borishgan. Masalan, Abu Hafs Nasafiyning “Matla' an-nujum va majma' al-'ulum” qomusiy to'plamida astronomiya, matematika, tibbiyot va zoologiya ilmlariga oid boblar mavjud. Bu allomalar dunyoviy va diniy fanlar bilan uyg'un holda shug'ullangan.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Эркаев А. Янги Ўзбекистон: мўлжал – Учинчи Ренессанс. – Тошкент: “Маънавият”, 2021. – Б.41 – 42. (96 б.)
2. Равшанов П. Адабий саҳифалар. – Тошкент: “Ўқитувчи”, 1985. – Б.55.
3. Бартольд В.В. Общие работы по истории Средней Азии... – Соч., т. 2, ч. 1. – Москва, 1963. – С.465.
4. Бартольд В.В. Общие работы по истории Средней Азии... – Соч., т. 2, ч. 1. – Москва, 1963. – С.247.
5. Ҳайитметов А. Шарқ адабиётининг ижодий методи тарихидан. – Тошкент, 1970. – Б.309.

6. Стеблева И.В. Развитие тюрских поэтических формы XI века. – Москва, 1971. – С.4.
7. Равшанов П. Адабий саҳифалар. – Тошкент: “Ўқитувчи”, 1985. – Б.19.
8. Абу Саъд Абдулкарим ибн Муҳаммад ибн Мансур ат-Тамимий ас-Самъоний. Насабнома (ал-Ансоб). Таржимонлар: Абдулғафур Бухорий, Комилжон Раҳимов. – Тошкент: “Nilol-Nashr”, 2017. – Б.317.
9. Носир Муҳаммад. Насаф ва Кеш алломалари (IX – XX асрлар). 2-нашр. – Тошкент: Гафур Ғулом номидаги НМИУ, 2006. – Б.24 – 25.
10. Базарбаева Н. Абу Мутиъ Макхул Насафий. Илмий рисола. – Тошкент: “Mahalla va oila nashriyoti”, 2022. – Б.11. (36 б.)
11. Массиньон Л. Essai sur les Origines de Lezique Technique de la Mustique Musulmane. – Paris, 1922. – P.241.
12. Паздавий Абу-л-Йуср Муҳаммад. Китоб усули-д-дин / X. Питер нашри. – Қоҳира: Дор ихйау-л-кутуби-л-арабийа, 1383/1963. – Б.241
13. Носир Муҳаммад. Насаф ва Кеш алломалари (IX – XX асрлар). 2-нашр. – Тошкент: Гафур Ғулом номидаги НМИУ, 2006. – Б.25.
14. Равшанов П. Адабий саҳифалар. – Тошкент: “Ўқитувчи”, 1985. – Б.17.
15. Носир Муҳаммад. Насаф ва Кеш алломалари (IX – XX асрлар). 2-нашр. – Тошкент: Гафур Ғулом номидаги НМИУ, 2006. – Б.27.
16. Носир Муҳаммад. Насаф ва Кеш алломалари (IX – XX асрлар). 2-нашр. – Тошкент: Гафур Ғулом номидаги НМИУ, 2006. – Б.27 – 28.
17. Камолиддинов Ш. Китаб ал-ансаб Абу Са’да Абдалкарима ибн Мухаммада ас-Сам’ани как источник по истории и истории культуры Средней Азии // Под редакцией П. Г. Булгакова. – Ташкент: Фан, 1993. – С.146.
18. Носир Муҳаммад. Насаф ва Кеш алломалари (IX – XX асрлар). 2-нашр. – Тошкент: Гафур Ғулом номидаги НМИУ, 2006. – Б.29.
19. Абу Саъд Абдулкарим ибн Муҳаммад ибн Мансур ат-Тамимий ас-Самъоний. Насабнома (ал-Ансоб). Таржимонлар: Абдулғафур Бухорий, Комилжон Раҳимов. – Тошкент: “Nilol-Nashr”, 2017. – Б.274.
20. Камолиддинов Ш. Китаб ал-ансаб Абу Сада Абдалкарима ибн Мухаммада ас-Самани как источник по истории и истории культуры Средней Азии. – Ташкент: “Фан”, 1993. – С.17.
21. Аллоқулов А. Абу Ҳафс Насафийнинг “Ақоид” асари ва унинг шарҳлари таҳлили. – Тошкент: “Ўзбекистон халқаро ислом академияси” нашриёт-матбаа бирлашмаси, 2022. – Б.42.
22. Ўрта аср шарқ алломалари ва мутафаккирлари энциклопедияси. – Самарқанд: Имом Бухорий халқаро маркази нашриёти, 2016. – Б.260.
23. Камолиддинов Ш. Китаб ал-ансаб Абу Са’да Абдалкарима ибн Мухаммада ас-Сам’ани как источник по истории и истории культуры Средней Азии // Под редакцией П. Г. Булгакова. – Ташкент: Фан, 1993. – С.154.
24. Носир Муҳаммад. Насаф ва Кеш алломалари (IX – XX асрлар). 2-нашр. – Тошкент: Гафур Ғулом номидаги НМИУ, 2006. – Б.34.
25. Муҳаммадаминов С. Абу Ҳафс ан-Насафийнинг “Матла’ ан-нужум ва мажма’ ал-‘улум” асари ва унинг Марказий Осиё ислом илмлари ривожига тутган ўрни (XI аср охири

MAMLAKATIMIZDA TARIXIY OBYEKTLARNI ASRASH VA ULARDA TURIZM SOHASINI RIVOJLANTIRISH IMKONIYATLARI

Murod Allayev

IIV Qashqadaryo akademik litseyi

Huquqiy va ijtimoiy-gumanitar fanlar kafedrasini mudiri

Annotatsiya. Ushbu maqolada O'zbekiston madaniy meros ob'ektlarini asrab-avaylash bo'yicha amalga oshirilayotgan ishlar va turizm sohasini rivojlantirish imkoniyatlari tahlil qilinadi.

Kalit so'zlar: Shahrizabz, Arxitektura va shaharsozlik, Butunjahon merosi, Arxeologiya merosi, Madaniy meros, "Me'mor" ta'mirlash uyushmasi, O'zbekturizm, turizm sohasi, rekonstruksiya.

Annotation. This article analyzes the ongoing efforts to preserve cultural heritage sites in Uzbekistan and the opportunities for developing the tourism sector.

Key words: Shakhriyabz, Architecture and Urban Planning, World Heritage, Archaeological Heritage, Cultural Heritage, "Me'mor" Restoration Association, O'zbekturizm, Tourism Sector, Reconstruction.

KIRISH. Mustaqillikning dastlabki-yillaridan boshlab, O'zbekiston hukumatining ustuvor yo'nalishlaridan biri tarixiy shaharlar va obidalarni asrab-avaylash va tiklash bo'ldi. Buyuk davlat va jamoat arboblari, allomalar yubileylari munosabati bilan keng ko'lamda ta'mirlash va rekonstruksiya ishlari amalga oshirildi. Bu jarayonda nafaqat obidalarni asl holiga qaytarish, balki ularni kelajak avlodlar uchun saqlab qolishga ham alohida e'tibor qaratildi. Jahon miqyosida madaniy meros ob'ektlarini himoya qilishga bo'lgan e'tibor ortib borishi O'zbekistonga YUNESKO bilan hamkorlikni kuchaytirishga turtki bo'ldi.

1992-yil 27 iyulda O'zbekiston Respublikasi Birinchi Prezidenti "O'zbekturizm" milliy kompaniyasini tashkil qilish to'g'risida"gi farmonga imzo chekdi va aynan shu-yilning 20 oktyabrda Vazirlar Mahkamasining 424-sonli qarori asosida Dastur qabul qilindi. Bu milliy turizmni tashkil qilish uchun asos bo'ldi [1]. 1993-yil O'zbekiston 120 dan ortiq davlatni birlashtirgan Jahon turistik tashkiloti (VTO)ga a'zo bo'ldi [2].

Madaniyat ishlari vazirligi qoshidagi Yodgorliklarni saqlash bosh boshqarmasi tomonidan 1992-yilda Madaniy merosni asrash to'g'ridagi qonun ishlab chiqildi [3] va O'zNIPI instituti va "Me'mor" ta'mirlash uyushmasiga ta'mirlash va tiklash ishlari yuklatildi [4].

ADABIYOTLAR TAHLILI. Tarixiy va madaniy yodgorliklar O'zbekiston Respublikasining "Madaniy meros ob'ektlarini muhofaza qilish va ulardan foydalanish to'g'risida"gi qonuni bilan huquqiy muhofazaga olingan. Qolaversa, bir qator huquqiy hujjatlar ham qabul qilinmoqdaki, ular obidalarning tiklanishiga, qayta chiroy ochishiga sabab bo'ldi [5].

O'zbekiston tarixiy-madaniy meros bo'yicha xalqaro qonunlar, konvensiyalarni o'rganish va qabul qilishga alohida e'tibor qaratdi. Hozirgi kunda O'zbekiston bo'yicha to'rtta madaniy-tarixiy ob'ekt – Xiva shahridagi Ichan qal'a 1991-yilda, Buxoro shahrining tarixiy markazi 1993-yilda, Shahrizabz shahridagi Amir Temur va temuriylar davri me'moriy yodgorliklari 2000-yilda, Samarqand shahrining tarixiy yodgorliklari 2001-yilda YUNESKOning "Butunjahon tarixiy-madaniy merosi" ro'yxatiga kiritildi [6]. Samarqand shahri "The Huffigton Post" internet nashri tomonidan inson o'z umri davomida hech bo'lmasa bir marta borib ko'rishi shart bo'lgan dunyodagi 50 shahardan biri sifatida e'tirof etilgan [7].

1992-yili O'zbekiston va Turkiya davlatlari hukumatlari tuzgan o'zaro shartnomaga muvofiq madaniy aloqalarni yanada kuchaytirish maqsadida Turkiyadan bir guruh kishilar respublikamizga tashrif buyurishdi. Ulardan Turkiya Respublikasi Madaniyat vazirining o'rinbosari Yahyo Oqsuybey, vazirlik bosh boshqarmasi boshlig'i Ilxon Shamshekbey, vazirlikning mas'ul xodimlari Dug'on Chevekbey, Murdjella Kaxverknlar Qashqadaryo viloyatida ham mehmon bo'lishdi. Ular viloyat madaniyat boshqarmasi boshlig'i Mamatqul Rajabov hamrohligida viloyat musiqali drama teatriga tashrif buyurishdi, xalq og'zaki ijodining ravnaq topishiga munosib hissa qo'shib kelayotgan ayrim baxshilarning chiqishlarini tingladi, amaliy san'atimiz namunalari, tarixiy va madaniy yodgorliklarimiz bilan yaqindan tanishdilar. Shuningdek, ikki mamlakat vakillari o'rtasida tarixiy yodgorliklarni ta'mirlash sohasida hamkorlik aloqalarini o'rnatishga kelishib olindi [8].

1972-yilda YUNESKO tomonidan qabul qilingan rezolyutsiya va 1983-yilda BMT tomonidan belgilangan "Yodgorliklar va tarixiy joylarni asrash xalqaro kuni" O'zbekiston uchun madaniy merosni saqlash bo'yicha xalqaro standartlarni qo'llashga turtki bo'ldi. O'zbekiston bir qator tarixiy shaharlari va obidalar majmuasini YUNESKOning "Butunjahon madaniy va tabiiy merosi" ro'yxatiga kiritishga muvaffaq bo'ldi. Xiva Ichan-Qal'asi (1991), Buxoro tarixiy markazi (1993), Shahrisabzdagi Amir Temur va Temuriylar davri me'moriy yodgorliklari (2000) va Samarqand tarixiy yodgorliklari (2001) shu ro'yxatga kiritilgan. Samarqandning "Butunjahon merosi" ro'yxatiga kiritilishi uning jahon miqyosidagi ahamiyatini yanada oshirdi va sayyohlik salohiyatini kengaytirdi. Samarqandning dunyodagi eng go'zal shaharlar qatoriga kiritilishi esa uning turizm sohasidagi o'rnini yanada mustahkamladi.

TADQIQOT METODOLOGIYASI. O'zbekiston madaniy meros obyektlarini turizm sohasida qo'llash orqali iqtisodiy rivojlanishga erishishga harakat qilmoqda. "O'zbekturizm" milliy kompaniyasining tashkil etilishi (1992) va Jahon turizm tashkilotiga a'zo bo'lish (1993) turizm sohasini rivojlantirish uchun muhim qadamlar bo'ldi. Tarixiy obidalarni ta'mirlash va tiklash ishlari turizm infratuzilmasini yaxshilash bilan birga amalga oshirilmogda. Mehmonxonalar, transport va boshqa xizmatlarning rivojlanishi sayyohlar uchun qulay shart-sharoitlar yaratishga qaratilgan.

1997-yilning to'qqiz oyi mobaynida Xiva va Buxoro shaharlarining 2500-yillik yubileylariga tayyorgarlik ko'rish munosabati bilan tarix va madaniyat yodgorliklarida davlat byudjeti hisobidan 259,1 mln so'mlik ta'mirlash-tiklash ishlari amalga oshirildi. Bu mablag'ning 74 mln. so'mi Xiva, 185,1 mln. so'mi Buxoro shahridagi obyektlar uchun sarf qilindi [8].

NATIJALAR VA MUHOKAMA. O'zbekistonda sohani rivojlantirishning huquqiy asoslari ishlab chiqilib, amaliyotga tatbiq etib borildi. 1995-yili "Arxitektura va shaharsozlik" bo'yicha qonun qabul qilindi. Ushbu yangi qonunga muvofiq tarixni, madaniy boyliklarni, iqlimni, hududimizga xos bo'lgan holatlarni e'tiborga olgan holda 148 ta milliy-davlat "Qurilish me'yorlari va qoidalari" ishlab chiqildi va hayotga tatbiq etib borildi. Tarixiy va madaniy yodgorliklar O'zbekiston Respublikasining "Madaniy meros ob'yektlarini muhofaza qilish va ulardan foydalanish to'g'risida"gi hamda "Arxeologiya merosi ob'yektlarini muhofaza qilish va ulardan foydalanish to'g'risida"gi qonunlari bilan huquqiy muhofazaga olingan [9].

1996-yil aprel oyida O'zbekiston "Butunjahon madaniyat va tabiat merosini saqlash konvensiyasi"ga qabul qilindi. Mazkur konvensiyaning umuminsoniy ahamiyatga ega bo'lgan boyliklarini hisobga olish "Butunjahon merosi ro'yxati"ga 1996-yil iyun oyida respublikaning 22 ta tarixiy yodgorligi ro'yxati yuborildi [10]. O'zbekiston Respublikasi YUNESKO tashkilotining

teng huquqli a'zosi sifatida [11] Xivadagi Ichanqal'a qo'riqxonasi (1990) hamda Buxoroning tarixiy markazida (1993) joylashgan yodgorliklar, Shahrisabz shahridagi Amir Temur va temuriylar me'moriy yodgorliklari (2001) va Samarqand shahri markazidagi tarixiy yodgorliklar (2002) Xalqaro jahon madaniy merosi qo'mitasiga 13 ta mashhur yodgorliklar sifatida ro'yxatga olindi [12].

1996-yil 14 martda Vazirlar Mahkamasining "Toshkentda O'zbekiston Fanlar akademiyasi huzurida Temuriylar tarixi davlat muzeyini tashkil qilish bo'yicha tadbirlarni amalga oshirish to'g'risida"gi hamda "Xalqaro Amir Temur jamg'armasini qo'llab-quvvatlash to'g'risida"gi qarori qabul qilindi. 1996-yilning aprel oyida Parijda, YUNESKO qarorgohida Amir Temur tavalludining 660-yilligi keng nishonlandi. Eng quvonarlisi shundaki, 1996-yilning 26 aprelida "Amir Temur" ordenini ta'sis etish to'g'risida"gi O'zbekiston Respublikasi Qonuni qabul qilindi. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 1996-yilning 28 avgustidagi farmoniga asosan Samarqand va Shahrisabz shaharlari Amir Temur ordeni bilan mukofotlandi. 1996-yilning 18 oktyabrda Toshkent shahrida Temuriylar tarixi davlat muzeyi ochildi. Shu kuni Samarqand va Shahrisabzda ham Amir Temur haykallarining tantanali ochilish marosimi xalqaro miqyosda keng jamoatchilik o'rtasida tashkil etildi [13].

"O'zbekiston Respublikasining shaharsozlik kodeksi" loyihasi O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2000-yil 2 iyundagi farmoniga muvofiq ishlab chiqilib, unga shaharsozlik sohasini xalqaro darajaga ko'tarish, shuningdek, aholi punktlarini rejalashtirish va qurishga, respublika hududlarini rejalashtirishga nisbatan shaharsozlik talablarining asosiy qoidalarini qonuniy ravishda mustahkamlash zaruratidan kelib chiqib yondashildi.

2001-yil 30-avgustda "Madaniy meros ob'yektlarini muhofaza qilish va ulardan foydalanish to'g'risida"gi yangi qonun qabul qilindi. Milliy qonunchilik tizimidagi ushbu ijobiy o'zgarish sohada jadal sur'atlar bilan ish yuritish va respublikada mavjud madaniy meros ob'yektlarini hisobga olish, ularning texnik holatidan kelib chiqqan holda barcha imkoniyatlarni ishga solib, qurilish-ta'mirlash va bunyodkorlik ishlarini amalga oshirish uchun keng imkoniyatlar yaratdi [14].

2002-yil 29-iyul kuni O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining "Madaniy meros ob'yektlarini muhofaza qilish va ulardan foydalanishni yanada takomillashtirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi 269-sonli qarori qabul qilindi [15].

Respublikada yetti mingdan ortiq yodgorliklar bo'lib, ularning 2500 tasini arxitektura yodgorliklari tashkil etadi, 2700 dan ziyodi arxeologiya va 1000 dan ortiq mahobatli san'at yodgorliklari davlat himoyasiga olingan. Shundan kelib chiqib, O'zbekiston Respublikasi birinchi Prezidenti I.A. Karimov tomonidan 2008-yil 7 avgustda imzolangan 938-sonli qaror asosida muqaddas qadamjolarini saqlash va obod etish xayriya jamg'armasini tashkil etish borasida amalga oshirilayotgan ishlar naqadar muhim ekanligini ko'rsatish mumkin [16].

1991 - 2009-yillar mobaynida turli mavzularda xalqaro miqyosda 25 ta tadbir o'tkazildi. Bu tadbirlar respublikadagi shaharlar, tarixiy shaxslar hamda bevosita yoki bilvosita tarixiy-madaniy yodgorliklar bilan bog'liq [17].

O'zbekistonning har bir hududi tarixiy jarayonlarda ishtirok etgan bo'lsa ham, bugungi kunda Qashqadaryo viloyatida jami 1321 ta moddiy-madaniy meros ob'yektlari mavjud bo'lib, shundan 1043 ta arxeologiya, 210 ta arxitektura, 43 ta monumental, 35 ta diqqatga sazovor joylar mavjud [18].

Ma'lumki, O'zbekistonda mavjud tarixiy obidalarining 411 tasi YUNESKO ro'yxatiga kiritilgan. Islom madaniyati obidalarini asrab-avaylash va tarixiy obidalariga boy davlat sifatida O'zbekiston 9-o'rinni egallab turibdi [19]. Madaniy tarixiy ahamiyatga ega bo'lgan ob'yektlardan 545 tasi arxitektura, 575 tasi tarixiy, 1457 tasi san'at va 5500 dan ortig'ini arxeologik ob'yektlar tashkil etadi [20].

XULOSA. Jahon sayyohlik tashkiloti (YUNVTO)ning 2011-yil oktyabr oyida Janubiy Koreyada o'tgan Bosh assambleyasida O'zbekiston Respublikasi ikkinchi marta BMT Jahon sayyohlik tashkiloti Ijroiya kengashi a'zosi etib saylandi. Bu maqomga dunyoning kam sonli davlatlari sazovor bo'lgan. Mamlakatimizning ushbu tashkilotga a'zoligi doirasida va xalqaro maydonda tarixiy-madaniy merosimizni ommalashtirish, shuningdek, turizm industriyasini rivojlantirish maqsadida 2014--yilning iyun oyida Ispaniyaning Santyago-de-Kompostela shahrida bo'lib o'tgan BMT Jahon sayyohlik tashkiloti Ijroiya kengashining 98-sessiyasida Ijroiya kengashning navbatdagi 99-sessiyasini Samarqandda o'tkazish to'g'risidagi qaror qabul qilindi [21].

Bu xalqaro maydonda O'zbekiston obro'sining tobora oshib borayotganidan va mamlakatimizning ulkan sayyohlik salohiyati jahon hamjamiyati tomonidan yuksak e'tirof etilayotganidan yorqin dalolatdir [22]. O'zbekiston madaniy merosini asrab-avaylash va turizm sohasini rivojlantirishda xalqaro hamkorlik muhim rol o'ynaydi. Turkiya bilan hamkorlikda amalga oshirilayotgan loyihalar tarixiy obidalarini ta'mirlash va tiklash ishlarini yuqori sifatli amalga oshirishga yordam bermoqda. Bunday hamkorlik nafaqat moliyaviy yordamni, balki texnologik tajriba almashinuvini ham o'z ichiga oladi. Madaniy almashinuv dasturlari orqali O'zbekistonning madaniy merosini dunyoga targ'ib qilish imkoniyatlari kengaymoqda. O'zbekiston madaniy merosini asrab-avaylash va turizmni rivojlantirish bo'yicha kelajakdagi rejalar quyidagi yo'nalishlarda amalga oshirilishi mumkin:

-zamonaviy texnologiyalarni qo'llash orqali obidalarini saqlash va tiklash ishlarini yanada takomillashtirish

-turizm infratuzilmasini rivojlantirish va sayyohlar uchun qulay shart-sharoitlar yaratish

-madaniy meros ob'yektlarida zamonaviy turizm turlarining (ekoturizm, agroturizm va boshqalar) rivojlantirish

- madaniy merosni targ'ib qilish bo'yicha xalqaro hamkorlikni kuchaytirish

-yoshlar orasida vatanparvarlik va milliy g'urur tuyg'ularini tarbiyalashda madaniy merosni faol ishlatish.

O'zbekiston madaniy meros ob'yektlarini asrab-avaylash va ular orqali turizmni rivojlantirish mamlakatning iqtisodiy va madaniy taraqqiyoti uchun muhim ahamiyatga ega. Davlat tomonidan amalga oshirilayotgan ishlar va xalqaro hamkorlik madaniy merosni saqlash va uni kelajak avlodlarga yetkazishga xizmat qiladi. Kelajakda turizm sohasini yanada rivojlantirish orqali O'zbekistonning jahondagi o'rnini mustahkamlash va mamlakat iqtisodiyotini diversifikatsiya qilish mumkin.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Ўзбекистон Республикаси Президентининг ПФ-447-сонли “Ўзбектуризм” МКнинг ташкил этиш тўғрисида” ги фармони // Халқ сўзи, 1992 йил 27 июль.

2. Жаҳон Туризм Ташкilotи Бош Ассамблеясининг Бали шаҳрида (Индонезия) бўлиб ўтган мажлиси, 1993 йил. X сессия Манба: Основополагающие документы ЮНВТО. Том 1. Февраль, 2016. – С.19 – 21.

3. Ўз МА, М-7-фонд, 1-рўйхат, 61-иш, 162-варак
4. Ўз МА, М-1-фонд, 1-рўйхат, 9-иш, 14-варак
5. Жонимов Б. Халқимизнинг бебаҳо мулки // Қашқадарё, 2015 йил 18 апрель.
6. Савриев Ж. Навоий вилояти тарихий ёдгорликлари таъмирланишининг асосий йўналишлари (1991 – 2020 йиллар). Тарих фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD) илмий даражасини олиш учун ёзилган диссертация. – Бухоро, 2020. – Б.21 – 22.
7. Манзурова Н. Ўзбекистоннинг сайёҳлик салоҳияти Японияда намойиш этилмоқда // Қашқадарё, 2015 йил 29 сентябрь.
8. Маданий меросга бой ўлка // Қашқадарё ҳақиқати, 1992 йил 13 октябрь.
9. Савриев Ж. Навоий вилояти тарихий ёдгорликлари таъмирланишининг асосий йўналишлари (1991 – 2020 йиллар). Тарих фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD) илмий даражасини олиш учун ёзилган диссертация. – Бухоро, 2020. – Б.23.
10. Ўзбекистон Республикаси Қонун ҳужжатлари миллий базаси маълумоти.
11. Ўз МА, М-7-фонд, 1-рўйхат, 369-иш, 81-варақ.
12. Ҳошимов М. ЮНЕСКО фаолиятида диний бағрикенглик тамойиллари (Ўзбекистон Республикаси мисолида). Тарих фан. номз. дисс... автореф. – Тошкент: Тошкент ислом университети, 2009. – Б.11 – 13.
13. Мансуров Р. Меъморий ёдгорликларни сақлаш ва таъмирлаш // Мозийдан садо, 2004 йил 3-сон. – Б.4 – 5.
14. Примова З. Йиллар ўтса-да унутилмайди // Кеш, 2014 йил 14 октябрь.
15. Абриев Р. Мустақиллик йиллари Ўзбекистонда тарихий-меъморий обидаларни таъмирлаш ва қайта тиклаш тарихи (Зарфашон воҳаси мисолида). Тарих фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD) диссертацияси автореферати. – Т., 2018. – Б.16.
16. Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатлари тўплами, 2002 й., 14-сон, 113-модда.
17. Бағрикенглик – барқарорлик ва тараққиёт омили / Масъул муҳаррир А.Ачилдиев. – Т.: Тошкент ислом университети нашриёт-матбаа бирлашмаси, 2007. – Б. 11-32.
18. Каримов И.А. “Тарихий хотира ва инсон омили – буюк келажакимизнинг гаровидир” рисоласини ўрганиш бўйича ўқув қўлланма. – Тошкент. 2012. – Б.89 – 90.
19. Ўзбекистон Республикаси Президенти ҳамда Вазирлар Маҳкамаси томонидан тасдиқланган қарор ва фармонлар ижроси юзасидан Қашқадарё вилоятининг туризм соҳасида эришилган натижалар тўғрисида маълумот // Қашқадарё вилояти маданий мерос бошқармаси маълумоти, 2022 йил 14 март.
20. Ruziyeva D.I. Ways of development and promoting of cultural tourism in Uzbekistan // Economics and management: theory and practice: Collection of scientific articles. Vol. 2. - VerlagSWGimexGmbH, Nürnberg, Deutschland, 2014. - Pp. 99-102.
21. Джалилов О.З. Проблемы и перспективы развития историко-культурного туризма в Узбекистане (1991–2010 гг.). Автореф. дисс... канд. ист.наук. – Ташкент, 2011. – Б.4.
22. ЎЗА. Самарқандда жаҳон сайёҳлик форуми // Қашқадарё, 2014 йил 4 октябрь
23. Умарова И. Самарқанд нуфузли анжуман мезбони // Қашқадарё, 2014 йил 6 сентябрь.

ODAM GENOMI LOYIHASI VA UNING TIBBIYOTGA TA'SIRI: ODAM GENOMI LOYIHASINING NATIJALARI VA ULARNING TIBBIYOT SOHASIDAGI QO'LLANILISHI

Turayev.Y.Sh.

Turon universiteti

Tibbiyot kafedrası katta o'qituvchisi, p.f.f.d., (PhD)

Annotatsiya. Ushbu maqolada odam genomi loyihasi, bu loyihaning kelib chiqish tarixi, xronologiyasi, odam genomi loyihasining maqsadi, amaliy natijalari va bu loyihaning tibbiyotdagi o'rni, hamda ahamiyati, tibbiyot sohasida ushbu loyiha orqali erishilgan natijalar haqida umumiy ma'lumotlar berib o'tilgan.

Kalit so'zlar: *Genom, DNK, HPG, sekvenslash, BAC "bakterial sun'iy xromosomalar", genetik diagnostika, prenatal diagnostika.*

Annotation: *This article discusses the Human Genome Project, including its origins, chronology, objectives, practical outcomes, and its significance in medicine. It provides an overview of the contributions of this project to the medical field and highlights the advancements achieved in medicine through the implementation of this project.*

Key words: *Genome, DNA, HGP, sequencing, BAC "bacterial artificial chromosomes," genetic diagnostics, prenatal diagnostics.*

KIRISH. Organizmning DNKini tashkil etadigan nuklein kislotasi sekanslari yoki genlari to'plami *uning genomidir*. Asosan, *genom* - bu organizmni qurish uchun molekulyar rejadir.

Inson genomi *Homo sapiens*ning 23 xromosom jufti DNKdagi genetik koddir, shuningdek inson mitoxondriyalarida topilgan DNK. Tuxum va sperma hujayralari tarkibida uch milliarddan ortiq DNKli tayanch juftlaridan iborat 23 xromosomalar (haploid genom) mavjud.

Somatik hujayralar (masalan, miya, jigar, yurak) 23 xromosom juftligiga (diploid genomiga) va olti milliard tagacha tayanch juftligiga ega. Asosiy juftlarning taxminan 0.1 foizi bir kishidan boshqasiga farq qiladi. Inson genomi taxminan 96 foizni tashkil etadi, bu esa eng yaqin genetik nisbiy bo'lgan turdagi shimpanziyaga o'xshashdir.

Xalqaro ilmiy tadqiqot jamiyati inson DNKini tashkil etuvchi nukleotid tayanch juftlarining ketma-ketlik xaritasini yaratishga harakat qildi. Qo'shma Shtatlar hukumati 1984 yilda Human Genome Project yoki HGP ni haploid genomning uch milliard nukleotidini tartibga solish maqsadida rejalashtirishni boshladi. DNKni loyiha uchun kam sonli anonim ko'ngillilar etkazib berdi, shuning uchun tugallangan inson genomi hech bir insonning genetik ketma-ketligini emas, balki inson DNKining mozaikasi edi.

ADABIYOTLAR TAHLILI. **Inson genomining loyiha tarixi va xronologiyasi:** Inson genomining loyihasi (Human Genome Project - HGP) — bu inson genomining to'liq genetik kodini dekodlash va xaritalashni maqsad qilgan global ilmiy loyiha bo'lib, 1990-yildan 2003-yilgacha davom etgan. Rejalashtirilgan bosqich 1984 yilda boshlangan bo'lsa-da, HGP 1990 yilgacha rasman ishga tushirilmagan.

Loyihaning kelib chiqishi va maqsadi.

- Inson genomining loyihasi ilmiy hamjamiyat tomonidan molekulyar biologiya va genetikani chuqur o'rganish uchun yaratildi. Loyihaning asosiy maqsadlari quyidagilardan iborat edi:

- Inson DNKsi tarkibidagi barcha nukleotidlar (taxminan 3 milliard) ketma-ketligini aniqlash.

- Inson genomidagi barcha genlarni aniqlash va ularning joylashuvini xaritalash.

- Genlar funksiyasini tushunish.

- Genetik ma'lumotni saqlash, tahlil qilish va tarqatish uchun yangi texnologiyalarni ishlab chiqish.

- Boshqa tirik organizmlarning genomlarini o'rganish orqali taqqosiy genetik tadqiqotlarni rivojlantirish.

Loyihaning tarixiy bosqichlari:

1. Loyihaning boshlanishi (1984-1990-yillar).

1980-yillarning o'rtalarida ilm-fanning rivojlanishi va molekulyar biologiyada yangi texnologiyalarning paydo bo'lishi inson genomini o'rganish imkoniyatini yaratdi. 1988-yilda AQSh Milliy Sog'liqni Saqlash Instituti (NIH) va Energetika Departamenti (DOE) loyihaning ilmiy rejasini tasdiqladi. 1990-yilda rasmiy ravishda HGP ishga tushirildi.

2. Loyihaning rivojlanishi (1990-2000-yillar).

Loyihada bir nechta davlatlar ishtirok etdi: AQSh, Buyuk Britaniya, Yaponiya, Germaniya, Fransiya va Xitoy. Ishni tezlashtirish uchun avtomatlashtirilgan sekvenslash (genetik ma'lumotni dekodlash) texnologiyalari ishlab chiqildi.

3. Oldindan natijalar va genomning qoralama nusxasi (2000-yil)

2000-yilning iyun oyida inson genomining dastlabki qoralama nusxasi e'lon qilindi. Ushbu yutuq tufayli loyihaning asosiy maqsadlari yakuniy bosqichga o'tdi.

4. Loyihaning yakuni (2003-yil).

2003-yilning aprel oyida HGP muvaffaqiyatli yakunlandi. Bu inson genomining 99% qismi yuqori aniqlikda sekvenslanganini anglatadi. Loyihaning yakunida aniqlangan genlar soni 20,000-25,000 oralig'ida ekanligi ma'lum bo'ldi.

O'sha paytda olimlar xaritaning to'ldirish uchun 15 yil vaqt kerakligini taxmin qildilar, lekin texnologiyadagi o'zgarishlar 2005 yilga qaraganda 2003 yil aprel oyida yakunlandi. AQSh Energetika vazirligi (DOE) va AQSh Milliy Sog'liqni Saqlash Institutlari (NIH) 3 milliard dollarlik davlat moliyalashtirilishining katta qismi (umumiy qiymati 2,7 milliard AQSh dollarini tashkil etganligi sababli).

Jinslarni tartibga solish qanday ishlaydi? Inson genomining xaritasini yaratish uchun olimlar 23 ta xromosomalarning DNKlarida asosiy juftlik tartibini aniqlashlari kerak edi (agar siz X va Y jinslarining xromosomalarni hisoblasangiz, albatta, 24). Har bir xromosoma 50 milliondan 300 milliongacha tayanch juftligiga ega bo'lgan, ammo DNKning ikki juftlikdagi tayanch juftlari bir-birini to'ldiruvchi (ya'ni, timin va guanin juftlari bilan adenin juftlari tsitozin bilan), chunki DNK spiralining bir ipi tarkibini avtomatik ravishda ta'minlaydi qo'shimcha ustunlar haqida ma'lumot. Boshqacha qilib aytganda, molekulaning tabiati vazifani soddalashtirdi.

Kodni aniqlash uchun bir nechta usul ishlatilgan bo'lsa-da, asosiy usul BAC ishlatilgan. BAC "bakterial sun'iy xromosomalar" ni anglatadi. BACdan foydalanish uchun inson DNK uzunligi 150,000 dan 200,000 tagacha tayanch juftligiga bo'linadi. Fragmanlar bakterial DNKga kiritildi, shuning uchun bakteriyalar ko'paytirilganda inson DNK ham takrorlandi.

Ushbu klonlash jarayoni ketma-ketlik uchun namuna yaratish uchun etarli DNKni taqdim etdi. Inson genomining 3 milliardli tayanch juftligini qoplash uchun taxminan 20 000 turli xil BAC klonlari ishlab chiqildi.

BAC klonlari inson uchun barcha genetik ma'lumotlarni o'z ichiga olgan "BAC kutubxonasi" deb nomlangan narsalarni yaratdi, ammo bu "kitoblar" ning buyrug'ini aytishning usuli yo'q edi. Buni bartaraf etish uchun har bir BAC klonini boshqa klonlarga nisbatan o'z pozitsiyasini topish uchun inson DNKga qayta bog'langan.

Keyinchalik, BAC klonlari sekanslama uchun uzunligi 20,000 tagacha juft juftlarga bo'linadi. Ushbu "subklonlar" sequencer deb nomlangan mashinaga o'rnatildi. Sekanser 500 dan 800 tagacha juft juft juft juftlarni tayyorladi, bu kompyuter BAC kloniga mos kelish uchun to'g'ri tartibda to'plandi.

Inson Genomu Loyihasining (Human Genome Project - HGP) asosiy maqsadlari quyidagilar edi:

- *Inson DNKsi ketma-ketligini aniqlash.*
- Inson genetik material (DNK)dagi barcha nukleotidlar ketma-ketligini aniqlash (taxminan 3 milliard nukleotid).
- *Genlarni aniqlash va xaritalash.*
- Inson genomidagi barcha genlarning joylashuvini topish va ularning funktsiyalarini o'rganish. Tadqiqotlar natijasida insonda taxminan 20,000–25,000 gen mavjudligi aniqlandi.
- *Genomni strukturaviy va funktsional tahlil qilish.*
- Har bir genning molekulyar tuzilishini va organizm faoliyatiga ta'sirini o'rganish.
- *Genetik kasalliklarni tushunish.*
- Genetik kasalliklarga olib keladigan mutatsiyalarni aniqlash va ularning sabablarini o'rganish.
- *Yangi texnologiyalarni ishlab chiqish.*
- Genetik ma'lumotni sekvenslash, tahlil qilish va saqlash uchun yuqori samaradorlikka ega yangi texnologiyalarni yaratish.
- Boshqa organizmlarning genomlarini o'rganish
- Model organizmlar (masalan, sichqonlar, bakteriyalar, mayda zamburug'lar) genomlarini tahlil qilish orqali ularni inson genomi bilan taqqoslash va asosiy biologik jarayonlarni tushunish.
- *Genetik ma'lumotni ochiq ulashish.*
- Olingan barcha genetik ma'lumotlarni ilmiy hamjamiyat va jamiyat bilan ochiq ulashish orqali tadqiqotlarni tezlashtirish.
- Bioetika va axloqiy masalalarni o'rganish
- Genetik ma'lumotdan foydalanishning ijtimoiy va axloqiy jihatlarini ko'rib chiqish, maxfiylikni ta'minlash va diskriminatsiyaga qarshi choralarni ishlab chiqish.
- *Dori vositalari va tibbiy muolajalarni rivojlantirish.*
- Genetik ma'lumotlardan foydalanib yangi dori vositalarini ishlab chiqish va shaxsiylashtirilgan davolash usullarini yaratish.
- *Loyihaning asosiy natijalari va ahamiyati.*
- Genetik bilimlarni kengaytirish: Loyihadan oldin inson genomi haqida juda cheklangan ma'lumot mavjud edi. HGP inson organizmini genetik darajada chuqur tushunish uchun eshik ochdi.
- Tibbiyotda genetik diagnostika va davolash: Loyihadan olingan ma'lumotlar genetik kasalliklarni aniqlash, yangi dori vositalarini ishlab chiqish va individual davolash rejalarini yaratishda foydalanilmoqda.

- Biotexnologiya rivoji: Genom loyihasi tufayli genetik tadqiqotlar uchun yangi texnologiyalar va bioinformatik usullar ishlab chiqildi.

- Tirik organizmlar genomini o'rganish: Inson genomidan tashqari boshqa organizmlar (masalan, bakteriyalar, zamburug'lar va hayvonlar) genamlari ham o'rganilib, biologik xilma-xillik haqida chuqur ma'lumot to'plandi.

- Axloqiy va ijtimoiy masalalar: Genetik ma'lumotdan foydalanish bilan bog'liq axloqiy masalalar yuzaga keldi. Bu borada maxsus qoidalar va qonunlar ishlab chiqildi.

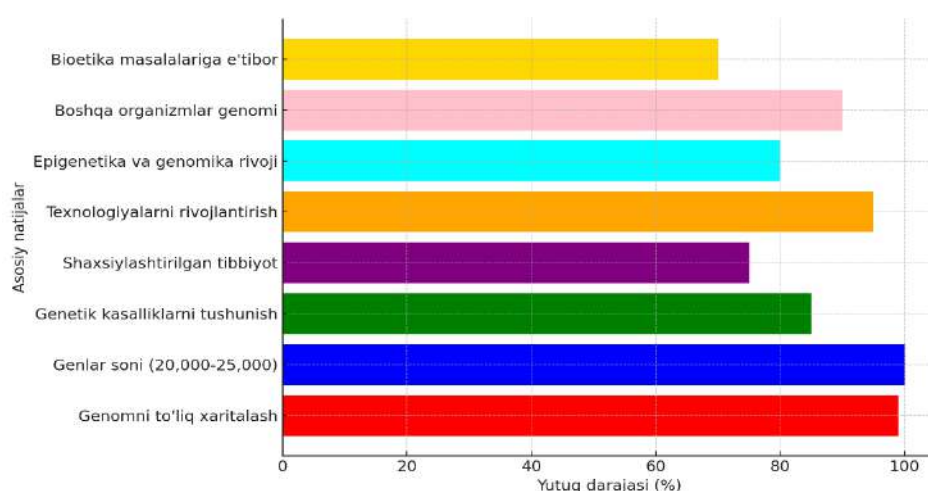
- *Ishtirokchi tashkilotlar va mamlakatlar:*

- AQSh: Milliy Sog'liqni Saqlash Instituti (NIH) va Energetika Departamenti (DOE).

- Buyuk Britaniya: Sanger Instituti.

- Yaponiya: Genom Tadqiqotlari Markazi.

- Xitoy, Germaniya, Fransiya: Xalqaro hamkorlik asosida qator ilmiy markazlar.

1-diagramma: Odam Genomi loyihasining asosiy natijalari. (Har bir natija yuzasidan yutuq darajasi foizda ko'rsatilgan).

Odam Genomi Loyihasi (HGP) tibbiyotga chuqur ta'sir ko'rsatdi va bir qancha sohalarda inqilobiy o'zgarishlarga sabab bo'ldi. Quyida uning tibbiyotga ta'sirining asosiy yo'nalishlari keltirilgan:

1. Genetik kasalliklarni aniqlash va oldini olish.

Kasalliklarning genetik sabablarini aniqlash: Loyihadan olingan ma'lumotlar yordamida ko'plab genetik kasalliklarning sabablari tushunildi. Masalan, BRCA1 va BRCA2 genlaridagi mutatsiyalar ko'krak bezi saratoniga olib kelishi aniqlangan.

Genetik diagnostika: DNK testlari kasalliklarni erta aniqlashda va irsiy kasalliklar xavfini baholashda keng qo'llanila boshlandi.

Prenatal diagnostika: Tug'ilishdan oldin homilaning genetik salomatligini baholash imkoniyati yaratildi.

2. Shaxsiylashtirilgan tibbiyot.

Individual davolash rejasi: Har bir bemorning genetik profili asosida maxsus dori vositalari va davolash usullari ishlab chiqildi. Bu shaxsiylashtirilgan tibbiyotning asosini tashkil etdi.

Farmakogenomika: Dorilarning samaradorligi va xavfini bemorning genetik xususiyatlariga ko'ra baholash imkoniyati paydo bo'ldi. Masalan, ayrim dorilarning yon ta'sirini kamaytirish yoki samaradorligini oshirish uchun farmakogenetik testlar qo'llanilmoqda.

3. Onkologiyada inqilob.

Saraton genetikasi: Saraton kasalligiga olib keluvchi genetik mutatsiyalar va ularning molekulyar mexanizmlari tushunildi. Bu saratonni aniqlash va davolashda yangi usullarni yaratishga imkon berdi.

Nishonli terapiya: Genetik profiling asosida saraton hujayralarini aniq nishonga olishga qaratilgan dorilar (masalan, HER2-pozitiv ko'krak bezi saratonida trastuzumab) ishlab chiqildi.

4. Yuqori samaradorlikka ega diagnostika vositalari.

DNK sekvenslash texnologiyasi: Loyihadan keyin sekvenslash texnologiyalari arzonlashdi va ommalashdi. Bu kasalliklarni aniq va tez aniqlashni osonlashtirdi.

Genomik tahlil: Kompleks kasalliklar, masalan, yurak-qon tomir kasalliklari va diabetni genetik darajada tushunish imkoniyati kengaydi.

5. Irsiy kasalliklarning davosi va gen terapiyasi.

Gen terapiyasi: Genlarni to'g'rilash yoki o'zgartirish orqali genetik kasalliklarni davolash usullari ishlab chiqildi. Masalan, CRISPR texnologiyasi bu borada katta yutuqlarga erishdi.

Kasalliklarning molekulyar asoslarini yo'q qilish: Loyihadan olingan ma'lumotlar irsiy kasalliklarni chuqur tahlil qilish va yangi davolash strategiyalarini yaratishga zamin hozirladi.

6. Kasalliklarning oldini olish.

Preventiv (oldini olishga qaratilgan) tibbiyot: Genetik xavfni bilgan holda, turmush tarzini o'zgartirish yoki maqsadli davo choralari ko'rish orqali ko'plab kasalliklarning oldi olinmoqda. Masalan, yuqori xavfli genetik mutatsiyaga ega bo'lgan odamlar uchun profilaktik muolajalar tavsiya etiladi.

7. Kam uchraydigan kasalliklarni aniqlash.

Noyob genetik kasalliklar haqida bilim: Kam uchraydigan genetik kasalliklarni aniqlash va ularni molekulyar darajada tushunish imkoniyati kengaydi. Buning natijasida ushbu kasalliklarni erta bosqichda aniqlash va davolash imkoniyati oshdi.

8. Bioinformatikaning rivojlanishi.

Genetik ma'lumotni boshqarish: Loyihadan so'ng genetik ma'lumotni boshqarish uchun bioinformatika tizimlari ishlab chiqildi. Bu genomik tahlilning samaradorligini oshirdi va yangi dasturiy ta'minotlar yaratishga turtki bo'ldi.

XULOSA. Odam Genomi Loyihasi tibbiyotda yangi davrni boshlab berdi. Genom ma'lumotlari asosida diagnostika va davolash samaradorligi oshdi, shaxsiylashtirilgan tibbiyot rivojlandi va genetik kasalliklarni chuqurroq o'rganishga zamin yaratildi. Bu yutuqlar kelajakdagi genetik tadqiqotlar va sog'liqni saqlash sohasidagi innovatsiyalar uchun asos bo'lib xizmat qilmoqda.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. S. Fayzullayev, A. G'afurov-"Odam genetikasi" Toshkent, O'zbekiston. 2018-y
2. Abdullayev, S. Xolmatov-"Inson genomi" Toshkent, O'zbekiston-2018
3. I. Ismoilov, K. Karimov-"Inson genomi. Genomika va genom tibbiyotining istiqbollari"
Toshkent, O'zbekiston-2019
4. A. Abdullayev, S. Xolmatov-"Inson genomi loyihasi xronologiyasi" Toshkent, O'zbekiston. 2019-y
5. Q. Qodirov, M. Tursunov-"Inson genomi loyihasining sohalarga ta'siri" Toshkent, O'zbekiston-2020

HOMILA RIVOJLANISH NUQSONLARIDA GESTATSIYANI II TRIMESRTIDA TO'XTATISH USULLARI SAMARADORLIGINI BAHOLASH.

Jumayeva D.X.

Turon universiteti Tibbiyot kafedrası o'qituvchisi

Annotatsiya. Bugungi kunda homila rivojlanish anomaliyalari uchrash chastotasi, ularning to'xtatish usullari, homiladorlarda uchraydigan kasalliklar, ilmiy ish maqsadi, vazifasi va natijalar haqida maqolada atroflicha ma'lumotlar berilgan.

Kalit so'zlar: Homiladorlik, nuqson, homiladorlikni to'xtatish, abrasio cavi uterie.

Annotation. Today, detailed information is given in the article about the frequency of occurrence of fetal developmental anomalies, methods of their cessation, Diseases found in pregnant women, purpose of scientific work, function and results.

Key words: pregnancy, defect, termination of pregnancy, abrasio cavi uterie.

KIRISH. Homila to'g'ma nuqsonlari eng muhim tibbiy va ijtimoiy muammo hisoblanadi, chunki ular perinatal, neonatal va bolalar kasalligi, o'lim va nogironlik sabablari ichida etakchi o'rinni egallaydi. Ayni damda ko'plab to'g'ma nuqsonlar aniqlanishi II trimestrga to'g'ri kelayapdi. Shu sabablarga ko'ra gestasiyani to'xtatish muqarrar va majburiydir. Bugungi kunda homiladorlikni suniy to'xtatishda foydalanilayotgan usullarni 3ta katta guruhga bo'lish mumkin: Bachadon bo'shlig'idan homilani jarrohlik usuli bilan olish (kyuretaj yoki gisterotomiya), bachadonning qisqarish xususiyatidan foydalanish (turli yo'l va usullar bilan prostaglandinlarni, intraamniyal bo'shliqqa natriy xlorning gipertonik eritmasini, mochevina, glyukoza va boshqalarni kiritish), medikamentoz (mifepriston va mizoprostoldan foydalanib). Shundan kelib chiqqan xolda hozirgi kunda eng maqbul usulni tanlash ustidagi fikrlar turlichaligi bu sohada yana izlanishlar olib borishga sabab bo'ladi.

ADABIYOTLAR TAHLILI. Dunyo bo'yicha yiliga 46 mln abort o'tkaziladi va shulardan 10-15% II trimestrga to'g'ri keladi. Statistika ko'ra jahon bo'ylab 98% davlatlarda xotin-qizlar hayotini saqlash maqsadida abortga ruxsat berilgan.

Abortlar 15,5% sog'lom ayollarda aqliy va jismoniy holatni saqlash uchun o'tkaziladi, 58,7% ijtimoiy-iqtisodiy sabab bilan, 21% ixtiyoriy iltimosga ko'ra, 42% tajovuz va zo'rovonlikdan keyingi homiladorlikda, 72,4% anomal rivojlangan homila uchun o'tkaziladi (Kolombet E.B, Kravchenko E.N, Kuklina L.V 2016y)

Homilada aniqlangan tug'ma nuqsonlar uchrashiga ko'ra; Yurak-qon tomir tizimi tug'ma nuqsonlari bilan 34,7%, markaziy nerv tizimi nuqsonlari 29,6%(29,8%), bir necha nuqsonlar birgalikda 13,3%(20,2%), siydik ajratish tizimi nuqsonlari 9,2%(4,8%), tayanch-harakat tizimi nuqsonlari 7,1%(7,7%), xromosomal nuqson bilan 23,1% teri, mushak, oshqozon ichak -tizimi 2,9%, va boshqa nuqsonlar 6,1% tashkil etadi (Kolombet E.B, Kravchenko E.N, Lyubavina A.E. 2018y, Keda L.N, Gutikova L.V 2020y). Homila to'g'ma nuqsonlari eng muhim tibbiy va ijtimoiy muammo hisoblanadi, chunki ular perinatal, neonatal va bolalar kasalligi, o'lim va nogironlik sabablari ichida yetakchi o'rinni egallaydi (Kolombet E.B, Kravchenko E.N, Lyubavina A.E. 2018y). Ayni damda ko'plab tug'ma nuqsonlar aniqlanishi II trimestrga to'g'ri kelayapdi. Shu sabablarga ko'ra gestasiyani to'xtatish muqarrar va majburiydir (Jamsoeva I.B, Alekseeva L.L 2018y). Bu holat akusherlik amaliyotida qator muammolarni keltirib chiqaradi; homila muddati

oshgan sari jarrohlik aralashuvi bilan xavfsiz, suniy ravishda to'xtatish qiyinlashadi, asoratlar ortadi va natijalar yomonlashadi (E.M.Goduxina 2019y). Hozirgi kunda eng maqbul usulni tanlash ustidagi fikrlar, medikamentoz usulni qo'llash dozalari turlichaligi bu sohada yana izlanishlar olib borishga sababligi to'g'ri. Ayniqsa II trimestrga muddatlardagi homila rivojlanish anomaliyasi bilan kechayotgan homiladorlikni boshqarish algoritmini ishlab chiqish muhim

Tadqiqot maqsadi: Homila rivojlanish anomaliyalarini gestasiyaning II trimestrida tarqalishi va to'xtatish usullarini baholash va optimal usulni tanlash.

Tadqiqotning vazifalari:

1. II trimestrdagi homila rivojlanish anomaliyasi bor ayollarda homiladorlik kechishi va xavf omillarini aniqlash;
2. Homila rivojlanish anomaliyasi II trimestrida to'xtatish usullarida kelib chiqqan asoratlarni o'rganish;
3. II trimestrdagi homila rivojlanish anomaliyasi strukturasi asosan optimal usulni tanlash.

Ishning nazariy va amaliy ahamiyati:

II trimestrdagi homila rivojlanish anomaliyasi bo'lgan homiladorlarda to'xtatish usullari asoratlarini kamaytirish.

Tadqiqot materiallari va usullari: Homilasi nuqsoni kuzatilgan II trimestrda homiladorligi to'xtatilgan 38 ta ayol o'rganildi.

Olingan natijalar: Ayollarning o'rtacha $27,5 \pm 1,7$ yoshni tashkil etadi. Shulardan 13-19 haftada 22(57,8%), 20-22 hafta 14(36,5%), 22 haftadan yuqorisi 2(5,7%). Homiladorlikka ko'ra 1- homilalarda 11(29%), 2- homilalarda 7(18,4%), 3- homilalarda 5(13,1%), 4- homilalarda 7(18,4%), 5- homilalarda 5(13,1%), 6- homilalarda 2(5,3%), 7- homilalarda 1(2,6%). Medikomentoz va operativ (Abrasio cavi uterie) usullar bilan 22(57,8%), medikomentoz 4(10,6%), operativ (kichik kesar kesish) 4(10,6%), operativ (Abrasio cavi uterie) 8(21%).

Nuqsonlar turlariga ko'ra: yurak-qon tomir tizimi tug'ma nuqsonlari bilan 5(13,1%) markaziy nerv tizimi nuqsonlari 8(21%), bir necha nuqsonlar birgalikda 3(7,9%)ni, siydik ajratish tizimi nuqsonlari 6(15,8%), tayanch-harakat tizimi nuqsonlari 3(7,9%), xromosomal nuqson bilan 4(10,5%), oshqozon ichak -tizimi 4(10,5%), va boshqa nuqsonlar 5(13,1%) tashkil etdi.

XULOSA: natijalar shuni ko'rsatadiki 1-2-4chi homiladorlikda homila rivojlanish nuqsonlari ko'p uchrab, markaziy nerv tizimi nuqsonlari yetakchi o'rinda. Homiladorlikni esa aralash (medikomentoz va operativ) usul bilan to'xtatish ko'p qullanilmoqda.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Кравченко Э. Н., Коломбет Э. В., Куклина Л. В. Оценка эффективности прерывания беременности в поздние сроки комбинированным способом при врожденных пороках развития плода, несовместимых с жизнью //Медисинский альфабит. – 2019. – Т. 2. – №. 14. – С. 31-36.
2. Трапезникова Ю. М. Прогнозирование задержки внутриутробного развития плода с ранних сроков беременности, инсценированной вспомогательными репродуктивными технологиями: диагностический критерий риска : дис. – Челябинск : ЮМ Трапезникова, 2011.

3. Ишенко А. И. и др. Искусственноэ прериваниэ беременности в поздниэ сроки методом расширения шейки матки и одномоментного удаления плодного яйса //АГ-Инфо (журнал российской ассосиасии акушеров-гинекологов). – 2008. – №. 1. – С. 18-20.
4. Нечунаэва А. Н., Ботозва Э. А., Жовтун Л. М. АНАЛИЗ ЧАСТОТИ ВИЯВЛЕНИЯ ВРОЖДЕННИХ ПОРОКОВ РАЗВИТИЯ У ПЛОДА ЗА ПОСЛЕДНИЭ 3 ГОДА //Вестник Бурятского государственного университета. Медисина и фармасия. – 2020. – №. 1.
5. Крючко Д. С., Подуровская Ю. Л. Совершенствованиэ методов диагностики нарушения функции почек и тактики ведения детей с аномалиями органов мочевой системы.
6. Летов О. В. ФИЛОСОФСКО-ЭТИЧЕСКИЭ ПРОБЛЕМИ БИОЛОГИИ И МЕДИСИНИ //Сосиалниэ и гуманитарниэ науки. Отечественная и зарубежная литература. Сер. 3, Философия: Реферативный журнал. – 2020. – №. 2.
7. Шолохова К. С. ФАКТОРИ, ПОТЕНЦИАЛНО ПОВИШАЮШИЭ РИСК ВОЗНИКНОВЕНИЯ ТРИСОМИИ ПО 21 ПАРЕ ХРОМОСОМ //СтудНет. – 2020. – Т. 3. – №. 9.
8. Эвсезв А. А. и др. Сравнительная осенка различных методов преривания беременности в поздниэ сроки //Россииский Вестник Акушера-Гинеколога. – 2020. – Т. 20. – №. 3.

